

במאמר הפותח את החוברת עוסק דני שיאון בהיסטוריה המעניינת והסבוכה של זיהוי גאוגרפי-היסטורי אחד: היכן מקומה של גמלא המפורסמת מימי המרד הגדול?
ברוך רוזן דן בפרשת גידול החזיר בארץ-ישראל בתקופה הצלבנית, ובוחר כיצד השפיעה מסורת גידול החזיר באירופה על הכנסתו המחודשת למשק החקלאי של הארץ. תוך כדי כך נבחנים גם יחסי הנוצרים והמוסלמים, כאשר היחס לחזיר משמש כאבן בוחן.
במדור 'מידע' מספר נתן שור על גילוי הכרך השני של ספרו של ג'ובני מריטי, שלא היה ידוע לחוקרי תולדות ארץ-ישראל במאה הי"ח, ועל המידע שניתן לשאוב ממנו באשר למלחמות דאהר אל-עמר בשנים 1772-1774.
פרק מ'הווי הבריאות' הירושלמי בסוף התקופה העות'מאנית מביא זלמן גרינברג במחקרו על בית-החולים העירוני התורכי בירושלים, שנחנך בשנת 1891 ופעל עד לכיבוש הארץ בידי הבריטים. התיישבותם החקלאית של הטמפלרים הגרמנים בארץ, שראשיתה בחיפה בשנת 1869, הקדימה בכמה שנים את ראשית ההתיישבות החקלאית היהודית. נפתלי טלמן בוחן את ההשפעה שהיתה למשק החקלאי הטמפלרי על קידום החקלאות בארץ-ישראל עד מלחמת העולם הראשונה.
בין השנים 1923-1938 הועסקו במפעל המלט 'נשר' שלידי חיפה פועלים יהודים וערבים (הערבים בעיקר במחצבות). דבורה ברנשטיין עומדת על ההבדלים בתנאי העבודה של שתי הקבוצות, ובודקת את הניסיונות לניהול מאבק מקצועי משותף, שלא זכו להצלחה רבה.
רינה אידן דנה בהקמתם של שלושה מושבי עובדים מסוג חדש בגוש תל מונד שבשרון בראשית שנות השלושים. היא סוקרת את גלגולי הקמתם ועומדת על התפיסה התכנונית של האדריכל ריכרד קאופמן שעיצבה את דמותם הפיזית.
מחקרו של חנינא פורת מעמיד את הקורא על הפער הגדול שבין התכניות הגרנדיוזיות ליישוב הנגב עם הקמת המדינה לבין מימושן הצנוע מאוד בפועל.
פיני המפעל הצפוני של חברת האשלג הארץ-ישראלית ועמו נטישת קיבוץ בית-הערבה במאי 1948 היו אירועים טראומטיים עבור חברי הקיבוץ. אילן טרואן בוחן את הנסיבות שהביאו לפינוי ואת חלקו של משה נובומייסקי בניסיונות להציל את המפעל הצפוני מהרס.
במדור 'עם הספר' סוקרת מרגלית שילה את ספרה בן שני הכרכים של רחל אלבוים-דרור, 'המחר של האתמול', העוסק באוטופיות הציוניות של סוף המאה הי"ט וראשית המאה העשרים.
חותמים את החוברת מידע על הארכיון לתולדות חדרה במוזאון הח'אן והערות והארות על נקבת חזקיהו ועל פקידי הבארון רוטשילד.

גדעון פוקס

חוברת זו יוצאת לאור בסיוע הקרן ע"ש יצחק לייב ורחל גולדברג ז"ל
This issue is published with the assistance of the Izhak Leib and Rachel Goldberg Fund

ועדת המערכת

פרופ' אפרים שטרן (יו"ר), פרופ' ישראל אפעל, פרופ' אורי ביאלר, פרופ' חגי בן-שמאי,
פרופ' ישראל ברטל, פרופ' יוסי הקר – האוניברסיטה העברית
פרופ' אהרן אופנהיימר, פרופ' בנימין איזק, פרופ' יוסף גורני – אוניברסיטת תל-אביב
פרופ' דבורה דימנט, פרופ' גדעון פוקס – אוניברסיטת חיפה
ד"ר דרור זאבי, פרופ' זאב צחור – אוניברסיטת באר-שבע
פרופ' אליעזר דון יחיא, פרופ' יהושע קניאל – אוניברסיטת בר-אילן
ד"ר אורה לימור – האוניברסיטה הפתוחה

כתובת המערכת והמינהלה: ת"ד 7660, ירושלים 91076
פקסימיליה: 02-638310

זיהוי גמלא — על-פי המקורות ולאור החפירות

דני שיאון

מבוא

מאז ראשית המחקר המודרני הציעו החוקרים לזהות את גמלא באתרים שונים כגולן, על סמך תיאוריו של יוסף בן-מתתיהו. האתרים העיקריים שהוצעו היו קלעת אל-חצן, שם מוזהה כיום סוסיא-היפוס, ותל אל-אחדב (תל אד-דרע)¹ בנחל הרקד. מאז 1976 ועד 1989 נערכו בניהולו של שמריה גוטמן חפירות באתר אס-סלם, אשר בשנת 1968 הוצע לזהותו כגמלא. הממצא בחפירות אלה אינו מותיר לדעתי ספק באשר לזיהוי, אם כי גם היום ישנם קשיים אחדים באשר לחלק מתיאורי יוסף בן-מתתיהו. המאמר האחרון שדן בזיהוי של גמלא פורסם בשנת 1976; המחבר, בצלאל בר-כוכבא, דחה את הזיהוי באס-סלם ותמך בהמשך הזיהוי בתל אד-דרע.² במאמר זה נבחן את שתי הצעות הזיהוי — באס-סלם ובתל אד-דרע — לאור המקורות והממצאים הארכאולוגיים ונבקש להכריע ביניהן, וכן נתייחס בקצרה להצעות הזיהוי האחרות.

המקורות

לאחר אירועי המרד הגדול אין גמלא נזכרת עוד אף באחד מן המקורות הקדומים על ארץ-ישראל, ועל כן אפשר להניח כי נטשה ולא נושבה עוד, או שירדה בחשיבותה בצורה דרמטית כל כך עד שלא היתה ראויה עוד להיזכר.³ גמלא מוזכרת אמנם במשנה ובתוספתא, אך זאת בהקשרים הקודמים לחורבן הבית (ראה להלן).

יוסף בן-מתתיהו

התיאור המפורט ביותר של גמלא אצל יוסף בן-מתתיהו מצוי בספרו 'מלחמת היהודים'.⁴ הוא מתאר את מיקומה הגאוגרפי והטופוגרפי וכן את אופי הבנייה של העיר, כהקדמה לסיפור

* מאמר זה מבוסס על עבודה סמינריונית שהוגשה לד"ר ג' פוקס בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת חיפה. תודתי נתונה לו על הרשות לפרסמו. כמו כן תודתי למ' הרטל, אשר העיר הערות חשובות. עיבוד נוסף של חומר זה התפרסם בספרו של ש' גוטמן, גמלא: עיר במרד, תל-אביב 1994, עמ' 16-33.

1 תל אל-אחדב ותל אד-דרע כוונתם לאותו מקום. ראה גם להלן, הערה 42.

2 B. Bar-Kochva, 'Gamla in Gaulanitis', *ZDPV*, 92 (1976), pp. 54-71

3 סוטוניוס מזכיר את טיטוס ככובש טריכאי וגמלא, ראה: Suetonius, *The Lives of the Caesars*, VIII:IV

4 מלחמת, ד, א, 1-38 (תרגום ש' חגי, ירושלים תשכ"ז, עמ' 255-262).

האירועים הדרמטיים שהתרחשו בה בשנת 67 לספירה, אז הטיל עליה אספסיאנוס מצור ובתום קרבות שנמשכו כחודש ימים נפלה העיר.

משפט המפתח בתיאור, אשר מוביל לזיהויה של גמלא במרחב רמת הגולן הוא:
 גם גמלא השתתפה עמם, היא שוכנת בגדה השנייה של הים מול טריכיאה. גמלא היתה שייכת לנחלת אגריפס, כמו סוגן וסלוקיה. הן גמלא והן סוגן היו שייכות לגולן. סוגן נחשבת לחלק העליון של הגולן, וגמלא — לחלק התחתון.⁵
 באזכור המוקדם ביותר של גמלא מסופר על אלכסנדר ינאי שבמסעו לצפון '... כבש את גולן ואת סלוקיה... לאחר מכן כבש את מצודת גמלא החזקה והדיח את מפקדו דמטריוס אחרי שהעלה כמה וכמה האשמות נגדו'.⁶

ברשימה של ערים שייסד גבניוס מחדש נמצאת גבלא (Gabala) ולפי נוסח אחר — גמלא. עיר זו היא אולי גבע פרשים שלמרגלות הכרמל.⁷ מכל מקום אין להניח כי הכוונה לגמלא הנזכרת בקשר למרד, מאחר שלפי יוסף בן-מתתיהו ולפי החפירות באס-סלם היתה זו עיר יהודית, ואילו גבניוס ייסד ערים נכריות בלבד.

טריכיא, שגמלא נמצאת מולה, מזוהה היום בוודאות במגדלא שלחופה הצפון-מערבי של הכינרת, סמוך למושב מגדל של הים.⁸

גמלא נזכרת פעמיים נוספות בכתבי יוסף בן-מתתיהו, בהקשרים אשר עשויים לעזור בזיהויה: יוסף בן-מתתיהו עזר לתושביה לבצרה,⁹ והוא נלחם בסילאס, שנשלח מטעם אגריפס השני לחסום את הדרך לגמלא ליד יוליאס¹⁰ — יוליאס היא בית ציידא, הנמצאת בבקעת הבטיחה.¹¹ יוסף בן-מתתיהו מרחיב בתיאור מיקומה הטופוגרפי המיוחד של גמלא:

שיפוע מחוספס יורד מהר גבוה, ובאמצעותו מזדקרת רמה משוכה כדבשת. שיפועו של המדרון שווה באורכו בצד ירידתו כמו בעלייתו וכך דומה צורתו לזו של גמל... בצדדיו ופניו הוא מופסק על-ידי בקעות שאי אפשר לגשת אליהן. בחלקו התחתון בכתף, שממנו

5 שם, 2-1 (תרגום חגי, עמ' 255).

6 מלחמת, א, ד, ח, 103-106 (תרגום חגי, עמ' 20), והשווה: קדמוניות, יג, 394 (תרגום שליט, עמ' 108). יתכן שבמאה השנייה לפה"ס עמדה אי-שם בתחומי האתר מצודה ששימשה חלק משרשרת ביצורים סלוקיים נגד התפשטות המדינה החשמונאית. על ביצורים דומים סביב עכו ראה: מ' אביעם, 'מצודות מן התקופה ההלניסטית בעורפה של עכו-פתולמאיס', כנס מחקרי גליל 4, חיפה 1989, עמ' 34-40. ייתכן שהמגדל העגול הוא חלק מן הביצור הקדום הזה, וראה עליו להלן.

7 מלחמת, א, ח, ד, 166-164 (תרגום חגי, עמ' 30). בקטע המקביל בקדמוניות מוזכרת עזה, ראה: קדמוניות, יד, ה, ג, 88 (תרגום שליט, עמ' 124-125). כ' מזר (מייזלר) סבור (בעקבות אלט) כי בשני המקומות התכוון יוסף בן-מתתיהו דווקא לגבע: 'מחקרים טופוגראפיים', ידיעות, יא, ג-ד (תש"ד), עמ' 36-37. פליניוס מזכיר עיר בשם גמלא בשומרון, אך מקובל כי נפלה אצלו טעות. Plinius, *Naturalis Historiae*, V: XIV (69) (LCL, II, p. 273).

8 זיהוי טריכיא התבסס עד ראשית המאה העשרים על פסוק אצל פליניוס המציין את מיקומה בדרום הכינרת. ראה: Plinius, *Naturalis Historiae*, V: XV (71) (LCL, II, p. 275). שירר דן בזיהוי טריכיא בפירוט וזיהה אותה בבית ירח. ראה: E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*, I, Leipzig 1901, p. 614, n. 44. התקבלה על פני דעת שירר לזיהוי טריכיא במגדל היה קליין. ראה: S. Klein, *Beiträge zur Geographie und Geschichte Galiläas*, Leipzig 1909, pp. 76-84.

9 חיי יוסף לז, 187-185 (תרגום שמחוני, עמ' קמב); מלחמת, ב, כ, ו, 576-572 (תרגום חגי, עמ' 191).

10 חיי יוסף עא, 398 (תרגום שמחוני, עמ' קעה).

11 מיקומה המדויק של יוליאס עדיין לא נקבע בצורה חד-משמעית המקובלת על כל החוקרים, אך דיון בזיהויה כאן אינו מעלה ואינו מוריד לזיהוי גמלא.

במקרא נזכרות ערי המקלט, שאליהן נס רוצח בשגגה.¹⁷ ערי המקלט הוקדשו מחדש בתקופת בית שני, יש להניח שבימי החשמונאים. בתקופה זו לא כל ערי המקלט המקראיות היו בידי יהודים, ולכן קידשו ערים חלופיות. וכך נאמר בתלמוד: 'אף על פי שהפרישו את קדש בגליל, לא היתה קולטת, והפרישו את גמלא תחתיה עד שכיבשו את קדש'.¹⁸ שמואל קליין, שדן במספר מאמרים חשובים בהיבטים שונים של גאוגרפיה היסטורית, קבע על סמך מקורות חז"ל וכתבי יוסף בן-מתתיהו כי היו שתי ערים בשם גמלא: אחת קדומה, שעליה נסבים כל האזכורים במקורות החכמים, ואחת מאוחרת, שעליה מדבר יוסף בן-מתתיהו. את הקדומה קבע בג'בל ג'מלה בלבנון, לא הרחק מן העיירה תיבנין, ואילו לגבי המאוחרת, זו שתיאר יוסף בן-מתתיהו, קבע שהיא בגולן, אך לא זיהה אותה.¹⁹ נימוקיו של קליין היו:

א. גמלא הופרשה כעיר מקלט במקום קדש אשר בגליל, לכן יש לחפשה בגליל.
ב. רוב הערים המוקפות חומה מימות יהושע, וגמלא ביניהן, נמצאות בעבר הירדן המערבי (פרט לגדור).

ג. יהודה איש גמלא מכונה אצל יוסף בן-מתתיהו 'הגלילי'.²⁰
ד. ברשימת ערי החומה במשנה נאמר בפירוש 'גמלא, הרי בגליל'.²¹
אמנם אפשר שהיתה גמלא נוספת, שהרי ידועים מספר זוגות ערים (ואפילו שלישיות) הנושאות אותו שם, למשל בית-לחם ומצפה. זאת ועוד, שם כמו גמלא, הרומז לתצורה טופוגרפית המזכירה בעל חיים בוודאי יכול היה להופיע יותר מאשר במקום אחד, אולם רוב טיעוניו של קליין מבוססים על כך שהגולן הוא חבל ארץ נפרד לחלוטין מהגליל, ובמחקר מקובלת כיום הדעה שבתקופת בית שני נחשב הגולן, או לפחות מורדותיו המערביים, לחלק בלתי נפרד מן הגליל,²² ויש מקומות המוזכרים פעם כנמצאים בגליל ופעם בגולן. עניין יהודה הגלילי, שמוצאו מעיר ששמה גמלא והוא מוזכר כאיש הגולן,²³ מראה כי יוסף בן-מתתיהו ומקורותיו התייחסו לגולן ולגליל כנשימה אחת. החוקר אריק מייס, שחפר בגליל העליון מספר אתרים שבהם היה יישוב במאה הראשונה לספירה — חורבת שמע, מירון וגוש חלב — קבע גם על סמך ממצאים ארכאולוגיים כי הן מבחינה גאוגרפית, הן מבחינה מנהלתית ובוודאי מבחינה תרבותית, היתה לגולן זיקה חזקה מאוד לגליל העליון.²⁴

גם העובדה שיוסף בן-מתתיהו, שמונה למפקד הגליל כמרד, פעל בגמלא, אף-על-פי שלא נזכר

תפקידים של ביצורי יוסף בן מתתיהו בגליל, קתדרה, 28 [תמוז תשמ"ג], עמ' 37. מכל מקום נראה לי כי הרשימה אכן משקפת מציאות של סוף ימי בית שני.

17 יהושע כ, ז-ט.

18 ירושלמי, מכות ב, ז (לא ע"ד); תוספתא, מכות ג(ב), ב (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 440).

19 קליין, ארץ הגליל (לעיל, הערה 16), עמ' 164; S. Klein, 'Zur Geographie Palästinas in der Zeit der Mischna', *MGWJ*, 25 (1917), p. 140. ראה גם: ר' אליצור, 'גמלא לפני המרד — ההיו שתי גמלא?', ארץ הגולן, 49 (תשמ"א), עמ' 17-15; 50 (תשמ"א), עמ' 16-15; 51 (תשמ"א), עמ' 18-15.

20 מלחמת, ב, ח, א, 118 (תרגום חגי, עמ' 131).

21 ראה לעיל, הערה 14.

22 ראה למשל: ז' ספראי, הישוב היהודי בגולן לאחר חורבן בית שני, [חמ"ד] תשל"ח, עמ' 27.

23 קדמוניות, יח, א, א, 4 (תרגום שליט, עמ' 281).

24 E. Meyers, 'Galilean Regionalism as a Factor in Historical Reconstruction', *BASOR*, 221 (1976), pp. 99-100. ראה דיון גם אצל ספראי (לעיל, הערה 22).

בשום מקום כי מונה למפקד הגולן, מאששת את הזיקה ההדוקה בין חבלי ארץ אלה: 'ליוסף בן מתתיהו ניתנו שתי הגלילות, ונתוספה לו גמלא שהיתה העיר החזקה ביותר באזור זה'.²⁵ אף את עניין עיר המקלט ניתן לפתור. מעבר לכך שנוכל כעת לומר שגם גמלא נחשבה מבחינות מסוימות כשוכנת בגליל, נוכל להשתמש בדימוי של חז"ל על שש ערי המקלט: 'שלוש ערים הפריש יהושע בארץ כנען והיו מכוונות כנגד שלש שבעבר הירדן כשתי שורות שבכרם, חברון ביהודה כנגד בצר במדבר, שכם בהר אפרים כנגד רמות בגלעד, קדש בגליל כנגד גולן בבשן'.²⁶ העיר גולן נמצאת ממזרח לים כינרת,²⁷ ולפיכך גמלא שבגולן מתאימה להתקדש לעיר מקלט במקום קדש נפתלי.²⁸ הרבה יותר מאשר ג'בל ג'מלה שבלבנון. ידוע לנו כי יונתן החשמונאי ניסה ללא הצלחה לכבוש את קדש נפתלי,²⁹ אך קדש נשאה מובלעת נכרית לכל אורך תקופת בית שני, והיתה נתונה תחת שלטון צור. אם החשמונאים לא הצליחו לכבוש את קדש בגליל כדי לקדשה כעיר מקלט, האם יעלה על הדעת שהצליחו לכבוש עיר שהיתה צפונית ממנה במידה ניכרת ובלב ארץ הצורים? לבסוף, אילו היתה גם גמלא בגליל, מדוע הזכירה ספרות חז"ל רק אותה, ורק בעניינים שהקשרם התקופות הקדומות, בזמן שיוסף בן-מתתיהו הזכיר רק את גמלא שנפלה במרד, ורק בעניינים הנוגעים לאלכסנדר ינאי ולהכנות למרד ולקרב? וכיצד זה נעלמו שני המקומות כליל מן המקורות לאחר חורבן הבית? ברור לדעתי כי שני המקומות אחד הם. נוכל אם כן להרכיב מתוך המקורות רשימה של תנאים אשר על אתר המוצע כגמלא למלא³⁰ — תנאים שלא בהכרח ניתן להוכיחם בחפירה ארכאולוגית (בדיון להלן נפנה את הקורא לסעיפים המפורטים כאן):

תנאים גאוגרפיים:

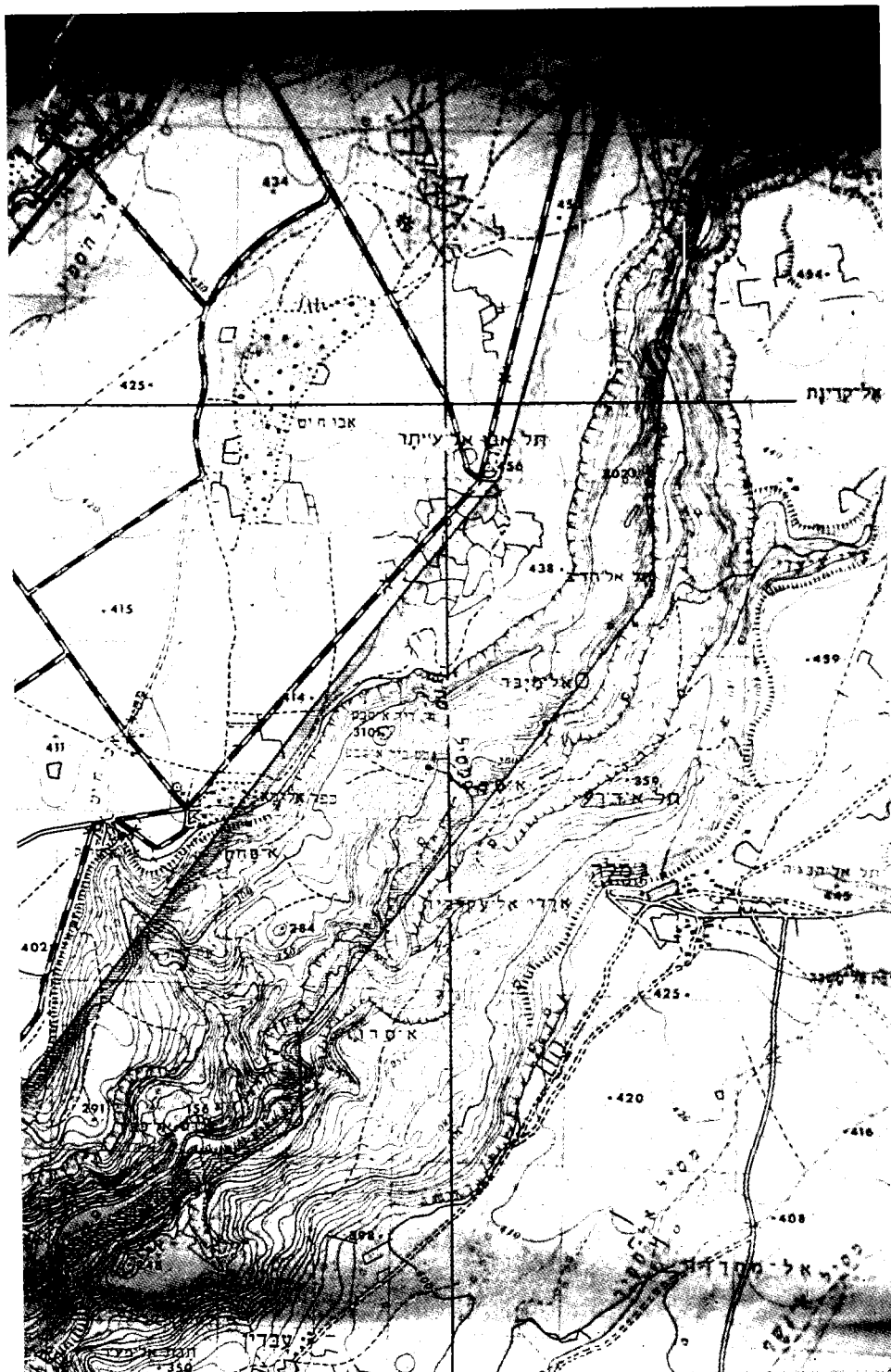
- א. האתר נמצא בגולן התחתון.
- ב. מזרחה לכינרת, מול טריכאי.
- ג. הדרך אליו עוברת בבקעת הבטיחה.
- ד. בהיות גמלא מרכז המרד בגולן על האתר להימצא באזור של יישוב יהודי.
- ה. האתר משתלב באופן הגיוני כתחנה במסע אספסיאנוס מבית-שאן.

תנאים טופוגרפיים:

- ו. האתר נמצא על שלוחה הדומה לדבשת גמל.
- ז. מוקף משלושה צדדים בתהומות עמוקים.
- ח. בנוי על הצלע הדרומית של השלוחה.

25 מלחמת, ב, כ, ד, 568 (תרגום חגי, עמ' 190).
 26 תוספתא, מכות (גב), ב (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 440).
 27 G. Schumacher, *Across the Jordan*, London 1886, pp. 19, 93
 28 ראה לעיל, הערה 18.
 29 חשמונאים א יא, סג-עג (תרגום ש' הרטום, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 75-76).
 30 אחדים מהתנאים פורטו אצל: J. Van-Kästeren, 'Am See Genezaret', *ZDPV*, 11 (1888) pp. 212-248
 תודתי למ' הרטל על הצעות לתנאים נוספים.

איור 2
 מפה שבה מצוינים
 הכפר ג'מליה ותל אד-
 ררע (1942)

ט. בצד האחורי, בחיבור השלוחה להר, היה מעבר נוח יותר.
 י. מעל לאתר מתנשא הר גבוה.
 יא. מבית לחומה, בקצה העיר, יש מקור מים, אשר לא הספיק לנצורים.
 בהמשך תיאור המצור והקרבות מביא יוסף בן-מתתיהו מספר פרטים נוספים אשר צריכים להשתקף בממצא החומרי.

תנאים ארכאולוגיים:

יב. לעיר היתה חומה בצד מזרח בלבד (על-פי המשנה — מוקפת חומה).
 יג. לפני החומה היה חפיר.
 יד. במזרח, במקום הגבוה של העיר, היה מגדל.
 טו. היו בעיר מנהרות וחפירות.
 טז. צריכה להימצא עדות מימי אלכסנדר ינאי, שכבש את העיר.
 יז. צריכה להיות עדות לקרב גדול במקום.

לאלה אפשר להוסיף עוד תנאים ארכאולוגיים, שלא על סמך דבריו של יוסף בן-מתתיהו:
 יח. הממצא המאוחר בעיר צריך להיות מימי המרד הגדול.
 יט. עדות לעיר יהודית.
 כ. עדות ליישוב מימי יהושע בן-נון.

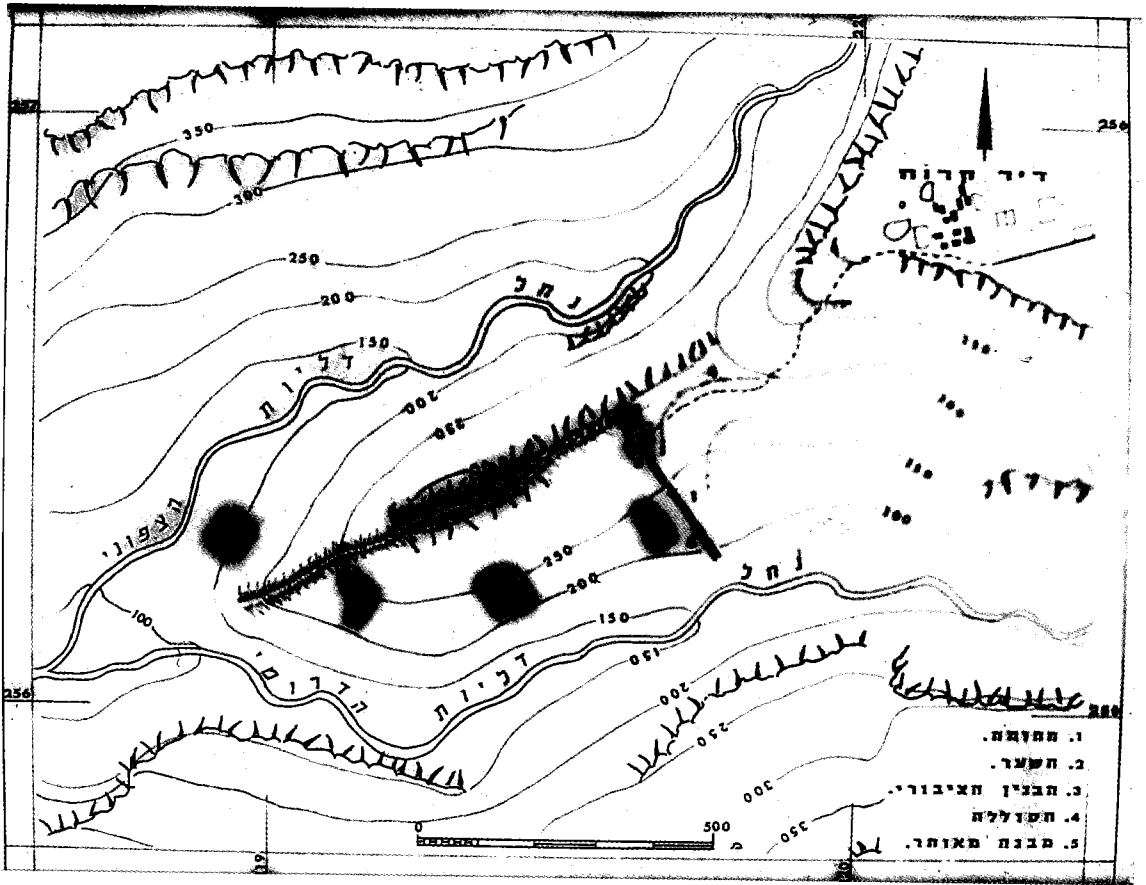
תולדות המחקר

כבר בימי-הביניים היו ניסיונות לזהות את גמלא, ומעניין כי דווקא ניסיונות אלה נראים קרובים יותר לזיהוי הנוכחי באס-סלם. הנוסע הראשון אשר ידוע לנו כי ניסה לזהות את גמלא הוא בורכהרט מהר ציון, שתיאר בכתובים את מסעו בארץ הקודש בשנת 1280 לספירה וחיבורו השתמר. בורכהרט כינה את גמלא קידר, וזיהה אותה ארבע ליגות מזרחית לשפך הירדן לכינרת, קרוב למדי לאס-סלם.³¹

מספר מפות עתיקות מציינות אף הן את מקום גמלא בסמוך לאתר שבו היא מזוהה כיום. בחלק מן המפות כתובים השמות קידר וגמלא ליד העיר, ולפיכך ייתכן שהן מסתמכות על תיאורו של בורכהרט (ראה מפות 2-4).³² למרות מבוול הנוסעים לארץ-ישראל במאה ה"ט, מעטים התייחסו

31 Burchard of Mount Sion, trans. A. Stewart (*PPTS*, 12), London 1896, pp. 23-30. בורכהרט תיאר מישור ליד העיר, ואין שום מישור לרגלי אס-סלם; לכן קיימת בכל זאת האפשרות שהוא זיהה את גמלא בקלעת אל-חצן, כפי שאכן חושב המתרגם לאנגלית (שם, עמ' 29, הערה 6; עמ' 30, הערה 5), אשר בזמנו היתה דעתו של שומכר הדומיננטית בעניין זה. המרחק משפך הירדן אל הכנרת ובין קלעת אל-חצן לאורך חוף הכינרת הוא כחמישה-עשר ק"מ, קירוב טוב מאוד לארבע הליגות של בורכהרט. ייתכן גם כי הוא זיהה את כורזין בכורסי (לדעת פורר זיהה בורכהרט את כורזין בבית ציידא וקידר הוא שיבוש של גדרה: K. Furrer, 'Die Ortschaften: am See Genezareth', *ZDPV*, 2 [1879], p. 73). ומכל מקום נותר בעינו ציון הכיוון 'מזרחה מכורזין', ותלויה ועומדת השאלה מדוע לא הזכיר בורכהרט את ים כינרת, כפי שהיה מתבקש, כאשר תיאר את המישור להגלי קידר, אם אכן זיהה את גמלא בקלעת אל-חצן.

32 במפה של לייקסטין שפורסמה באנטוורפן בשנת 1586 מצוינים השמות גמלא וקידר ליד אותה עיר, מצפון-מזרח לכינרת, וכורזין מופיעה ממזרח לבטיחה, בדומה לתיאור של בורכהרט. ראה: ג' רן (עורך), נתיבים לארץ-

לזיהוי גמלא עד לשנות השבעים של המאה³³, אך מאז העסיק העניין הן חוקרים גרמנים (חברי ועוד מספר נוסעים אמריקנים. כתבי-העת המקצועיים יותר ומקצועיים פחות של סוף שנות השבעים ושנות השמונים והתשעים של המאה הקודמת מלאים בדיונים על גבי דיונים על זיהוי אתרים היסטוריים, וגמלא, טריכאי והיפוס תופסות בהם מקום נכבד. רוב החוקרים זיהו את גמלא באתר קלעת אל-חצן, המזוהה היום עם סוסיתא-היפוס, אך היו גם מספר הצעות מקוריות (ראה טבלה). בעניין גמלא הסתמכו רוב החוקרים רק על התנאים הגאוגרפיים והטופוגרפיים המפורטים אצל יוסף בן-מתתיהו.

הטבלה דלהלן מסכמת זיהויים של מספר חוקרים לשלוש הערים גמלא, טריכאי והיפוס. הובאו רק זיהויים מקוריים ומנומקים. השנה המצוינת היא השנה שבה ביקר החוקר באתר או שנת פרסום המאמר. בסוף המאמר מובא מפתח ביבליוגרפי לטבלה זו.

ישראל, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 97. במפה של ויליאם בלאו שפורסמה באמסטרדם בשנת 1629 מופיעה גמלא ממש בפינה הצפון-מזרחית של הכינרת, וממזרח לה העיר קירר. גם כאן מופיעה כורוזן ממזרח לבטיחה (שם, עמ' 92). במפה של איזק טיריון שפורסמה באמסטרדם בשנת 1720 מצוין מחוז גמליטיקה בצפון-מזרח הכינרת, ולידו העיר גמלא, מלווה בציור של חיה רובצת האמורה לתאר גמל. טריכאי מצוינת בדרום-מערב הכינרת, מצפון לשפך הירדן מהאגם (שם, עמ' 35). לעומת זאת במפה של סנסון שפורסמה בפריס בשנת 1745 מצוינת גמלא עמוק בכשן, מזרחה לכינרת. טריכאי מופיעה גם כאן בדרום-מערב הכינרת (שם, עמ' 32).

לתיאור של המבוכה וריבוי הדעות ששררו במאה הי"ט באשר לזיהוי האתרים השונים סביב הכינרת ראה: J.R.

Freese, *Palestine, Syria and Asia Minor*, Philadelphia 1869, p. 207

החוקר	שנה	גמלא	טריכי	היפוס
בורכהרט	1280	אס-סלם?		
שוורץ ³⁴ וילסון	1845	קלעת אל-חצן(?)		
	1866	קלעת אל-חצן	כרך (בית ירח)	
	1877	קלעת אל-חצן	מגדלא	
	1880	קלעת אל-חצן	כרך	
ג'ון ³⁵ מרייל פורר	1875	קלעת אל-חצן	כרך	אס-סמארה (האון)
	1877	קלעת אל-חצן	מגדלא	פיק
	1865	קלעת אל-חצן	כרך	סמך (צמח)
	1879	תל אל-אחדב(?)	מגדלא	קלעת אל-חצן
שומכר	1889	תל אל-אחדב(!)	מגדלא	קלעת אל-חצן
	1886	קלעת אל-חצן		סוסייה
	1890	אל-אחשון ³⁶		
	1885	קצר ברדוויל	מגדלא	
גילדמייסטר ³⁷ וזן קסטון ³⁸	1888	קלעת אל-חצן	כרך	פיק
	1890	תל אל-אחדב		קלעת אל-חצן
שירר ³⁹ דלמן	1900	אינו בטוח	כרך	
	1911	תל אל-אחדב	כרך	קלעת אל-חצן
גולדהאר ⁴⁰ קליין לוריא גל/גוטמן בר-כוכבא	1924	תל אל-אחדב	מגדלא	קלעת אל-חצן
	1913	שלוחת לווייה	טבחה	פיק
	1967	—	מגדלא	קלעת אל-חצן
	1964	קלעת אל-חצן	מגדלא	אס-סמארה
	1968	אס-סלם	מגדלא	
	1976	תל אד-דרע	מגדלא	

34 " שווארץ, תבואות הארץ, ירושלים תר"ס, עמ' רכח, וכן בהערת שוליים באותו עמוד. במהדורה האנגלית הושמטה הערת השוליים. ראה: J. Schwartz, *Descriptive Geography of Palestine*, New York 1969 (Philadelphia 1850), p. 190. נראה כי שוורץ קיבל את קיומן של שתי 'גמלא' — אחת בגליל ואחת בגולן.

35 הוא העדר 'מקור מים מבית לחומה' הנוכח אצל יוסף בן-מתתיהו. הוא ניסה לפתור בעיה זו בהציעו שמקור מים זה נעלם כתוצאה מרעידת אדמה. V. Guerin, *Description de la Palestine*, I: Galilée, Paris 1880, pp. 317-321.

36 G. Schumacher, *Northern 'Ajlun*, London 1890, pp. 115-116. לאחר שהציע פורר את הזיהוי בתל אל-אחדב (תל אד-דרע) הציע שומכר הצעה חלופית: קרוב לשפך ואדי אל ג'זאלה לירמוך, נמצא אתר בשם אל-אחשון אשר נקרא גם אל-אקסייר וגם קלעת אל-חצן. הוא מציין כי יש שם שרידי בנייה מפוארים, אך לא ניתן לוודא אם אמנם היה האתר מוקף תומה. נראה לי כי התכוון לגבעה שהיום היא ללא שם במפות, סמוך לשפך ואדי שק אל-ברד (שבהמשכו עין ג'זל), נ.צ. U.T.M. 75586232. רום הגבעה מעל אפיק הירמוך הוא כארבע מאות מטרים, והוא מקושר לגב ההר בכתף צרה לדרום — נתון זה מתאים לתיאור של שומכר (שם). אין במפות צינן לעתיקות במקום. פרט להיותו מוגן היטב הודות לתנאים טופוגרפיים, אין שום התאמה בין אתר זה לתיאוריו הטופוגרפיים והגאוגרפיים של יוסף בן-מתתיהו.

37 קצר ברדוויל הוא מתחם מתקופת הברונזה הקדומה, נ.צ. 219247. במהדורה הגרמנית של תיאור הגולן מתאר שומכר את אום אל-קנטיר, ומציין בטעות כי כאן זיהה גילדמייסטר את גמלא. G. Schumacher, 'Der Dscholan', *ZDPV*, 9 (1886), p. 360. אום אל-קנטיר הוא אתר כפר יהודי ובית-כנסת מתקופת המשנה והתלמוד, נ.צ. 219250.

38 לאחר פרסום מאמרו של פורר בשנת 1889 הטריח ון-קסטון את עצמו לביקור בתל אל-אחדב, ובמאמרו החדש חזר בו מהצעתו הקודמת וקיבל את הזיהוי במקום זה. למאמרו הראשון ראה לעיל, הערה 30 ולמאמרו השני ראה: J. Van-Kästeren, 'Bemerkungen über einige alte Ortschaften im Ostjordanlande', *ZDPV*, 13 (1890), pp. 213-219.

39 במהדורה המקורית משנת 1901 הסתייג שירר מזיהויו של שומכר בקלעת אל-חצן. הוא דחה גם את הצעתו של פורר בתל אל-אחדב, והעדיף לא לזהות את גמלא בשלב זה. ראה: שירר (לעיל, הערה 8), עמ' 615, הערה 46.

הזיהוי בתל אל-אחדב (תל אד-דרע)

החוקר השווייצרי קונרד פורר דן בגמלא בשני מאמרים. במאמרו הראשון הוא דחה את זיהוי גמלא בקלעת אל-חצן והציע לזהות שם את היפוס. הוא הביא תיאור של אולריך זטצן על כפר חרב בשם ג'מלה (Dschemle אצלו), מהלך ארבע שעות צפונית-מזרחית לפיק, אך עדיין היסס לקבוע שם את מקומה של גמלא בשל מיעוט הנתונים שהיו בידו.⁴¹ במאמרו השני הוא הציע לזהות את גמלא בתל אל-אחדב, הנמצא בנחל הרקד, למרגלות הכפר ג'מלה.⁴² הטיעונים של פורר היו אלה:

- א. היפוס נמצאת לפי המקורות התלמודיים מול טבריה; בתקופה הביזנטית היתה מקום מושבו של בישוף, וכנסיות עיר זו נמצאו בקלעת אל-חצן. גמלא נמצאת על-פי יוסף בן-מתתיהו מול טריכאי ולא מול טבריה, כפי שהיה הדבר מתבקש לו היתה גמלא באל-חצן. מכאן שאל-חצן היא היפוס-סוסייתא ולא גמלא.
- ב. בכפר ג'מלה, שתיאר זטצן, נשתמר השם העתיק גמלא.⁴³ כפר זה נמצא באותו קו רוחב של טריכאי, דהיינו מולה, בהתאם לתיאורו של יוסף בן-מתתיהו.
- ג. על-פי תיאור הגבולות המזרחיים של הגליל אצל יוסף בן-מתתיהו רק סוסייתא, גדר וארץ הגולן גובלות בגליל ולא מחוז גמלא.⁴⁴ מכאן שמחוז גמלא לא היה ליד ים כינרת, אלא סביב הכפר ג'מלה, וכאן מתחיל הגולן התחתון.⁴⁵
- ד. הגבעה של תל אל-אחדב מתאימה יפה לכל תיאורו הטופוגרפי של יוסף בן-מתתיהו, כולל תיאור הדבשת, והבתים הבנויים במדרון התלול, ואף נמצא במזרח האתר מעיין המתאים לתיאור 'מקור מים מבית לחומה' אצל יוסף בן-מתתיהו.

במהדורה החדשה של ספרו, שנערכה בידי ורמש ומילאר, מזהים העורכים את גמלא בתל אד-דרע, ואינם מפרטים את כל המידע שניתן במהדורה המקורית. ראה: E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, I, eds. G. Vermes & F. Millar, Edinburgh 1973, p. 495, n. 46. האתר שבו זיהה גולדהאר את גמלא, שלווחת לביאה (לווייה), נמצא בנ.צ.מ. 214250, וכבר עמד על זיהוי זה 'צ' אילן (ארץ הגולן, תל-אביב תשל"ו, עמ' 302). בחפירות שנערכו שם בשנים האחרונות במסגרת 'פרויקט ארץ גשור' של המכון לארכאולוגיה של אוניברסיטת תל-אביב נחשף יישוב גדול מתקופת הברונזה הקדומה, ללא שרידים מתקופות אחרות. ראה: ח"א, צ (1987), עמ' 11-14; צג (1989), עמ' 18-20; צד (1991), עמ' 30-32; קדמוניות, כב (1989), עמ' 21-26.

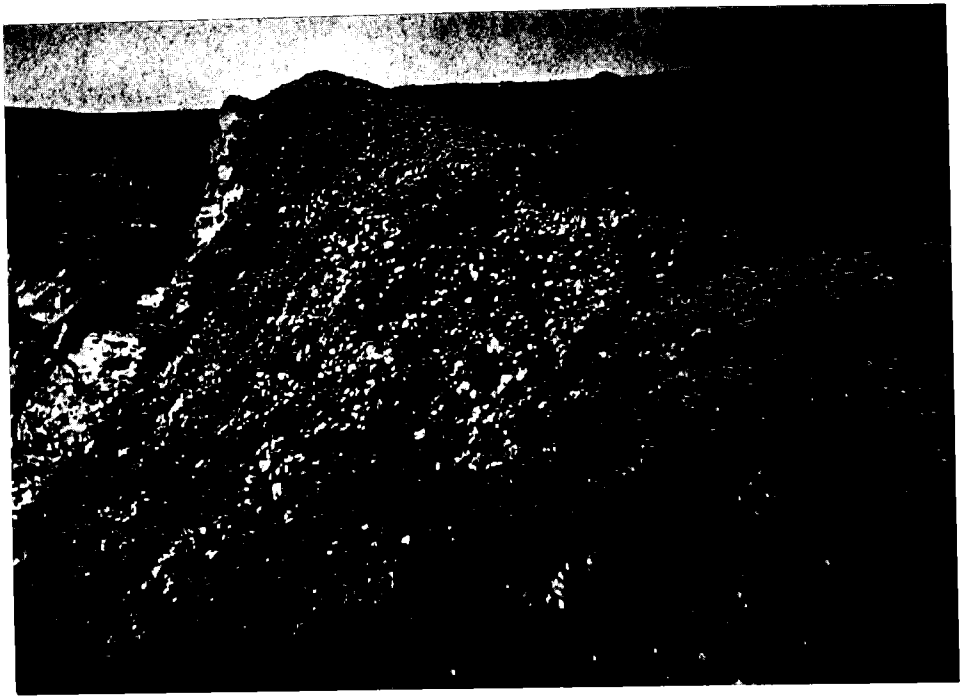
41 פורר (לעיל, הערה 31). וראה: U.J. Seetzen, *Reisen Durch Syrien, Palästina, Phoenicien, die Transjordan-Länder, Arabia Petrea und Unter Ägypten*, ed. F. Kruse, II, Berlin 1854, p. 179-180. זטצן ביקר במקום בשנת 1806, והעדיף את הזיהוי בקלעת אל-חצן.

42 K. Furrer, 'Tarichaea und Gamla', *ZDPV*, 12 (1889), pp. 148-151. פורר כינה שם את תל אל-אחדב גם ראס אל-חאל, ולא הסביר מדוע הוא משתמש בשני השמות. כנראה לא הצליח להבין היטב את הסברם של המקומיים, או שאכן היו למקום שני שמות. במפות המודרניות נקרא האתר תל אד-דרע, נ.צ. U.T.M. 24364667, ואילו תל אל-חדב (כך במפה) נדד לגדה המערבית של נחל הרקד. את השם ראס אל-חאל לא הצלחתי למצוא בשום מפה. יש לציין כי מצאתי לעתים קרובות קושי רב לתאם בין שמות במקורות החוקרים של המאה הקודמת לבין השמות הערביים החדשים. לפעמים אותו חוקר משתמש בשמות שונים במאמרים שונים — למשל דלמן אשר מונה את המקום פעם תל אחדב (גמלא) ופעם גמלא (ח'רבת אחדב) — הסוגריים במקור.

43 במפות מימי המנדט (Transjordan Sheet 22-24, 1:25000) השם הוא אל-ג'מלייה (El Jamliye), ואצל שומכר הוא מופיע בצורה Dschamli או Jamle.

44 מלחמת, ג, א, 35-40 (תרגום חגי, עמ' 206).

45 נחל הרקד היה גבול הגולן בכלל. קשה לקבוע היום אם היישוב בתל אד-דרע, שהיה בתוך הנחל עצמו, נחשב בימי קדם כנמצא בגולן או מחוצה לו; מן הסתם ראה עצמו שייך לחבל הארץ שאליו היה קשור פוליטית.

איור 4
תל אחדב (תל אדר-
דרע) — מבט מצפון
(1911)

גוסטב דלמן, ביקר בתל אל-אחדב באפריל 1911,⁴⁶ תיאר את המקום באופן כללי כגבעה בעלת שתי פסגות⁴⁷ מעל נהר הרקד (וראה איור 4), וקיבל ללא היסוס את הזיהוי עם גמלא. יש לציין כי דלמן עדיין החזיק בזיהוי טריכאי בבית ירח. הקרמיקה שאסף בתל אל-אחדב לא היתה, על-פי דבריו, הקרמיקה ההלניסטית הממורקת שהכיר, אלא קרמיקה הלניסטית פשוטה ומצולעת. לעומת זאת מצא ממזרח לפסגת הגבעה פסל בזלת 'משונה' של גוף אדם עם כנפיים (וראה איור 5). דלמן צירף למאמרו תמונה של הממצא ונראה כי מדובר בשבר ארכיטקטוני המתאר אל מזוקן בעל כנפיים; ככל שאפשר לשפוט על-פי הצילום הוא מעוצב בסגנון מזרחי ומזכיר את אמנות החורן ותדמור בתקופה הרומית.⁴⁸

לצערנו עד היום לא תוארו השרידים שנמצאו בתל אדר-דרע ביתר פירוט ודיוק מתיאורו של דלמן. מכל מקום פורר דחה את זיהוי גמלא בקלעת אל-חצן מטעמים משכנעים. בר-כוכבא ממשיך כאמור לתמוך עד היום בזיהוי גמלא בתל אדר-דרע. שיקוליו יידונו ויידחו במקביל לשיקולי הזיהוי באס-סלם.⁴⁹

הזיהוי באס-סלם

במסגרת סקר טבע ונוף שנערך ברמת הגולן מטעם רשות שמורות הטבע בשנת 1968, הגיע יצחקי גל לאזור הכפר דיר קרוח וצפה בשלוחה תלולה המתחילה מתחת לכפר ונמשכת לכיוון מערב-

46 G. Dalman, 'Jahresbericht des Instituts', *Palästina Jahrbuch*, 7 (1911), pp. 120-126
47 ון-קסטרו ראה שם שלוש פסגות, וכך גם אילן. ראה: ון-קסטרו (לעיל, הערה 30), עמ' 216; אילן (לעיל, הערה 40), עמ' 307.
48 פסלים רבים בסגנון זה מוצגים כיום במוזאון עתיקות הגולן בקצרין. אבי-יונה מזכיר בקצרה פסל זה, ראה: 'Oriental Elements in Palestinian Art', *QDAP*, 10 (1942), p. 131
49 טענותיו של בר-כוכבא נדחו כבר על-ידי צ"א מעוז. ראה: רמת הגולן בעת העתיקה, קצרין תשמ"ו, עמ' 36-37.

דרום-מערב — שמה כמפות היה אס-סלם. וכך רשם ביומנו:

16 במאי 1968:

היום נערך סיור חשוב ביותר לאזור המפלים של דיר קרוח... הכפר יושב מעל ה'גמלא' שבין המפלים... הבית הראשון שהגענו אליו מצפון מקורה אבן ובמשקוף שערו חרוט צלב. כל המשטח שליד הכפר מכוסה חרבות מהתק' הביזנטית (?). מרוב התלהבות ניסיתי להעלות רעיון שכאן מקומה של גמלא. ואכן ישנו נימוק אחד לטובתו אצל פלויוס — גמלא נשקפת למול טריכאי שהיא בגליל ומהרקד [הכוונה לחל אל-אחדב] בודאי לא רואים את הגליל... אך ישנה אי התאמה בין התאור בספר לשטח מבחינת הכוונים ומבנה העיר.

31 במאי 1968:

... ירדנו אל השלוחה. חצינו את האוכף... בקטעים הבלתי מסולעים ישנם שרידי בניה מעטים!! ואף חרסים ביזנטיים(?)... עובדה זו מחזקת במידת מה את הרעיון שכאן הוא מקומה של גמלא(???) שהרי פלויוס מתאר שהעיר יושבת ע"ג שלוחה ומאתוריה מצוק. גם המדרון הדרומי-מזרחי של השלוחה מכוסה חרסים רבים. נוסף לעובדות אלה נשקפת השלוחה אל הגליל והכנרת ולפי פלויוס נשקפת גמלא אל מול טריכאי. נוסף לכך חלקה הגבוה של 'העיר' — הכפר דיר קרוח, הוא בצפון מזרח ולפי פלויוס הוא צריך להיות בצפון אבל המגדל הגדול ששם — במזרח — ולכן יתכן שגם ענין הכוונים מסתדר.⁵⁰

גל ערך סיור נוסף במקום,⁵¹ ולאחר מכן העלה לפני גוטמן את הצעתו לזיהוי האתר. בעקבות סקרים יסודיים פרסם גוטמן מאמר מקיף הודן בזיהוי גמלא באס-סלם מכל היבטיו.⁵² להלן סיכום הנימוקים שהעלה וכן נתונים מן החפירות שהתקיימו באתר בין השנים 1976-1989. המידע מן החפירות שאוב מסיכומיו של גוטמן⁵³ ומידע אישי שצברתי במשך ארבע-עשרה שנות השתתפות פעילה בחפירות.⁵⁴

א. גוטמן שיער (בעקבות קליין) כי האות אל"ף בסוף השם גמלא מעידה על מקורו הארמי ומלמדת שהשם ניתן לעיר בידי יהודים שמוצאם מגולת בבל.⁵⁵ אולם הממצא הנומיסמטי מהחפירות מוכיח כי ראשית היישוב במקום בתקופת בית שני היתה סביב אמצע המאה השנייה לפה"ס, ואולי מעט קודם.⁵⁶ כן הוכח כי בימי ינאי גדל היישוב בצורה ניכרת.⁵⁷ החפירות לא ביססו

50 העתק של היומן מצוי בידי סימני השאלה והקריאה מופיעים במקור.

51 גל ואחרים, 'היכן שכן מבצר גמלא', טבע וארץ, יג, 4 (תשל"א), עמ' 156-158.

52 ש' גוטמן, 'דיון מחדש בזיהוי מקומה של גמלא', התקופה הרומית בארץ ישראל, תל-אביב תשל"ג, עמ' 199-225.

53 ש' גוטמן, גמלא: סיכום שמונה עונות חפירה, תל-אביב תשמ"ה.

54 D. Syon, 'Gamla — Portrait of a Rebellion', *BAR*, 18, 1 (Jan/Feb 1992), pp. 20-37

55 גוטמן (לעיל, הערה 52), עמ' 202.

56 ד' שיאון, 'המטבעות', גוטמן (לעיל, הערת כוכב), עמ' 151-171; an; D. Syon, 'The Coins from Gamala — an Interim Report', *INJ*, 12 (1992-1993) [1994], pp. 34-35, pl. 8-13

57 יש לציין כי הממצא הקרמי הוא ברובו מן המאה הראשונה לפה"ס והמאה הראשונה לספירה, אך הממצא הנומיסמטי אינו מותיר ספק באשר ליישוב האתר כבר במאה השנייה לפה"ס. ייתכן שאז היתה במקום מצודה סלווקית.

איור 5
פסל שמוצא דלמן בתל
אחדב (תל אד-דרע),
1911

אפוא את ההשערה שהיישוב היהודי במקום הוא מתקופת שיבת ציון, אם כי ייתכן שראשוני המתיישבים בו היו יהודים שעלו בתקופה ההלניסטית.⁵⁸

ב. בגמלא התגלה יישוב גדול מתקופת הברונזה הקדומה⁵⁹ ולו חומה מסיווית; על שרידי חומה זו בנו יושבי גמלא היהודים את חומת העיר בימי המרד. אין באתר שרידים כלשהם מפרק הזמן שבין תקופת הברונזה הקדומה לימי בית שני, וממילא אין שרידים מימי יהושע בן-נון. נראה כי היהודים שהגיעו לגמלא זיהו את החומה ההרוסה מתקופת הברונזה הקדומה כחומה שהרס יהושע, ומכאן המסורת המשנאית על כיבושה של גמלא בידי יהושע (תנאי כ).

ג. לדעת גוטמן הצבת משמר על-ידי אגריפס באזור יוליאס (בקעת הבטיחה) מעידה כי אפשר היה לחסום ביעילות את הדרך לגמלא דווקא במקום זה ולא אחר, ולכן היא חייבת להיות קרובה לאזור זה. בעניין זה טוען בר-כוכבא כי חסימת בקעת הבטיחה תמנע לכאורה את הגישה לאס-סלם יותר מאשר לתל אד-דרע. אך למעשה המחנה ביוליאס חוסם את הגישה היחידה כמעט ליהודי הגליל אל הגולן. מצפון לבטיחה נמשך הערוץ התלול של הירדן ומצפון לו נמצאות ביצות החולה — שני מחסומים טבעיים קשים ביותר. הגדה המזרחית של הכינרת וכן האזור שמדרום לים כינרת היו בשליטת הערים הנכריות היפוס וגדרה, והיתה להן סיבה טובה, ובמיוחד בזמן המרד, למנוע את מעבר היהודים לגולן בתחומן. נותר אם כן עמק הבטיחה, אשר בו סגר אגריפס את הדרך גם

15

58 אין לנו ידיעות על עליית יהודים מבבל לארץ-ישראל מימי שיבת ציון ועד שיישב הורדוס בבשן את קשת יזמרי (קדמוניות, יז, ב, א-ב, 28-23) [תרגום שליט, עמ' 245], אך אפשרות זו קיימת.

59 בדומה למספר יישובים מתקופה זו בגולן הממוקמים בתנאים טופוגרפיים דומים, על שלוחה המוקפת גאיות משלושה עברים. ראה: ש' גוטמן וא' דרוקס, 'מתחמים קדומים בגולן', קדמוניות, ג, 7 (תשכ"ט), עמ' 91-92, לדעה אחרת ראה: M. Kochavi et al., 'The Land of Geshur', *BAR*, 18, 4 (July/Aug 1992), pp. 30-44.

לאס-סלם אך גם לתל אד-דרע (תנאי ג).⁶⁰ נימוק זה אמנם משכנע למדי, אך אין בו כדי לבסס זיהוי זה או אחר בצורה חד-משמעית.

ד. חייב להיות קשר עין בין גמלא לטריכאי. שלוחת אס-סלם נראית היטב מטריכאי (מגדל), ולהיפך: היישוב היחיד שהיה קיים בימי בית שני לחוף הכינרת ונראה מאס-סלם הוא טריכאי. לו היתה גמלא בקלעת אל-חצן (או בלווייה או באום אל-קנטיר), היו רואים ממנה גם את טבריה, וסביר כי יוסף בן-מתתיהו היה מציין שהיא שוכנת מול טבריה, אשר היתה גדולה וחשובה בהרבה מטריכאי. תל אד-דרע לעומת זאת מרוחקת מטריכאי ובר-כוכבא טוען שיוסף בן-מתתיהו לא התכוון לציון 'מול טריכאי' באופן מילולי וביטוי זה אינו אלא תחבולה ספרותית: לאחר הסיפור על קרב טריכאי ביקש יוסף בן-מתתיהו לספר על האירועים בגמלא, ועל כן הציב את גמלא, באופן פיגורטיווי, 'מול טריכאי'.⁶¹ לדעתו יש לפרש משפט זה לפי האתר המתאים ביותר לפי המחקרים, קרי תל אד-דרע, הנמצא פחות או יותר מזרחית לטריכאי. נראה לי כי זו פרשנות מסובכת מדי, למרות הדוגמאות שמביא בר-כוכבא לשימוש במילה ἀντικρυσ במובנים שונים. הוא מזכיר שגם מאס-סלם אין רואים בעצם את טריכאי אלא רק מן ההר שמעליה. דבר זה נכון אמנם, אך את כל התיאור של יוסף בן-מתתיהו אפשר לראות ולהבין רק אם עומדים על ההר שמעל אס-סלם, בראש השביל היורד לגמלא (תנאי ב).

ה. גוטמן עומד על כך שיוסף בן-מתתיהו היה בגמלא, ולכן הוא מניח כי הביא תיאור טופוגרפי מדויק של המקום. החפירות באס-סלם הוכיחו כי היישוב השתרע רק על הצלע הדרומית של הרכס, והיה מחובר באוכף צר להר שממזרחו. הסוללה של הרומאים נשפכה מול המגדל הגבוה בעיר, מן הצד המזרחי, ולעיר היתה חומה אחת בלבד — ממזרח. תיאור המצור והקרב מלמד גם הוא על צלע גבעה תלולה למדי שבה היו 'בית אחד על גבי חברו, והעיר דומה כאילו היא תלויה ועומדת באוויר, וכאילו עומדת ליפול מלוא קומתה על גבי עצמה'.⁶²

קלעת אל-חצן בוודאי אינה מתאימה לתיאור זה, ואילו לגבי תל אד-דרע אין בידינו מספיק מידע. גם הדמיון לגמל רובץ בולט מאוד באס-סלם, בפרט מנקודות תצפית מסוימות. ממזרח לחומה ישנו ערוץ היורד בקו ישר מן האוכף אל הנחל. אין זה ערוץ טבעי, וסביר כי אלו 'חפירות' אשר חפרו יושבי העיר לפני החומה. כל הפרטים הללו מתאימים בדיוק רב לתיאורי יוסף בן-מתתיהו (תנאי יג).

בר-כוכבא דן בפסקה המתארת את השיפוע בין האוכף לראש הגמל ובין האוכף לדבשת.⁶³ המצב באס-סלם אינו מניח את דעתו, מאחר שהוא מבין כי יוסף בן-מתתיהו התכוון לכך שהשיפועים זהים זה לזה בדיוק, אולם קשה לייחס ליוסף בן-מתתיהו דיוק גבוה שכזה. בר-כוכבא ממשיך ודן במיקום ה'חקרא' (כדבריו, וראה להלן).⁶⁴ הגבעה היחידה באס-סלם היכולה לקבל תואר זה היא הדבשת, והיא מערבית לעיר. דבר זה כשלעצמו די בו לדעתו לבטל את הזיהוי של גמלא באס-סלם, מאחר שיוסף בן-מתתיהו כותב — לטענת בר-כוכבא — כי ה'חקרא' היא דרומית לעיר (למעשה הכיוון של השלוחה כולה הוא מזרח-צפון-מזרח-מערב-דרום-מערב). בזמן כתיבת מאמרו לא היה ידוע עדיין עד היכן משתרעת העיר. החפירות הוכיחו כי העיר נמשכת למעשה מערבה עד מעבר לדבשת והדבשת נמצאת אפוא בתחומיה.

63 בר-כוכבא (לעיל, הערה 2), עמ' 57-58.

64 שם, עמ' 58.

60 בר-כוכבא (לעיל, הערה 2), עמ' 69-70.

61 שם, עמ' 68-69.

62 מלחמת, ד, א, א, 7 (תרגום חגי, עמ' 255).

במקור היווני של התיאור אצל יוסף בן-מתתיהו נאמר: καὶ πρὸς μεσημβρίαν μὲν ἔκλιθεν, והתרגום הפשוט ביותר, ללא ליטוש ספרותי, הוא: '[והעיר] פנתה דרומה, והפסגה הדרומית שלה, שהתרוממה לגובה עצום, היתה מרום העיר'.⁶⁵ הפסגה שבה מדובר היא חלק מהעיר, כפי שנתגלה בחפירות, ואינה דרומית לה. במקום אחר דן בר-כוכבא באריכות בצורת ההר וכדמיונו לגמל.⁶⁶ נוסף על המשל על הדמיון לצוואר הגמל הביא לדבריו יוסף בן-מתתיהו משל המתאר פנים, צלעות וזנב. גם מתיאור זה מסיק בר-כוכבא כי היו לגבעה שתי פסגות — הדבשת של הגמל וה'חקרא' — נתון המתאים לתיאור של תל אד-דרע בידי דלמן.⁶⁷ לדעתי 'צלעות' משמען כאן, כמו בתיאור טופוגרפי רגיל, צלעות של גבעה, ו'פנים' ו'זנב' מכוונים להמשך המשל על הגמל. המילה ἀσχηῖν משמשת גם מטפורה למעבר צר, אוכף במקרה זה, ואין שום צורך לחפש מטפורות לבעלי חיים מלבד הגמל (תנאים ו-י).

בר-כוכבא עסק בהרחבה בנימוקו של פורר בקשר לגבולות מחוז גמלא.⁶⁸ לו היתה גמלא באס-סלם, הוא אומר, היה תחומה מגיע עד הכינרת, ואז היה מחוז גמלא מוזכר כגובל בגליל מזרח, ולא כפי שמופיע אצל יוסף בן-מתתיהו, דהיינו שגבלו בגליל מחוז היפוס, גדרה וגולן, ושם התחילה מלכות אגריפס.⁶⁹ מאידך גיסא ברשימת תחום שלטונו של אגריפס השני בעבר הירדן מוזכרים מחוזות גמלא, גולן, בשן וטרכון,⁷⁰ ולכן מחוז גמלא ומחוז גולן הם שני מחוזות נפרדים. מכאן מסיק בר-כוכבא שגמלא נמצאת הרחק מזרחה לכינרת.

קשה להפריך את טענותיו של בר-כוכבא בעניין זה. פתרון אפשרי הוא שבאזכור הראשון⁷¹ התכוון יוסף בן-מתתיהו במונח 'גולן' לאזור גאוגרפי ולא למחוז מנהלי. אפשר להבין אם כן שהוא מזכיר את מחוזות גדרה והיפוס כתחומים מנהליים של ערים נכריות, ואילו הגולן הוא האזור הגאוגרפי שבו שלט אגריפס, והוא כולל בתוכו את מחוזות גולן וגמלא (ופניאס, שמשום מה אינה מוזכרת כאן).

אשר להבחנה בין גולן עליון לתחתון טוען בר-כוכבא כי ברור שהכוונה בהבחנה זו לחלוקה גאוגרפית ולא מנהלית. מאחר שבעת העתיקה חלוקה מעין זו נעשתה על-פי מראה עיניים ולא על סמך מדידה מדויקת, הרי שהגולן העליון והתחתון מעידים על חלוקה לאזור צפוני גבוה ולאזור דרומי נמוך.

שינוי הגובה כגולן מדרום לצפון הוא הדרגתי מאוד, ואדם אינו יכול להבחין בשיפוע זה בעין; לכן פירוש זה דחוק ביותר. כמו כן טוען בר-כוכבא כי סוגני, המוזכרת בגולן העליון, זוהתה כבר במאה ה"ט באתר יהודייה,⁷² כיוון שאין באזור שבין יהודייה לאס-סלם (הנמצאת במרחק של

65 המקור היווני מתוך: Josephus, *The Jewish War*, (LCL, III p. 4). התרגום שלי.

66 בר-כוכבא (לעיל, הערה 2), עמ' 65-66.

67 אך ראה לעיל, הערה 47.

68 בר-כוכבא (לעיל, הערה 2), עמ' 59-64.

69 מלחמת, ג, ג, א, 35-40 (תרגום חגי, עמ' 206).

70 שם, ה, 56 (תרגום חגי, עמ' 208).

71 לעיל, הערה 69.

72 סוגני הוא כפר על גדתו הצפונית של נחל יהודייה. החוקרים מקבלים כיום את הזיהוי ביהודייה כיוון שעדיין אין זיהוי חלופי טוב יותר. על זיהוי סוגני ראה: P. Thomsen, *Loca Sancta*, Hildesheim 1966, p. 109, וכן: Y. Tsafir, L. Di Segni & J. Green, *Tabula Imperii Romani-Iudaea/Palaestina*, Jerusalem 1994, p. 235, ושם ביבליוגרפיה מלאה.

כחמישה ק"מ מזרחית-דרום-מזרחית מיהודיה) שום פרט גאוגרפי אשר יכול לשמש גבול בין גולן עליון לתחתון, הרי שאס-סלם אינה יכולה להיות בגולן התחתון, ולפיכך אין לזהותה כגמלא. החלוקה ההגיגית לעליון ולתחתון באזור זה היא בכיוון מזרח-מערב, כך שאס-סלם וגם יהודיה נמצאות בגולן התחתון — שהוא עמק הבטיחה והמדרונות היורדים אליו (תנאי א).⁷³ ברכוכבא כתב את מאמריו לאחר שנערכו הסקרים באס-סלם אך לפני החפירות. הוא מתייחס למצאים המועטים ומסיק כי נראה אמנם שיושבי המקום נטלו חלק בפעולות של המרד הגדול, אך היה זה בוודאי כפר בעל חשיבות משנית.

כיום ניתן לומר כי באס-סלם נחפר יישוב גדול — אולי היישוב הגדול ביותר בגולן מתקופת בית שני, וברכוכבא טוען בצדק כי יוסף בן-מתתיהו ודאי לא מנה אלא את המקומות החשובים בלבד. ברכוכבא מציע לזהות באס-סלם את כפר שלם, יישוב המוזכר פעם אחת בלבד אצל יוסף בן-מתתיהו, וזאת בעיקר על סמך הדמיון בשם: 'גם ארץ הגולן הרימה את נס המרד במלך, עד הכפר שלם'.⁷⁴

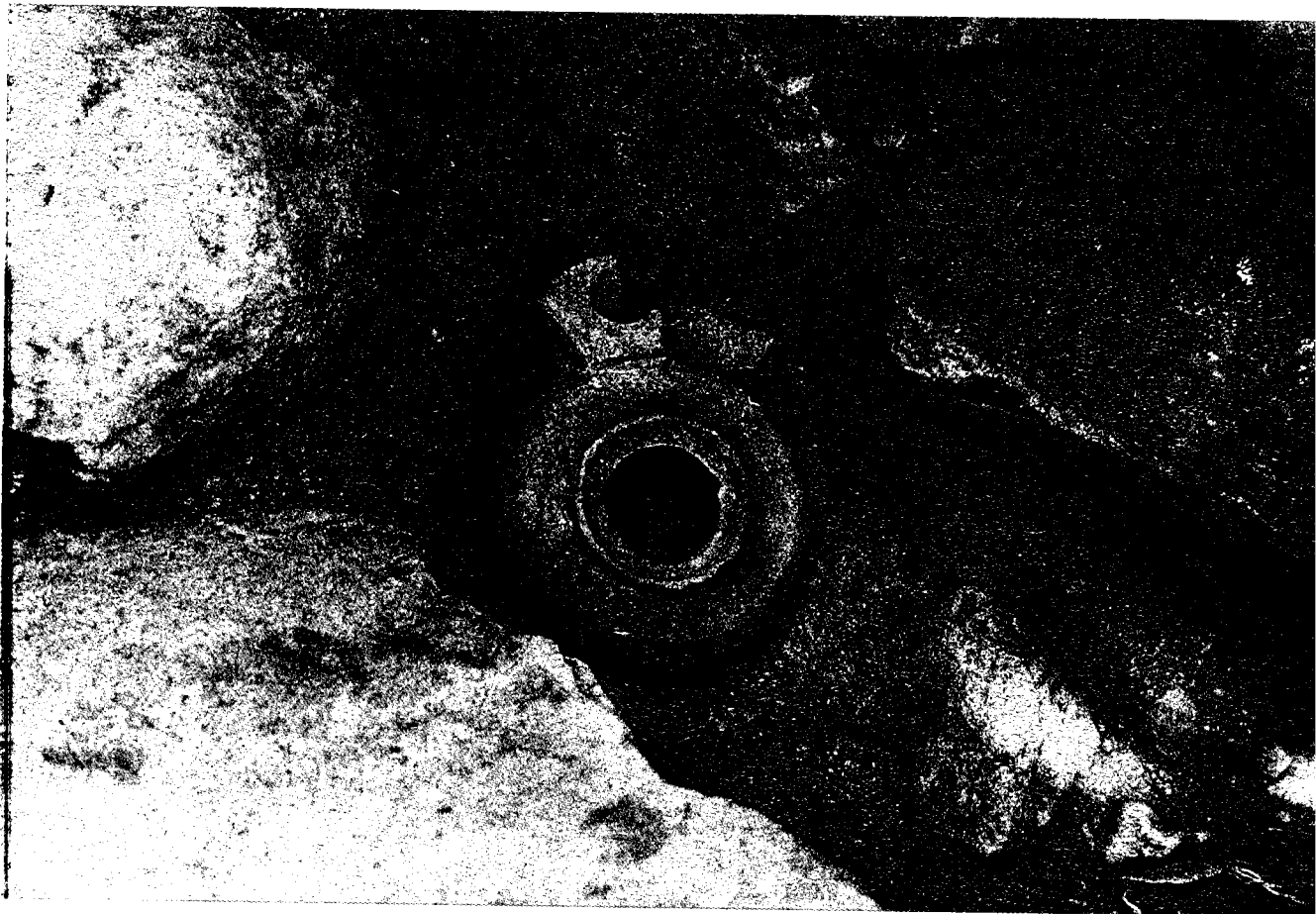
ר 6
ה שבה מצוינת עיר
ס גמלא — קינר
פון-מזרח הכינרת
זרהם אורטליוס,
זוורפן 1584)

73 ספראי (לעיל, הערה 22), עמ' 8-9; מ' הרטל, 'תולדות הגולן בימי בית שני', רמת הגולן (אריאל, 50-51), ירושלים תשמ"ז, עמ' 69-76.

74 חיי יוסף לו, 187 (תרגום שמחוני, עמ' קמב).

איור 7
 מפה שבה סומנה
 גמלא בצפון-מזרח
 הכינרת (תומס פולר,
 לונדון 1650)

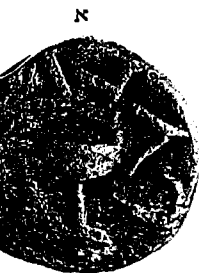

האם סביר לזהות באס-סלם את כפר שלם?
צבי אילן טען כי השם אס-סלם הוא שיבוש, ושלמעשה תושבי האזור קוראים לו אס-סנס, שפירושו גב הגמל,⁷⁵ דבר סביר בהתחשב בדמיון הרב של הגבעה לדבשת גמל.
בר-כוכבא מודה כי מיעוט הממצאים מתל אד-דרע הוא שיקול נגד הזיהוי שם, אך הדבר נובע בין השאר מחוסר אפשרות גישה לאתר כיום ולא בהכרח מהעדר ממצא בשטח.⁷⁶ הוא מציין אמנם את הממצאים של דלמן, אך מתעלם מן ההשלכות של מציאת פסל אל מהתקופה הרומית באתר. על-פי סגנונו של הפסל נראה כי יש ליחסו למאה השנייה-השלישית לספירה. משתיקת המקורות עולה שגמלא לא היתה מיושבת לאחר נפילתה בידי הרומאים, ועל-פי הידוע לנו על גמלא

75 אילן (לעיל, הערה 36), עמ' 307.

76 לאחר מלחמת ששת הימים נעשו ניסיונות לצפות במשקפות לעבר תל אד-דרע, השוכן מעבר לקו שביתת הנשק עם סוריה, כדי לגלות שרידי בנייה כלשהם. גם סיור 'גנוב' במקום לא העלה ממצאים, ראה: גל ואחרים (לעיל, הערה 51), עמ' 157. מכל מקום, לפי דיווחי דלמן האתר במדרון הדרומי, והוא מוסתר אפוא ברובו מעיני הצופה משטח ישראל.

איור 9

מטבע שנטבע בגמלא
לגאלת ירושלים
הק[דשה]: א. פני
המטבע, גביע ותחיל
הכתובת 'לגאלת'.
גב המטבע, המשך
הכתובת 'ירושלים ה'

ב

מתיאורי יוסף בן-מתתיהו מדובר בעיר יהודית, ולפיכך אין לצפות בה לממצא של פסלי אדם או אלים.

זיהוי גמלא באס-סלם כרוך עדיין בשתי בעיות שונות: ללא פתרון: 'מקור מים מבית לחומה' וה'חפירות ומנהרות' שבהם חיזק יוסף בן-מתתיהו את העיר. בסקר של 1970 מצא גוטמן שרידי ברכה מחוץ לחומת העיר, קרוב לנחל, ואליה מובילים שרידי אמת מים. אולם האמה אינה נכנסת לתחום העיר הסגורה בחומה. דבר זה לא היווה בעיה לפני המרד, מאחר שאז לא היתה לעיר חומה רציפה ממילא (להלן), אך בזמן המצור בוודאי לא היתה גישה לברכה זו. גוטמן ניסה לפתור את הקושי בהציעו כי ייתכן שמנהרה הובילה אל הברכה, או שיוסף בן-מתתיהו התכוון ב'מקור מים מבית לחומה' לקטע של נחל דליות אשר זרם בתוך תחומי העיר. בזמן המצור גם הנחל היה מסוכן לגישה, ולכן אמר יוסף בן-מתתיהו 'כי היו [אנשי גמלא] כבר חסרים אספקה'.⁷⁷ החפירות לא פתרו את הבעיה, כמו גם את בעיית ה'חפירות ומנהרות'. סביר כי חפירות ומנהרות אלה התמוטטו וייתכן ששרידיהם עוד יתגלו. מאידך גיסא שום הצעת זיהוי אחרת אינה פותרת את שתי הבעיות האלה באופן טוב יותר (תנאים יא, טו).

החפירות העלו מספר נתונים נוספים המחזקים את הזיהוי של גמלא באס-סלם, נתונים שאינם קשורים ישירות לתיאורי יוסף בן-מתתיהו.

הסימנים המובהקים להיותה של אס-סלם עיר יהודית הם שניים: בית-הכנסת וארבעת מקוואות הטהרה. למעשה הסמיכות של 'המבנה הציבורי' ל'ברכה המטווחת' והתעלה ביניהם הן הוכחה לכך שהמבנה הוא בית-כנסת והברכה — מקווה טהרה, וביחד היו מרכז קהילתי יהודי.⁷⁸ ישנם גם סימנים צנועים יותר, המתבררים רק לאחר עיסוק של שנים בחפירת העיר, למשל העובדה שלא נתגלו כל ציורי דמויות על שברי הטיח הצבעוני הרבים שנמצאו. עדות נוספת להקפדה על מצוות 'לא תעשה לך פסל וכל תמונה' ניכרת בנרות השמן. רובם הם מהטיפוס ה'הרודיאני', שכינינו אותו בגמלא 'נר המרד'. קרוב לאלף שברים של נר זה נמצאו בחפירה, וכולם חסרו קישוטים כלשהם פרט לעיטורי עיגולים ופסים.⁷⁹

תגלית ייחודית נחשפה בסמטה ברוחב של כמטר אשר הוצרה בפתחה לכדי מעבר צר על-ידי הוספת שתי אומנות — 'לְחַיִּים' בלשון התלמוד — משני עברי הסמטה. מטרת הצרה זו היתה עירוב — להפוך את הסמטה, שהיא רשות הרבים, לרשות היחיד, כדי שאפשר יהיה לטלטל בה דברים בשבת.⁸⁰

גם הכמויות הגדולות של מטבעות החשמונאים מעידות על יישוב יהודי. הממצא הייחודי ביותר אולי הוא מטבע ברוזנה גדול אשר רק שישה מסוגו נמצאו עד כה וכולם בגמלא. כל ששת המטבעות נטבעו באותה רושמה, והטביעה נעשתה בצורה מרושלת. על פני המטבע גביע הדומה בתבניתו לגביע שהוטבע על שקלי הכסף הידועים של ירושלים אשר הופיעו בראשית המרד. סביב

77 מלחמת, ד, א, 50 (תרגום חגי, עמ' 260).

78 אכן עד היום יש המטילים ספק בכך שהמבנה הוא בית-כנסת. מאחר שהמידע הארכאולוגי על בתי-כנסת מימי בית שני הוא מועט ביותר, הוויכוח נסב לדעתי בעיקר על הגדרת תפקיד בית-הכנסת בימי בית שני, בהשוואה לתפקיד בתי-הכנסת מתקופת המשנה והתלמוד, אשר מוכרים היטב.

79 בנושא ההקפדה על הדיבר השני ראה למשל: C. Konikoff, *The Second Commandment and Its Interpretation in the Art of Ancient Israel*, Geneva 1973

80 הוספתא, ערובין א, ב (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 138-139).

הגביע כתובת, שראשיתה על פני המטבע והמשכה על גבו, והיא כתובה בתערוכת של כתב עברי קדום וכתב מרובע שרווח בימי בית שני: 'לגאלת ירושלם הק(דשה)'.⁸¹ (וראה איור 9). אין ספק שמטבע זה הוא חיקוי של השקלים הירושלמיים, ושנטבע במקום בעצם ימי המלחמה. טביעתו היוותה מסר לאומי ופוליטי ממדרגה ראשונה לתושבי גמלא הנצורים ולעם בכלל. מאחר שניתן להבין מתיאורי יוסף בן-מתתיהו כי גמלא היתה המרכזית בערי הגולן היהודי בתקופה זו, שכן רק עליה הוא מוסר כי ביצר אותה, ורק את ההתרחשויות בה הוא מתאר, הרי שיש להניח כי טביעת מטבעות — ולו בצורה מרושלת — נעשתה רק בה ולא בעיירה או בכפר קטן, ומכאן חיזוק נוסף לזיהוי גמלא באס-סלם.⁸²

עם כל זאת יש לציין כי פרט למספר תווי סתתים בכתב עברי מרובע על חוליות עמודים, לא נמצאה שום כתובת המאששת את הזיהוי בצורה שאינה משתמעת לשני פנים, וכן לא נמצא בכל האתר סמל יהודי מובהק ובלבדי כגון מגורה. אולם יש לזכור כי עיקר הממצאים הנושאים סמלים יהודיים מובהקים נמצאו עד היום בהקשרים שלאחר חורבן בית שני, ובמיוחד מימי מרד בר-כוכב ואילך (תנאים ד, טז, יט).

גמלא היא אחד מאתרי הקרבות הבודדים שהתגלו בתחומי האימפריה הרומית ונתרו ממש כפי שהיו ביום שבו הוכרע הקרב במקום. על-פי החפירות היישוב בה לא חודש בשום תקופה עד ימינו (תנאי יח), וניתן היה לעקוב בזמן החפירה אחר מאמצי ההתקפה וההגנה של הרומאים והיהודים, כפי שהתבטאו בממצא כלי הנשק, וללמוד על ביצורי העיר. התברר כי גמלא היתה עיר פרוזה עד ראשית המרד ממש, כאשר בא יוסף בן-מתתיהו ועזר לתושביה לכבדה.⁸³ החפירה הוכיחה כי חומת העיר נבנתה בעיקרה על תוואי החומה מתקופת הברונזה הקדומה. היא אינה אחידה לכל אורכה, לא מבחינת עוביה ולא מבחינת אופי בנייתה. היא בנויה טלאים-טלאים, כאשר היא מנצלת בניינים וחדרים שהיו כבר קיימים ובמקרים אחדים אף חותכת אותם. רווחים בין בניינים קיימים על התוואי נסתמו בבנייה מאולתרת עשויה אבני גוויל בינונית; לקירו של בניין נוסף עיבוי בפנים; וחדרים שלמים מולאו אבנים. דוגמה לכך היא חומת מכלול בית-הכנסת שהוסבה לחומת העיר — כדי לעבותה מולא באבנים חדר הלימוד, הנמצא בין החומה לבית-הכנסת, ויצר על-ידי כך חומה עבה מאוד.

גילוי המגדל העגול בראש החומה היה נקודת מפתח בזיהוי גמלא לפי תיאורי יוסף בן-מתתיהו. מסתבר כי המגדל היה קיים עוד לפני המרד, מאחר שהחומה מגיעה עד אליו ואינה בנויה כמקשה אחת אֶתו. החומה בנקודת התפר שרדה בגובה של נדבכים אחדים והמגדל השתמר בגובה של נדבך אחד או שניים בלבד, וגם זאת לא בכל היקפו.⁸⁴ בנייתו היא בניית ראשים, המעידה כי הוקם בתקופה ההלניסטית. המגדל בנוי על סלע הגיר הרך של הגבעה ללא יסודות איתנים, וממצא זה

81 Y. Meshorer, *Ancient Jewish Coinage*, II, New York 1982, pp. 129 ff. את הכתובת קרא לראשונה י' נוה.

82 ככלל מטבעות ברונזה היו מטבע עובר לסוחר באזור מצומצם יחסית סביב מקום טביעתם. העובדה שמטבע זה אינו ידוע מאתרים אחרים, ושכל ששת הפריטים שנמצאו נטבעו באותה רושמה ממש, אינה מותירה ספק באשר לטביעתם בגמלא. וראה בהרחבה במאמרי האנגלי על המטבעות (לעיל, הערה 56), עמ' 40.

83 חיי יוסף לו, 185-187 (תרגום שמחוני, עמ' קמב); מלחמת, ב, כ, ו, 572-576 (תרגום חגי, עמ' 191).

84 כיום משוחזר המגדל בחלקו הגדול.

מגביר במידת-מה את סבירות תיאורו הדרמטי של יוסף בן-מתתיהו בדבר חיילי הלגיון החמישה-עשר אשר חתרו תחתיו בלילה ומוטטוהו (תנאי יד).⁸⁵

כאלף וחמש מאות אבני בליסטראות מבולת וכאלף ושש מאות ראשי חצים מברזל נאספו לאורך חומת העיר — כמות עצומה לפי כל קנה מידה ארכאולוגי. גדול במיוחד היה ריכוזם של אבני הבליסטראות וראשי החצים באזור הפרצה הצפונית בחומה, מדרום לבית-הכנסת. במקום זה בוצע כנראה 'ריכוך ארטילרי' כבד, על-ידי ירי אבני בליסטראות וחצים, כדי להרחיק את המגינים מראש החומה. במקום אחד התגלה ריכוז של כמה עשרות אבני בליסטראות בצדה הפנימי של החומה — אולי עדות לכך שהמגינים אספו בלילות את אבני הבליסטראות שנורו לתוך העיר כדי להשליכן למחרת על הרומאים. במקום אחר, הרחק מחומת העיר ומחוצה לה, התגלה 'מצבור תחמושת' של כמאתיים אבני בליסטראות, שנערמו כנראה ליד אחת מעמדות ירי הבליסטראות או הוכנו שם. בסמטה צרה ליד החומה נמצאו חלקי שריון של קציני רומי, הכוללים קשקשי שריון, חלקי קסדה מצופים כסף וקישוט של נדן חרב עשוי ריקוע נחושת מצופה זהב.

מאמץ מלחמתי אדיר כזה הופנה בוודאי כנגד עיר חשובה ולא נגד עיירה או כפר. יוסף בן-מתתיהו מתאר קרב מרכזי אחד בלבד בגולן — בגמלא — ונראה כי הממצאים באס-סלם מתאימים לקרב זה. נכון הוא כי במצדה, שהיתה מאוכלסת בדלילות, הפנו הרומאים מאמץ אדיר לכיבוש ההר, אך הדבר נעשה לצורך סמלי יותר מאשר לצורך טקטי או אסטרטגי (תנאי יז). לא ניתן לאמת את מספר המתים הרב שיוסף בן-מתתיהו מונה — תשעת אלפים איש מבין המגינים בלבד.⁸⁶ מתמיהה לכאורה העובדה שבכל שנות החפירה לא נמצאו במקום שרידי שלדים של הלוחמים, בניגוד לאלפי עצמות בעלי חיים שנאספו. הדבר יכול אמנם לשמש טיעון בפי הדוחים את הצעת הזיהוי. אך נראה שההסבר לכך נעוץ במצוות קבורת המת — אחת המצוות החשובות ביהדות.⁸⁷ יתכן שיהודים מן הגליל או תושבי גמלא שברחו לפני המצור חזרו באישור הרומאים וקברו את מתי העיר זמן-מה לאחר המלחמה. גם הרומאים הקפידו על פינוי מתיהם,⁸⁸ הן מסיבות דתיות והן מסיבות של מוראל וכבוד לאחים לנשק. לחיל המצב שהושאר כנראה בעיר היה פינוי המתים חשוב גם מבחינה היגיינית, למניעת מגפות.

מאז שנת 1976 לא פורסם ככל הידוע לי חומר חדש אשר מטיל ספק בזיהוי גמלא באס-סלם. אף-על-פי שכאמור לא נמצא עדיין כל חומר כתוב באתר, תוצאות עבודתו הארכאולוגית של גוטמן אינן מותרות ספק לדעתי כי אכן כאן שכנה גמלא העתיקה, אשר השתתפה במרד הגדול ואשר סיפורו הדרמטי נמסר לנו בידי יוסף בן-מתתיהו.

85 מלחמת, ד, א, 62-69 (תרגום חגי, עמ' 261).

86 שם, 81 (תרגום חגי, עמ' 262)

87 קבורת המת אינה מצוות 'עשה' ישירה מהתורה, אך יש רמזים רבים מאוד במקרא לחשיבות הרבה של קבורת המת בו ביום. על ההקפדה בענין בימי יוסף בן-מתתיהו ראה: נגד אפיין ב, כט (תרגום שמחוני, עמ' עט). על חשיבות הנושא בספרות התלמודית ראה: ג' רובין, 'דפוסי האבל היהודיים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, תשל"ז, עמ' 186-189, 225-226.

88 הרומאים נהגו לשרוף בדרך כלל את גוויות החללים. ראה למשל: G. Webster, *The Roman Imperial Army*, London 1969, p. 273

מפתח ביבליוגרפי לטבלת הזיהויים	
הנ"ל (לעיל, הערה 31).	בורכהרט
הנ"ל (לעיל, הערה 2).	בר-כוכבא
הנ"ל (לעיל, הערה 52).	גוטמן
י' גולדהאר, אדמת קדש, ירושלים תרע"ג, עמ' מט.	גולדהאר
J. Gildmeister, 'Correspondenzen', <i>ZDPV</i> , 8 (1885), pp. 241-243.	גילדמייסטר
הנ"ל (לעיל, הערה 51).	גל
הנ"ל (לעיל, הערה 35).	גרן
הנ"ל (לעיל, הערה 46), עמ' 1-31.	דלמן
G. Dalman, <i>Orte und Wege</i> , Darmstadt 1967 ⁴ (1924).	
C.W. Wilson, 'The Sea of Galilee', idem & C. Warren, <i>The Recovery of Jerusalem</i> , London 1871, pp. 337 ff.	וילסון
idem, 'The Sites of Taricheae and Bethsaida', <i>PEFQS</i> (1877), pp. 10-13	
idem, <i>Picturesque Palestine, I: Galilee</i> , London 1880.	
הנ"ל (לעיל, הערה 30).	וין-קסטרן
הנ"ל (לעיל, הערה 38).	
ב"צ לוריא, 'פני ים כנרת ומקומן של סוסיתא וגמלא', בית מקרא, יז (תשכ"ד), עמ' 64-83.	לוריא
S. Merrill, <i>East of the Jordan</i> , New York 1883.	מרייל
K. Furrer, <i>Wanderungen durch Palästina</i> , Zürich 1865.	פורר
הנ"ל (לעיל, הערה 42).	
הנ"ל, ארץ הגליל (לעיל, הערה 16).	קליין
הנ"ל (לעיל, הערה 34).	שוורץ
הנ"ל (לעיל, הערה 37), עמ' 165-368.	שומכר
הנ"ל (לעיל, הערה 36).	
הנ"ל (לעיל, הערה 8).	שירר

גידול חזיר בארץ-ישראל לאחר התקופה הרומית

ברוך רוזן

'The time has come' the Walrus said,
'To talk of many things:
Of shoes-and ships-and sealing-wax -
Of cabbages-and kings -
And why the sea is boiling hot -
And whether pigs have wings'.¹

שמעתי שבקלזומיני היתה חזירה מכונפת אשר
החריבה את ארץ קלזומיני. ארטמון מסר זאת
באנלים של קלזומיני, משום כך יש שם אתר
מוכר הקרוי 'מקום החזירה המכונפת'. אך אם
אדם יחשוב זאת למיתוס, יוכל לחשוב כך.
אשר לי, אני מצטער להזכיר את אשר נמסר
ואת אשר לא חמק מידיעתי בכל הנוגע לחיות.²

במערכות היחסים אדם-מזון שהתקיימו בארץ-ישראל במשך הדורות היה החזיר מזון וסמן
תרבות. היה מי שבחל בשמו ובזכרו והיה מי שראה בו מאכל רצוי וגידלו לשם כך. בחקלאות
הארץ-ישראלית הטרום-מורדנית היה החזיר חיית המשק היחידה שטופחה למאכל בלבד. במאמר
מפתח סקר בריאן הסה את הארכאולוגיה של החזיר בארץ-ישראל עד סוף התקופה הרומית לערך.³
מאמר זה הוא במידה רבה המשך לעבודתו.

החזיר הוא מבעלי-החיים שביתו במזרח התיכון ובארץ-ישראל בכלל זה בשחר התרבות.
ראשית ביותו ככל הידוע לנו ביריחו בשנת 6000 לפה"ס.⁴ שלא כבעלי-חיים אחרים, שנקלטו
בארץ-ישראל ומצאו מקום קבוע לדורות, החזיר נקלט בחקלאות ארץ-ישראל אך לאחר זמן נדחה
ממנה, ותהליך זה חזר על עצמו פעמים רבות, עד ימינו. הסה הציג סיכום של תאוריות המסבירות
את הדיכוטומיה האנושית: מגדלי חזיר מול המסתתיגים ממנו. נראה שניתן לשייך תאוריות אלה
לשתי אסכולות עיקריות. האחת מיוצגת על-ידי הסה, הטוען כי גידול החזיר וכן ההימנעות מכך

L. Carroll (c.l. Dodgson), *The Humorous Verse of Lewis Carroll*, New-York 1960, pp. 88-93 1
(From: *Through the Looking Glass* 1871)

Aelianus, *De Natura Animalium* XII, 38 Loeb Classical Library, London 1959, Vol. III 2

B. Hesse, 'Pig Lovers and Pig Haters: Patterns of Palestinian Pork Production', *Journal of* 3
idem, 'Husbandry, Dietary Taboos and the [להלן: הסה]; *Ethnobiology*, 10, 2 (1990), pp. 195-225
Bones of the Ancient Near East: Zooarchaeology in the Post-Processual World', D.B. Small
(ed.), *Methods in the Mediterranean*, Leiden 1995, pp. 196-232

S. Bokonyi, 'Development of Early Stock Rearing in the Near East', *Nature*, 264 (4 November 4
1976), pp. 19-23; S.J.M. Davis, *The Archaeology of Animals*, London 1987, pp. 126-130a passim,
J. Clutton-Brock, *Domestic Animals*, London 1981, pp. 71-77

נובעים ממסכת מורכבת של סיבות, ולגורם האתני או הדתי מקום חשוב ביניהן. לדעת האסכולה האחרת יש לגידול חזיר וגם להימנעות מכך הסבר חומרני בעיקר. אסכולה זו מיוצגת בעברית על ידי מרוין הריס.⁵

לימוד תהליכי הכנסת החזיר למעגל החקלאות הארץ-ישראלית לפני התקופה הצלבנית-הפרנקית והוצאתו ממעגל זה לאחר אותה תקופה עשוי להטיל אור על מניעי ההתפתחות של מערכות אדם-מזון בכלל ובארץ-ישראל בפרט.

הכיבוש הרומי — מלכות משולה לחזיר

הכיבוש הרומי היה נקודת מפנה, אחת מרבות, בשינוי חשיבות החזיר בחקלאות ארץ-ישראל. עם כיבוש זה החלה למשול בארץ-ישראל עלית שבאה מתרבות אירופה, אשר הרבתה לגדל חזירים. גידול חזיר אפיין את חקלאות איטליה מתקופת הברונזה ואולי קודם לכן.⁶ נראה כי חזיר היה מקור חשוב לשומן ולחלבון מהחי במזון הרומי.⁷ ריבוי עצמות חזיר מאפיין אתרים רומיים שנחפרו במרכז אירופה.⁸ ובאנגליה.⁹ ארנולד יו מרטין ג'ונס תיאר את חשיבות בשר החזיר ברומי במאות הרביעית והחמישית ודן במערכת של חלוקת בשר חזיר חינם שהיתה כרוכה בהובלת עררי חזירים ממרחק רב לרומי.¹⁰ עדות להימצאות החזיר בארץ בתקופה הרומית יש בסיפור בברית החדשה על החזירים בצפון הכינרת.¹¹ גידול החזיר מוכר כנראה גם בספרות התלמודית מארץ-ישראל, אולי משום שגידולו בארץ גבר בתקופה הביזנטית, כשהנצרות ביטלה את הטאבו היהודי על החזיר.¹² פייטנים יהודים היו רגישים לתופעה תרבותית זו וכינו את מלכות רומי הנוצרית 'משולת חזיר'.¹³ ממצא ארכאולוגי חשף גידול חזירים באשקלון בתקופה הרומית והביזנטית.¹⁴ בחשבאן (חשבוני) שבעבר-הירדן נמצאה עלייה בגידול חזירים החל בתקופה הרומית המוקדמת; עלייה נוספת נרשמה בתקופה הרומית המאוחרת; ושיא צריכת חזיר באתר היה בתקופה הביזנטית. החופרים מקשרים עלייה זאת בשאיפה — בין אם מודעת ומתוכננת ובין אם לא — לניצול מירבי של משאבי הקיום במקום בתקופה זו.¹⁵ בהסתמכו על מקורות כתובים ציין מיכאל אבי יונה כי נזירים נוצרים גידלו חזירים ליד יריחו בתקופה הביזנטית.¹⁶ חפירות תל אפשר שבשרון מלמדות כי

- 5 מ' הריס, קניבלים ומלכים, תל-אביב 1980, עמ' 130-140; הנ"ל, פרות קדושות וחזירים משוקצים, גבעתיים 1987, עמ' 54-71.
- 6 G.W.W. Barker, 'Prehistoric Territories and Economies in Central Italy', E.S. Higgs (ed.), *Palaeoeconomy*, Cambridge 1975, pp. 111-175
- 7 J. André, *L'alimentation et la cuisine à in Rome*, Paris 1981, pp. 134-148; Apicius, *Artis Magicae (l'art culinaire)*, ed. J. André, Paris 1974; Apicius, *The Roman Cookery Book*, trans. B. Flower & E. Rosenbaum, London 1958 (1980)
- 8 S. Bokonyi, *Animal Husbandry and Hunting in Tac-Gosium*, Budapest 1984, p. 16
- 9 דיוויס (לעיל, הערה 4), עמ' 183.
- 10 A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602*, II, Oxford 1973, pp. 702-704
- 11 לוקס ח, לב-לג ומקבילות.
- 12 ד' אורמן, 'לכלכלת הקהילות היהודיות בגולן בתקופת המשנה והתלמוד', נ' גרוס (עורך), יהודים בכלכלה, ירושלים תשמ"ה, עמ' 35-66.
- 13 צ"מ רבינוביץ, פיוטי רבי ינאי לתורה ולמועדים, ב, ירושלים 1987, עמ' 220.
- 14 ראה לעיל, הערה 3.
- 15 L.T. Geraty & O. Sakala La Bianca, *Hesban, I: Sedentarization and Nomadization*, Berrien Springs, Michigan 1990, pp. 109-232
- 16 M. Avi-Yonah, 'The Economics of Byzantine Palestine', *IEJ*, 8 (1958) p. 48

לקראת סוף התקופה הביזנטית (במאה ה־7) נמצאו באתר סימנים לצריכת חזירים צעירים בגיל עשרה-ארבעה עשר חודשים; התופעה נקשרה במחקר למידע היסטורי על דיכוי שומרונים באזור והבאת תושבים נוצרים במקומם.¹⁷ מבדיקת עצמות בעלי-החיים שנמצאו בחורבת סומקה שבכרמל מתברר כי החל בתקופה הרומית-הביזנטית גדל חלקם של החזירים בין חיות המשק.¹⁸

הכיבוש המוסלמי

הכיבוש המוסלמי של ארץ-ישראל הביא לשלטון עילית חברתית שאחד ממאפייניה היה הסלידה מכל הקשור בחזיר. הסלידה מבוטאת במפורש בקוראן:

אָכְלוּ מֵאֲשֶׁר כָּלְכַל אֶתְכֶם אֱלֹהִים מִן הַמֵּתָר מִן הַטּוֹב וְהוֹדוּ (על) חֶסֶד אֱלֹהִים אִם אוֹתוֹ תַעֲבֹדוּ: אֵךְ אֵת אֱלֹה אֲסַר לָכֶם, אֵת הַנִּבְלָה וְאֵת הַדָּם וְאֵת הַבָּשָׂר הַחֹזֵר וְאֲשֶׁר נִקְרָא עֲלָיו שֵׁם אַחֵר מִבְּלַעֲדֵי (שֵׁם) אֱלֹהִים. אֵךְ אֲשֶׁר יֵאֲנֵס (וְאָכַל) בְּלִי זֶדוֹן וְלֹא יָשׁוּב עוֹד לֵאכֹל, הִנֵּה אֱלֹהִים סָלַח וְרַחֵם...¹⁹

17 י' פורת, ש' דר וש' אפלכאום, קדמוניות עמק חפר, תל-אביב 1985, עמ' 168.
18 L. Kolska-Howitz, E. Tchernov & S. Dar, 'Subsistence and Environment on Mount Carmel in the Roman-Byzantine and Medieval Period', *IEJ*, 40 (1990), pp. 287-304
19 פרשת הדבורה קטז-קיו (תרגום ריבלין, עמ' 277) ומקבילות: פרשת הפרה קסז-קסח (שם, עמ' 25); פרשת השולחן ד (שם, עמ' 104), צ (עמ' 117).

קביעה זו, התוחמת את המזון המותר למוסלמי בין איסורי היהדות להיתרי הנצרות, היתה לחוק. עם השתלטות האיסלאם על ארצות הנוצרים הוחל חוק זה לכאורה על אוכלוסייה שגידלה ואכלה חזיר. מצב זה הצריך הסדר מתאים, והסכמי שליטים עם נתיניהם הנוצרים הם תיעוד להסדרים פורמליים בעניין זה.²⁰

החזיר מופיע במספר גרסאות של 'חווה עמר', שבא להגדיר את מעמד בני החסות. למשל בהסכם שבין חליד אבן וליד ותושבי שאם — דמשק או סוריה — נגזר על הנוצרים למנוע כניסת חזירים לבתי מוסלמים.²¹ בגרסה שונה של החווה נאמר:

...חסותנו אינה כוללת דברים אסורים כגון: דם, נבלות, יין וחזירים, אבל אנחנו לא נפריע להם, עליכם רק להימנע מכפייתם על ערים מוסלמיות. אם מוסלמי או אחר ירכוש אותם לא נכריח אותו לשלם עבורם, משום שהם אסורים ואין להם מחיר, אבל לא נאפשר לו לפגוע בכם בגללם.²²

מכלל לאו אתה שומע הן. מגרסאות ההסכם בתקופה זו נראה שלמרות האיסור האיסלאמי המשיכו נוצרים לגדל חזירים תחת שלטון האיסלאם, וכך עשו במשך הדורות. העילית השלטת וגרוריה הטילו אמנם לחץ מתמיד על הנוצרים מגדלי החזירים, אך דומה שרק התאסלמות המגדלים גרמה להם לחדול מעיסוקם. ספק אם כל כיתות הנצרות המזרחית נטו לגדל חזיר באותה מידה, אך אין עדות להימנעות מוחלטת של נוצרים אלו מכך. הנוסע המוסלמי אבן ג'ביר דיווח על גידול חזירים בכפר נוצרי ליד נציבין, בצפון מסופוטמיה, בשנת 1184.²³ קופטים גידלו ומגדלים חזירים.²⁴ ביוון ובאיי הים התיכון, גם באלו שהיו בשלטון האיסלאם ככרתים, התקיימה תרבות גידול חזיר.²⁵ ומצפון אפריקה יש עדות לגידול חזירים בתקופה המוסלמית.²⁶ גידול חזיר על-ידי נוצרים בסוריה (וארץ-ישראל?) בתקופה המוסלמית הקדומה היה קשור בכוחם הפוליטי גם תחת שלטון האיסלאם. לפי אגדה מוסלמית שמקורה בערך בשנת 1000 יבוא הקץ על מציאות זו, הנשללת על-ידי חכמי האיסלאם, עם הופעתו הבאה של ישו, העתיד לשבור את הצלב, להרוג את החזירים ולבטל את מס החסות, וכל החפצים בחיים יקבלו עליהם אז את האיסלאם. באוטופיה זו החזיר הוא סמל מקביל לצלב.²⁷ בתקופה המוסלמית הקדומה שכנו נוצרים כפריים במספר אזורים בארץ-ישראל ובהם שפלת החוף. בדור וביפו היו בישופים, וקהילות נוצריות היו בין היתר בלוד, עזה, רמלה, אשקלון וקיסריה.²⁸ לעדויות המקורות הכתובים על גידול חזירים על-ידי נוצרים תחת שלטון האיסלאם נוסף בארץ-ישראל הממצא הארכאולוגי. בשרון, באפולוניה-ארסוף נמצאו הוכחות לצריכת חזיר בתקופה המוסלמית הקדומה (במאה ה-7).²⁹ גם באשקלון מצא הסה עדויות לאכילת בשר חזיר בתקופה המוסלמית. בחורבת סומקה שבכרמל נמצא כי עצמות חזירים היו

A.S. Tritton, *The Caliphs and Their Non-Muslim Subjects*, London 1939 (1970) 20

שם, עמ' 9. 21

שם, עמ' 15. 22

Ibn Jobair, *Voyages*, trans. M. Gaudefroy-Demombynes, Paris 1953, p. 278 23

W.J. Darby, P. Ghalioungui & L. Grivetti, *Food: the Gift of Osiris*, London 1977, p. 201 24

L.G. Allbaugh, *Crete*, Princeton 1953, p. 279 25

F.J. Simoons, *Eat Not This Flesh*, Madison, Wis. 1961, pp. 22-23, 153, n. 68 26

מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), א, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 355-404. 27

שם, עמ' 389. 28

I. Roll & E. Ayalon, 'The Market Street at Apollonia-Arsuf', *BASOR*, 276 (1987), pp. 61-76 29

רול וא' אילון, אפולוניה ודרום השרון, תל-אביב 1989, עמ' 88, 213.

חמישה אחוזים מכלל עצמות בעלי-החיים מן התקופה הרומית וכשמונה אחוזים מן העצמות מימי הביניים. החופרים מייחסים את העלייה באכילת חזיר להתחזקות היישוב הנוצרי באזור.³⁰ כחשבאן שבעבר-הירדן המשיך גידול חזיר בתקופה האמיית בהיקף נרחב, כמעט כבתקופה הביזנטית.³¹ החזיר לא נצרך בתקופה זו על-ידי יהודים, שומרונים ומתאסלמים חדשים. שכבת העילית המוסלמית החצינה בצורה בוטה את סלידתה מהחזיר, והחקלאי הנוצרי יכול היה לפיכך לגדלו כמגן ממיסוי עושק. עם זאת גידול החזיר היה כרוך בסכנה (כעיסוק ביין למשל) כי יצר גירוי לתקיפה מצד המוסלמים. אם היתה באיסלאם סובלנות כלפי החזיר היתה זו סובלנות על תנאי, והיא לא היתה נחלתם של כל המוסלמים כל הזמן.

לעתים גילתה העילית המוסלמית יחס מורכב לחזיר. כחפירות הארכאולוגיות בארץ-ישראל מתגלות עצמות חיות בר — עדות לפעילות ציד, שולית אך מתמדת, בתקופה המוסלמית.³² העיסוק בציד אפיין אצולה צבאית בארצות האיסלאם, ובין חיות הציד בלט החזיר. העיסוק בו, ולו רק לשם ציד, היה כרוך במגע עמו ובהתעניינות באורח חייו,³³ וההיתר לאכול בשר חזיר בשעת הדחק (לעיל) ודאי שנוצל בעת הצורך.

מכל מקום ככלל דחה האיסלאם את החזיר, וגידול החזיר הלך ודעך בארצות האיסלאם, גם אם לא באורח אחיד בכולן.

חשיבות החזיר המבוית בכלכלת ארץ-ישראל שבה ועלתה עם הכיבוש הצלבני. החקלאות הפרנקית בארץ-ישראל זכתה לאחרונה למחקר מעמיק.³⁴ אך עדיין אין בירינו אלא מידע מקוטע על פיתוח תרבות גידול החזיר בארץ-ישראל על-ידי הצלבנים ועל מידת ההשתלבות של ענף זה בחקלאות ובתרבות הפרנקית. המידע שבידינו חושף היבטים שונים של התמחות חקלאית זו. ניצול מושכל של הידע האגרו-טכני על גידול החזיר לשם איחוי קטעי המידע למסכת אחת עשוי לאפשר שחזור תמונה מקפת של התופעה.

המערכת יער-בלוטי אלון-חזיר-אדם באירופה

הצלבנים באו מתרבות נוצרית שבה היה החזיר מאז ומתמיד מרכיב חיוני במערכת הקיום ובתזונת האוכלוסייה, כולל העילית החברתית והמעמד השליט.³⁵ אירופה היתה מכוסה בחלקה ביער אלון שסיפק מזון לחזיר (*pasnagium porcorum*). ניצול היער על-ידי החזיר היה חלק אינטגרלי מחקלאות אירופה.³⁶ ... היה זה היער אשר בתחילה עזר לעשות את החזיר למרכיב כה חשוב

30 קולסקה-הוביץ, טשרנוב ודר (לעיל, הערה 18).

31 גרטי וסקלה לה-ביאנקה (לעיל, הערה 15).

32 רול ואילון (לעיל, הערה 29), עמ' 213.

33 M.M. Ahsan, *Social Life Under the Abbasids*, London 1979, pp. 240; C.S. Coon, *The Hunting Peoples*, Middlesex 1976, p. 144

34 ר' אלנבלום, 'הישוב הכפרי הפרנקי בארץ-ישראל בתקופה הצלבנית', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"א.

35 R. Tannahill, *Food in History*, London 1988², pp. 93, 158-159, 174-175; R. Latouche, *The Birth of Western Economy*, New York 1966, p. 93 ; קלוטון-ברוק (לעיל, הערה 4), עמ' 71-77.

36 J.J. Hemardinquer, 'The Family Pig of the Ancient Regime: Myth of Fact', R. Forster & O. Ranum (eds.), *Food and Drink in History*, Baltimore 1979, pp. 53-54

במזון של אירופה הקדומה. היה זה לבסוף הצמצום של היער אשר גרם לירידה בחשיבות התזונתית של החזיר...³⁷

מערכת התזונה אדם-יער-חזיר היתה סמן של תרבות אירופה. בצד מערכת זו טופחו חזירים גם באתרים אורבניים קטנים וגדולים. חזירי היער ניזונו ממספר מקורות: מרעה מחוץ לעיר, הזנה במספוא משומר או טרי וליקוט באשפתות. ניתן לראות בייבוא גידול החזיר לממלכה הפרנקית ניסיון של אוכלוסייה שזה מקרוב יצאה מאירופה לשמר מאפיין תרבות זה.

ייצוא חזירים חיים מאירופה לממלכת הצלבנים

בשר בעלי-חיים שומר בימי-הביניים על-ידי המלחה, ייבוש ועישון, שיטות השימור היחידות שהיו זמינות למוצר זה בתקופה זו. אך כדי להפיק מן הבשר את מירב ערכו התזונתי העדיפו בשר טרי, ולשם כך טיפחו את בעלי-החיים, ורק סמוך למועד שבו ביקשו לאכול את הבשר שחטו את הבהמה. בשר חזיר משומר שימש מקור חלבון חשוב לאוכלוסייה שלא יכלה להשיג בשר טרי. ומסתבר כי הצלבנים בדרךם למזרח נטלו עמם בשר חזיר משומר, שהיה מזון מקובל לספנים ולנוסעים.³⁸ מקורות שונים מעידים על ייבוא בשר משומר לממלכת הפרנקים. מקובל היה בימי-הביניים להחזיק גם חזירים חיים על ספינות, למזון או למסחר.³⁹ וידוע על ייצוא חזירים חיים מאיטליה ומסציליה לממלכה הפרנקית; בתיעוד נזכר ייצוא של חזירים, חזירים מסורסים, חזירות וחזירי בר(?) בכמויות קטנות בשנים 1265-1284 (אפשר שהמונח 'בר' מתרגם מונח המכוון לחזירים זכרים בוגרים לא מסורסים).⁴⁰ העדות על מיסוי הסחר בחזיר (ראה להלן) מצביעה על סחר בחזירים בצור כנראה קודם לעדות המפורשת על הייצוא. ואולי ניתן להקיש מכך על ערי נמל אחרות. מסתבר שחלק מהחזירים שנסחרו בצור מקורם באירופה — החזירים שיוצאו שימשו בחלקם למאכל באניות או סמוך להגעה לארץ-ישראל, ואחרים, שנותרו בחיים, נסחרו כנראה בערי הנמל.

מסיפור המצור על עכו במסע הצלב השלישי עולה כי נוכחות חזירים חיים על הסיפון אפיינה כלי שיט אירופיים-נוצריים.

הפרנקים, קללת אלוהים עליהם! הציבו ספינות סביב עכו כולה, לחסום את הנמל מפני ספנות מוסלמית. הנצורים נזקקו מאוד למזון ולאספקה. חבורת מוסלמים הפליגה

E.B. Ross, 'An Overview of Trends in Dietary Variation from Hunter-Gatherer to Modern Capitalistic Societies', M. Harris & E.B. Ross (eds.), *Food and Evolution*, Philadelphia 1987, p. 256

A. Hagen, *A Handbook of Anglo-Saxon Food*, Pinner Middlesex 1992, pp. 27-44; F.C. Lane, 'Diet and Wages of Seamen in the Early fourteenth Century', idem, *Venice and History*, Baltimore 1966, pp. 263-268

ג' פריור, 'יצוא מצרכי מזון ואמצעי לחימה מממלכת סציליה לממלכת ירושלים 1265-1284', ב"ז קדר, ט' דותן ושי ספראי (עורכים), פרקים בתולדות המסחר בארץ-ישראל, ירושלים 1990, עמ' 266, 267, 272, 276. '...And the men of the Emperor... It was lawful for them to buy on board their own ships three live pigs...', *Laws of Ethelred II* (c. 991-c.1002), E. Lipson, *The Economic History of England*, I, London 1956¹¹, p. 512

שם. 40

מביירות עם מטען של ארבע מאות שקי תבואה, גבינה, בצל, בשר כבש ואספקה אחרת. הם לבשו בגדים פרנקים, גילחו את זקנם, העלו מספר חזירים אל הסיפון העליון, מקום שממנו יכלו להיראות ממרחק, הציבו צלבים והפליגו אל העיר מהים הפתוח. כאשר התקרבו אל ספינות האויב שלחו אליהם הפרנקים סירות וספינות משוטים ואמרו: 'אנו רואים שאתם מפליגים אל העיר', בחשבם שגם הם היו פרנקים...⁴¹

המסמכים המעידים על ייצוא חזירים חיים מלמדים גם על ייצוא תרנגולות. אלו, שלא כמו החזיר, גודלו ונאכלו הן בארצות הנצרות והן בארצות האיסלאם. אפשר אפוא שמדובר בתופעה כללית של ייצוא רכיבי משק חי אירופיים ושילובם, אם הגיעו ולא נאכלו בדרך, בחקלאות הפרנקית.

מסחר בחזירים בערי נמל צלבניות והמיסוי שהוטל עליו

ג'ונתן ריילי-סמית ויהושע פראוור עמדו על קיומו של מס שוק על חזיר בצור הפרנקית — עבור כל חזיר ננחר שילמו קצבי החזירים סכום של ארבעה דינאר (denier).⁴² שניהם טענו שהיה זה מס ייחודי ומוזר. ריילי-סמית טען שלמס המוסלמי מקור פאטמי. פראוור כנראה החזיק בדעה שהואיל וה'סוריאנים' — הנוצרים המזרחים — נמנעו מגידול חזיר, מקור המס בהחייאת גידול החזיר והסחר בו על-ידי הצלבנים. אך כאמור הן בתקופה הביזנטית והן בתקופה המוסלמית הקדומה גידלו חזירים בארץ-ישראל ובעבר-הירדן, ומסתבר שנוצרים הם שעסקו בכך. פראוור מדווח על מונופול בצור שכלל מס על איטליזים ועל נחירת חזיר; ערכו השנתי של המונופול היה ארבע מאות בונטים (besant). עדויות אלו מוכיחות שהיה סחר בחזירים חיים בעיר הנמל צור ואולי בערי נמל פרנקיות אחרות. נראה כי משגברה הדרישה לבשר חזיר טרי, הועברו חזירים שנמכרו בצור ליישובי הפרנקים והנוצרים המקומיים, לשם גידול וריבוי. העדות העקיפה על נוכחות חזירים חיים ביפו או בפרווריה החקלאיים בזמן מסע הצלב השלישי יש בה אולי כדי לאשש את ההשערה שהיו חזירים חיים גם בערי נמל פרנקיות אחרות.⁴³

רעיית חזירים ביערות אלון בתקופה הפרנקית

נראה כי בתקופת השלטון הפרנקי היו עדיין יערות אלונים באזורים שונים בארץ-ישראל. יער האלונים בשרון הוא דוגמה טובה למערכת האקולוגית שהתבססה על יערות אלו. דלילות היישוב החקלאי בשרון עודדה את התפתחות היער, בהקטינה את הלחץ החקלאי על כלל צמחיית הבר. הן מקורות בכתב והן הממצא הארכאולוגי מעידים כי בתקופה הפרנקית היה בשרון יער רחב ידיים

41 F. Gabrieli, *Arab Historians of the Crusade*, trans. E.J. Costello, London 1969, pp. 200-201

42 J. Riley-Smith, 'The Survival in Latin Palestine of Muslim Administration', P.M. Holt (ed.), *The Eastern Mediterranean Lands in the Period of the Crusades*, Warminster 1977, p. 13; idem, *The*

Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem 1174-1277, London 1973, p. 84

האצולה והממלכה]; J. Prawer, *Crusader Institutions*, Oxford 1980, p. 186; פראוור, הצלבנים: דיוקנה של חברה קלוניאלית, ירושלים 1975, עמ' 489.

43 *Itinerarium Regis Ricardi* in: *Chronicles and Memorials of the Reign of Richard I*, Vol. 1 William

Stubbs (ed.), Roll Series 38, 1, London 1864, pp. 411-412

והתפשטות היער יכלה לספק מקור מזון חשוב לחזיר.⁴⁴ היער ה'מקורי' באזור זה היה יער אלון מצוי מעורב באלה ארץ-ישראלית. רק בתקופה הערבית הקדומה החל תהליך מתמשך שבו הפך אלון התבור למרכיב חשוב ביער השרון.⁴⁵ חזירות הן ולדניות, ועל כן כאשר גדלה כמות המזון העומד לרשותם מתרבים החזירים במהירות רבה.⁴⁶ יערות האלון הגדולים אפשרו אפוא התפתחות מהירה של גידול חזיר, גם מיובא, לאחר הכיבוש הצלבני ועם התגבשות הממלכה הפרנקית. ממצא החזירים במגדל האדום (להלן) עשוי להעיד על כך. יער השרון ויערות אלונים כמותו יכלו לספק לחזיר מזון רב: בלוטים, נצרים, שורשים, פקעות, חרקים ופגרים.⁴⁷ בארץ יש מתחרים לחזיר הבית: חדקוניות, עורבנים וציפורים אחרות, מכרסמים, דרבנים, צאן, צבאים, איילות,⁴⁸ חזירי בר ועוד, ובעבר היו באזור זה גם חיות טרף. הציד פגע, כפי שהיה מקובל בתקופה זו, במתחרים בחזיר הבית ובחיות הטרף. רעיית עיזים לעומת זאת גורמת לדיכוי צמיחת האלון ופוגעת ביכול הבלוטים. מכאן שקיים היה ניגוד אינטרסים בין הצלבנים מגדלי החזירים לבין רועי הצאן המוסלמים, ודחיקת הנווד המוסלמי תרמה להתפתחות גידול החזיר. גם יערות אלונים אחרים בארץ-ישראל (הר יהודה[?]) הגליל המערבי [?]) יכלו, כדוגמת יער השרון, לשמש למרעה חזיר.

גידול חזירים בחוות החקלאיות הנוצריות

היו מבין הצלבנים שהקימו בארץ יישובים חקלאיים,⁴⁹ חלק מאלו באו מאזורים שבהם גידלו חזיר, ופראווור ציין בהכללה כי: 'רבים מהם חזרו פשוט למשלח-ידם הראשון'.⁵⁰ סביר שכמהגרים אחרים לפנייהם ואחריהם (ראה להלן) היו גם צלבנים שניסו לשחזר את המערך החקלאי שממנו באו. יער האלון שמצאו המתיישבים הפרנקים בשרון ובמקומות אחרים דמה ליער האלון של דרום אירופה, ובעיר נוצר שוק לחזיר ולבשרו.

יש מעט ממצאים ארכאולוגיים הנוגעים לאוסטאולוגיה (חקר עצמות בעלי החוליות) מאתרים פרנקיים מובהקים בארץ-ישראל. מידע משמעותי אך מצומצם עולה מחפירות מוגבלות בהיקפן שנערכו סביב המגדל האדום בשרון (נ"צ 1917.1455).⁵¹ באתר נמצאו בשכבה מהתקופה הפרנקית עצמות חזירים צעירים (שלושה בלבד!) וביניהן עצמות ראש, שאינן מצויות בדרך כלל בבשר משומר. לדעת הארכאולוגית ג'ודית קרטליג' גודלו חזירים אלו במקום ובו ננחרו, כאשר היו בני פחות משנה.⁵² במקום נמצאה עדות יחידה לנוכחות אפשרית של חזירים זכרים בוגרים, אך אפשר שמדובר בעצמות חזיר בוגר אחד בלבד.

ההיסטוריה של האתר מוכרת ממסמכים פרנקיים החל מאמצע המאה הי"ב. במקום היה מגדל

44 ג' ליפשיץ, ש' לבידון ור' גופנא, 'שלטון האלון המצוי באזור החוף המרכזי בישראל בעת העתיקה על פי עדויות דנורארכיאולוגיות', רתם, 17 (נובמבר 1985), עמ' 40-48.

45 שם.

46 S. Alling-Gregg, *Foragers and Farmers*, Chicago-London 1988, pp. 118-123

47 צ' שמיר, התפתחות חורש אלון מצוי בהרי ירושלים, הר גילה 1987, עמ' 10.

48 שם, מקומות רבים.

49 אלנבלום (לעיל, הערה 34).

50 פראווור, הצלבנים (לעיל, הערה 42), עמ' 100.

51 J. Cartledge, 'The Faunal Remains', D. Pringle (ed.), *The Red Tower*, Jerusalem-London 1986, pp. 176-186

52 שם, עמ' 178.

למעלה: חזירי יער
 באירופה (איור ל'ספר
 הציד' של הרוזן גסטור
 השני, כתבי-יד מן
 המאה ה־17)

מימין: מרעה חזירים
 ביער אלונים בצרפת
 (איור לכתבי-יד צרפתי
 1270 לערך)

מבוצר מוקף חומה שסביבו התקיים יישוב חקלאי קטן. בשנת 1158 היה האתר בבעלות המנזר הבנדיקטיני סנטה מריה הלטינית בירושלים; מנזר זה ייבא בשר חזיר משומר מסיציליה לירושלים בשנת 1168.⁵³ האתר ננטש בשנת 1187, לאחר קרב חטיין, ונתפס מחדש בערך בשנת 1191. במועד לא ידוע עבר לידי הטמפלרים — הם שילמו שכירות עבורו בשנת 1236. בשנת 1248 הועבר להוספיטלרים, ובשנת 1265 נכבש המגדל האדום בידי הסולטאן פִּיפֶרס, ואחר נהרס.⁵⁴ לטענת דניס פרינגל אפשר ששרידי החזירים הם מן התקופה שבה הוצא המגדל מרשות הטמפלרים, דהיינו משנת 1248 בקירוב, ואולי הצדק עמו. בחוקי הטמפלרים מופיעים, מלבד לוח המזון והתפריט שעליהם מסתמך פרינגל, חוקים הקובעים כי 'מפקד הבית יספק לאח אשר על החולים כל שנצרך לחולים ולמרפאה, המקום שבו שוכבים האחים החולים. הוא יתן תחת פקודתו את המרתף, המטבח הגדול, התנור, החזירייה, לול העופות והגינה'. חוק נוסף קובע כי 'אם אח סרג'נט רוצה להיות אח במנזר ניתן להטיל עליו תפקידים נמוכים: ליד התנור, בטחנה, במטבח, ליד הגמלים או בחזירייה'.⁵⁵ הממצא הארכאולוגי מוגבל אפוא אולם על סמך הידוע ממקורות כתובים על גידול חזיר במוסדות פרנקיים נראה כי אכן גידלו חזירים באתר המגדל האדום. ראייה להחדרת גידול חזירים לחקלאות הנוצרית-הפרנקית יש בהתיישבות החקלאית הפרנקית המאורגנת ב'הוֹמֶרְיָה הגדולה, צפונית לירושלים (אל-בירה של ימינו), שם נמנה עם המתישבים מגדל חזירים מקצועי (Porcarius). כן נמצאו עצמות חזיר במבצר הפרנקי בעתרת, דרומית לחולה.⁵⁶

ליד עצמות החזירים נמצאו במגדל האדום עצמות תרנגולות,⁵⁷ אלו, שהיו מוכרות בחקלאות המוסלמית, יוצאו כאמור — בדומה לחזירים — מאירופה לממלכה הפרנקית, טופחו, גודלו ונלקחו כמס.

רכישת חזירים חיים או גבייתם כמס על-ידי העילית העירונית הצלבנית
 בכרוניקה של מסע הצלב של לואי התשיעי תיאר המחבר, ז'אן סיר דה ז'ואנוויל, את חייו שלו בקיסריה בעת ביצורה בשנים 1251-1252.⁵⁸ יש עניין בהערת פראוור: '... כוונתו [של לואי, ב"ר] היתה ראשית-כל לבצר ערים, היינו מקומות ישוב, ולא מרכזים של חילות-מצב'.⁵⁹ תיאורו של ז'ואנוויל, שחלקו מצוטט להלן, אכן נראה כתיאור של ניסיון להקים 'יישוב' לפי הדגם שהיה

53 שם.
 54 שם, עמ' 85-89; D.H.K., 'Map IX/10, Palestine Under the Crusaders',
 Amiran et al. (eds.), *Atlas of Israel*, Jerusalem 1970
 55 פרינגל (לעיל, הערה 51), עמ' 185-186; J.M. Upton-Ward (trans.), *The Rule of the Templars*, Bury St. Edmonds 1992, p. 66, Rule 196; p. 169, Rule 662
 56 אלנבלום (לעיל, הערה 34), עמ' 193. עוד על היישוב ראה: D. Pringle, 'Magna Mahumeria (al Bira): The Archaeology of a Frankish New Town in Palestine', P.W. Edbury (ed.), *Crusade and Settlement*, Cardiff 1985, pp. 147-165. תודתי לרוני אלנבלום על המידע בעל-פה על עצמות החזיר שנמצאו במצד עתרת.
 57 פרינגל (לעיל, הערה 51), עמ' 178-179.
 58 'פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ-ישראל, ב, ירושלים תשל"א', עמ' 330.
 59 שם, עמ' 339.

מקובל בארץ מוצאו. אמנם החברה הפרנקית עברה עידון וכבר נבדלה בפרטים רבים מן החברה הכמורה ברברית של ימי הביניים המוקדמים, אך עדיין שמרה על הרגלים תזונתיים קדומים. מרק בלוך ציין כי תזונת האביר הלוחם — שהיה לאביר הפרנקי דגם התנהגות מהעבר — מאופיינת באפוס של ימי הביניים בצריכה רהבתנית, רעבתנית וראוותנית: 'טורף שוק כבירה של חזיר, גומע גלון יין בשתי לגימות'.⁶⁰ נתונים מלוח מזון מאירופה משנת 1338 (מאוחר לדו"ח מקיסריה) מראים ששפע יין ושפע בשר, ובכלל זה בשר חזיר, המשיכו לאפיין את מזון העילית, שמקורו היה במיטוי טובין או ברכש.⁶¹ ברישום המזון שנאגר במצודת קיסריה משתקף ייבוא של אורה תזונה ההולם את מעמד המחבר בצרפת:

כל שנה בחג הקדוש רמיגיוס [1 באוקטובר] פקדתי להביא חזירים למלא את המכלאה וכבשים למלא את הדיר וכן קמח ויין לספק צורכי ביתי משך כל החורף. עשיתי זאת משום שההובלה בים בחורף היא פחות בטוחה מאשר בקיץ. משום כך בעונת החורף מתייקר מחיר ההספקה. הייתי רגיל לרכוש מאה חביות טובות של יין.⁶²

יש בכתובים ראיות נוספות להבאת חזירים חיים למרכזי השלטון הפרנקי כמקור לבשר עבור כלל המתישבים הנוצרים ועבור מסדרים צבאיים-דתיים.⁶³ במנהלת ההוספיטלרים בעכו שירת פקיד שכונה 'המפקד הזוטר' (Petty Commander), והוא היה ממונה על מחסני מזון שכללו בשר מלוח, חזירייה ולול עופות; העופות הגיעו מכפר ליד עכו שהתמחה בגידולם.⁶⁴ סימנים אלו מעידים על פעילות של מערכת כפרית-עירונית להספקת בשר טרי לעכו. שימוש בבשר עוף טרי ובבשר חזיר טרי משתקף גם בנוהל בית-החולים של ההוספיטלרים בירושלים. לשוכני המוסד חולק פעמיים-שלוש בשבוע בשר בקר או חזיר טרי, ואם לא יכלו לאכול בשר זה הוזנו בבשר עוף.⁶⁵ ייתכן שמקור בשר החזיר שהובא לבית-החולים במהומריה שמצפון לירושלים, שם היה כאמור מגדל חזירים, ואולי גידלו איכרים פרנקים ביישוב חקלאי זה חזירים להספקה לשוק העיר. לאור תקדימים מאירופה אפשר אמנם שהובילו עדרי חזירים חיים מגמל יפו לירושלים, אך אפשרות זו סבירותה נמוכה.

עופות גם הם מקור לבשר טרי. בתקופה הפרנקית שווקו עופות בירושלים, כמו בערים אחרות

60 M. Bloch, *Feudal Society*, II, trans. L.A. Mayon, London 1965, p. 294

61 על לוחות מזון בימי הביניים ראה: S. Menzel, *All Manners of Food*, Oxford 1985, pp. 40-47. על מיטוי

של תוצרת חקלאית בתקופה זו באירופה ראה: C. Stephenson, 'The Origin and Nature of the Taille',

B.D. Lyon (ed.), *Mediaeval Institutions*, Ithaca 1967, pp. 41-103

קלאי שהוטל באירופה לזה שנהג בממלכה הפרנקית. בכפר בלייג' שבבלגיה הוטל בשנת 1015 מיטוי של

עופות — כל בית חובי בשני דנייר, בארבעה סטייר (יחידת נפח) של שיבולת שועל ובעוף אחד. בפריישה

שבפלנדריה היה המס שנגבה מכל בית (בשנת 1151) שנים-עשר דנייר, מידה אחת של שיבולת שועל, שני

כיכרות לחם ושני תרנגולים, ראה: סטפנסון (שם), עמ' 45. מכפר ליד צור חובי כל כפרי במאה השנים-עשרה

בשלושה בונטים, בשלושה עופות, בשלושים ביצים וברוטל גבינה. ראה: ריילי-סמית, האצולה והממלכה

(לעיל, הערה 42), עמ' 45. סביר שמש על חזיר נגבה מן החקלאים הפרנקים בשווה כסף כבאירופה 'יושבי כפרי

מנורים שילמו בחזיר או בשישה-עשר דנייר' בשנת 1122 בפלנדריה. ראה: סטפנסון (שם), עמ' 76.

62 Jean of Joinville, *The Life of Saint Louis*, trans. M.R.B. Shaw, New York 1985, p. 291

63 J. Riley-Smith, *The Knights of St. John in Jerusalem and Cyprus 1050-1310*, London 1967, pp. 309

64 שם.

65 שם, עמ' 333.

במזרח; יש עדויות לשיווק עופות למשל בכגדאד בתקופה העבאסית,⁶⁶ וכן עולה מכתבי הגניזה כי שווקו עופות בערי מצרים (להלן).

ניתן לשער כי שוק העופות בירושלים היה מורשת השלטון המוסלמי. אך מצב שוק הבשר בירושלים במאה הי"א, לפני הכיבוש הצלבני, אינו ברור. דיווח על יהודי שנתבקש באמצע המאה הי"א 'לאכול בצל בירושלים ולא תרנגול במצרים' והערות מאותה תקופה על כך שאין שוחטים כאן בהמה, לא לימי חול ולא לשבת, ועופות אין כאן להשיג.⁶⁷ מציירים שוק בשר מנוון שאינו מתפקד למעשה. שחיטה כשרה היא תהליך יקר יחסית, וכאמור בתקופה הנדונה לא ניתן היה לשמור בשר טרי. קיום מערכת שחיטה כשרה וניצול יעיל של כל בשר הבקר הכשר חייבו הימצאות שוק גדול למדי לבשר כשר. בהעדר בקר ו/או שוחט מוסמך לשחיטתו ובתנאים של עוני יכול היה יהודי לשחוט עוף כדי לספק בשר טרי לבני ביתו. גם אם בשוק הכללי, הלא-יהודי, היה בשר העוף יקר מבשר בקר, היתה צריכתו, בהעדר שוק לבשר בקר כשר, אפשרות זמינה יחידה ליהודי לאכילת בשר טרי. לדעת גיל היה המצב הכלכלי בירושלים במאה הי"א, לפני הכיבוש הצלבני, ירוד.⁶⁸ אם אכן התמונה העולה ממסמכים היהודיים נכונה לא רק לגבי הקהילה היהודית, ייתכן שהשוק לבשר חי בירושלים, שדעך לפני הכיבוש הצלבני, התפתח בתקופה הפרנקית, ובהתאם גבר ייצור הבשר סביב העיר. בערי הפרנקים, כולל ירושלים, נזכרת צריכת בשר עוף בסמיכות לצריכת בשר חזיר טרי (ראה לעיל).

הראיות להתפתחות שוק לבשר עוף תומכות באפשרות שפיתוח גידול החזיר באתרים חקלאיים בממלכה הפרנקית היה חלק מתופעה מקפת שכללה ייבוא בעלי-חיים — עופות וחזירים — מאירופה וטיפולם ושילובם בחקלאות המקומית. פעילות חקלאית זו נועדה לאפשר לעילית השלטת ולכלל האוכלוסייה הפרנקית לקיים את הרגלי התזונה שלהם. מסתבר כי סביב ירושלים התפתחה מערכת הספקה של בשר חזיר טרי כמו זו שיכלה לפעול בין המגדל האדום למצודת קיסריה, שכן באתר כפרי סמוך לירושלים נמצאו סימנים לגידול חזיר ובירושלים, מרכז השליטה הקרוב, נמצאו עדויות לצריכת בשרו. כאמור גם מציאת עצמות עוף במגדל האדום, ליד עצמות החזיר, תומכת בהנחה כי אתר כפרי זה עשוי היה להיות חלק ממערכות הספקת בשר טרי; קיומן של מערכות אלו נרמז גם בתיעוד על תפקוד העורך החקלאי של עכו וצור.

למקורות הפרנקיים מצור, עכו, ירושלים וקיסריה המעידים על סחר בחזיר ועל צריכת בשר חזיר טרי בערי הפרנקים נוספת ביקורת של הנוסע המוסלמי אבן ג'ביר מסוף המאה הי"ב בדבר חזירים 'מזוהמים' הסובבים בחוצות צור ועכו.⁶⁹ בעיני האיסלאם היתה זו תופעה מאוסה ולפי

66 על מזון במזרח בימי הביניים ראה: E. Ashtor, 'An Essay on the Diet of the Various Classes in the Medieval Levant', R. Forester & O. Ranum (eds.), *Biology of Man in History*, Baltimore 1975, pp. 125-162. על בשר טרי ושיווקו במדינת הפרנקים ובפרט בירושלים ראה: פראוור, הצלבנים (לעיל, הערה 42), עמ' 454 (גידול תרנגולות), עמ' 481 (מס עירוני על תרנגולות בעכו), עמ' 487 (שוק עופות בירושלים). על שוק העופות ראה: הנ"ל, 'העיר הצלבנית', ב"ז קדר (עורך), הצלבנים בממלכתם, ירושלים תשמ"ז, עמ' 20. על תרנגולות בתקופה העבאסית ראה: אחסאן (לעיל, הערה 33), עמ' 80, 131-132, 144, 238. על שוק הבשר בירושלים בתקופה האיסלאמית הקדומה ראה: ע' אלעד, 'מסורת ערבית קדומה על שוקי ירושלים', קתדרה 24 (תמוז תשמ"ד), עמ' 31-40.

67 מ' גיל, 'היישוב היהודי', י' פראוור (עורך), ספר ירושלים: התקופה המוסלמית הקדומה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 148, 153. ש"ד גויטין, הישוב בארץ-ישראל בראשית האיסלם ובתקופת הצלבנים לאור כתבי הגניזה, ירושלים תש"ם, עמ' 24.

68 גיל (שם).

69 אבן ג'ביר (לעיל, הערה 23), עמ' 355 (עכו), 360 (צור).

תנאי צמר, שצוטטו לעיל — בלתי חוקית, אך התופעה היתה מקובלת בערי אירופה הנוצרית באותה תקופה. באירופה היתה זיקה הדוקה בין העיר לבין הכפר ככל הקשור לגידול חזירים ומכאן רמז נוסף לקיומם של חזירי כפר גם בארץ-ישראל.

חברות מהגרים נוטות לאמץ בעניין המזון שני נתיבי התנהגות מנוגדים: לשמר באדיקות, גם מול קשיים, את התפריט והרגלי התזונה שהיו מקובלים בארצות מוצאן ומצד אחר לאמץ הרגלי תזונה שנחשבו בארצות אלה אקסצנטריים ואקזוטיים.⁷⁰ יש עדות לכך שהיו מבין הצלבנים שהושפעו בנושאי תזונה, כבנושאי חומר ורוח אחרים, מתרבות האיסלאם, וכסמל להשתלכות במזרח החלו להימנע מכשר חזיר. סילוק מחסום זה אפשר למנגנון החברות של סעודה משותפת לקשור בינם לבין תושבים מקומיים.

האביר המוסלמי אסאמה אבן מנקד' (1095-1188) כתב בזיכרונותיו:

...מבין הפרנקים ראויים לתשומת לב אלו הגרים בתוכנו ואשר התרגלו לחברת המוסלמים. הם טובים בהרבה מאלו שהצטרפו לצלבנים בארצות מושבם לאחרונה... 'אכול', הוא [המארח הצלבני-הנוצרי] אמר לי, 'תמצא את האוכל טעים משום שאני אוכל אוכל פרנקי, יש לי מבשלות מצריות ואני אוכל רק מבישולך. יתר על כן, חזיר לעולם לא ייכנס לביתי...'⁷¹

החזיר כסמן גבול בין-קהילתי

מאז ראשית הנצרות סימן החזיר בארץ-ישראל את הגבול בין נוצרים לבין יהודים, שומרונים ואחר כך מוסלמים.

המאבק הפרנקי-המוסלמי (תורכי) הוצג בידי רוני אלנבלום כמאבק בין חברות ספר.⁷² בחברות ספר המתחככות זו בזו כבמדינת הפרנקים, במקום שבו התערבבו — לפעמים בתנאי עימות ומאבק ולפעמים בדרכי שלום — קהילות שונות בעלות מודעות עצמית גבוהה ומוחצנת, הקפידו הקהילות על סמני הזהויות ועל אבני הגבול התרבותי-החברתי. גבול זה לא היה בלתי עביר. צבי ברס ובנימין זאב קדר הצביעו על מעבר של בודדים בין הקהילות, תופעה שלא התקבלה בחיוב על-ידי מנהיגותן.⁷³ נראה כי בנסיבות אלו של חיכוך ולעתים אף חציית גבול, שנתפסה כפגיעה בקבוצה, גברה המודעות והרגישות למשמעות סמני הגבול ולאמצעי החברות. הסביבה האנושית שבה פעלה החברה הפרנקית היתה משופעת בסמנים חברתיים למיניהם. מאיורים ומכתבים בני

70 P.J. Crabtree, 'Zooarchaeology and Complex Societies: Some Uses of Faunal Analysis for the Study of Trade, Social Status and Ethnicity', M.B. Schiffer (ed.), *Archaeological Method and Theory*, II, Tucson-London 1990, pp. 177-181; S. Mennell, A. Murcott & A.H. van Otterloo, *The Sociology of Food*, London 1992, p. 79

71 G.R. Potter (trans.), *The Autobiography of Ousama*, London 1929, p. 184; P.K. Hitti (trans.), *An Arab-Syrian Gentleman and Warrior in the Period of the Crusades: Memoirs of Usamah Ibn R. Hill*, 'The *Munqidh*, Princeton 1929, p. 169 Christian View of the Muslims at the Time of the First Crusade', P.M. Holt (ed.), *The Eastern Mediterranean Lands in the Period of the Crusades*, Warminster 1977, pp. 6-7

72 אלנבלום (לעיל, הערה 34).

73 צ' ברס, 'פולמוס נוצרי-יהודי, מומרים וגרים בירושלים', ב"ז קדר וצ' ברס (עורכים), פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט, עמ' 27-38; ב"ז קדר, 'מתנצרים, מתגיירים ומתאסלמים בממלכת ירושלים', הני"ל (לעיל, הערה 66), עמ' 93-100.

התקופה ידועים סמנים קבוצתיים שונים כשיער זקן, צבעי בגדים, אותות שנענדו על הגוף וכו'. החזיר היה סמן קבוצה תזונתי ידוע. ויתור על סמן זה מתוך רצון חפשי וההחלטה לאמצו היו לפיכך ביטויים חזקים במיוחד לחציית הגבול הבין-קהילתי.

תפקוד החזיר כסמן לתיחום חברתי בין מוסלמי לפרנקי בארץ-ישראל עשוי להתבהר על-ידי השוואתו למנגנון דומה שתפקד בחצי האי האיברי, מקום שהיה, כממלכת הפרנקים, אזור ספר בין נצרות לאיסלאם. במרחב זה התקיימו, מאז חדירת היהדות, הנצרות ואחר כך האיסלאם חברות מתחככות שהיו לחברות ספר שחיו במאבק הדדי.⁷⁴ גידול חזיר ואכילתו היו סמן אחד מרבים שתחמו את הגבול המשתנה והדינמי בין הנוצרי לבין כל מי שאינו נוצרי. תנודות סמן החזיר בין קוטב הקיום והסובלנות לקוטב הדחייה והסילוק סימלו את יחס האוכלוסיות השונות זו לזו והיו מכשיר לביטוי ולפרסום של יחס זה.

בחוקים ויזגותיים משנת 658 (654?) הנוגעים ליהודים הופיעו קטעים הדנים בחזיר: '... לפי שהשליח הקדוש פאולוס אמר: "...הכול טהור לטהורים..." אף אחד מהם לא יבחין בין מזון טהור לשאינו טהור, כפי שנקבע במנהגים ובמסורות של טקסי דתו הקודמים...'. ובהמשך נאמר בקשר להמרת דתם של יהודים: 'אשר לבשר החזירים או מבטיחים שאם בגלל הרגלנו לא נוכל לאכלם הרי בכל זאת נאכל אותם מאכלים שיבשלום יחד אתם, מבלי לדחותם בסלידה או בכחילה...'.⁷⁵

במחקר על כלכלת ספרד בימי הביניים נכתב כי בשנת 1000 לערך החזירים סבבו בשטחים המיוערים בכל מקום אך במיוחד בצפון-מזרח, שם ניזונו מבלוטי אלון. צריכת בשר החזיר היתה גבוהה יחסית משום שהסירה חשד של התייהדות.⁷⁶

אופי החקלאות בחצי האי האיברי הושפע מן החזיר. ברבע האחרון של המאה הט"ו מדווח על סחר-הברחה של בעלי-חיים בספר שבין קסטיליה לגרנדה. נוצרים שלחו פרות, כבשים וחזירים — אך לא סוסים — למרעה בשטח מוסלמי, ושלמו בפרות, כבשים, אך לא בחזירים כמובן, ובשמן זית.⁷⁷ בשנים 1512-1519 סבלו מוסלמים לשעבר (Moriscos) בגרנדה — שנמנעו מחזיר — מקשיים משום שהשלטון הנוצרי התיר מרעה חזירים, ואלה הזיקו לגידולי קני סוכר, דגן ומטעים. הפרקטיקה החקלאית המוסלמית שהתפתחה במערכת חברתית נטולת חזיר לא התאימה למרעה חזירים וחייבה להגביל את גידול החזיר לעדר עירוני (Porcada). בספרד, ואולי גם במקומות אחרים, חברו אפוא גורמים חומריים-טכניים לחיזוק כוחו של סמל תרבות מושרש.⁷⁸ לאחר השתלטות הנצרות על חצי האי גבר השימוש באכילת בשר חזיר כאמצעי לבחון אם אדם הוא מאמין או כופר, ומבחן זה המשיך להתקיים בחצי האי האיברי ובשלוחות תרבותו במשך זמן רב.⁷⁹

74 R. Bartlett & A. Mackay (eds.), *Medieval Frontier Societies*, Oxford 1989
 75 א"מ ראבילו, היהודים בספרד לפני הכיבוש הערבי בראי החקיקה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 62-67, 135, 144.
 76 M.M. Portan, *The Cambridge Economic History of Europe, I: The Agrarian Life of the Middle Ages*, Cambridge 1966, p. 445
 77 J.E. Lopez de Coca Castaner, 'Castilian-Granadan Frontier Institutions' (לעיל), הערה 74, עמ' 127-151.
 78 D.E. Vassberg, *Land and Society in Golden Age Castile*, Cambridge 1984, p. 177
 79 ח' ביינארט, יהודים בדין האינקוויזיציה, תל-אביב תשכ"ה, מקומות רבים.

כך היה המצב גם בקפר שבין הפרנקים למוסלמים במזרח הים התיכון. ההכרה בחזיר כסמן זהות בספר תרבותי-פוליטי זה מומחשת בתיאור הספינה שהתגנבה לעכו במסווה של ספינת נוצרים אוכלי חזיר (ראה לעיל). אסאמה, המדווח על פרנקי שפסק מאכילת החזיר, פעל במערכת ספר שכזו. האפיזודה שהוא מזכיר מוכיחה כי הוא ובני סביבתו היו מודעים היטב למשמעות הסמן בשר חזיר. עבור הנוצרי והמוסלמי כאחד היה החזיר אבן בוחן בין כפירה לאמונה.

תופעות בחקלאות הפרנקית המקבילות לגידול החזיר

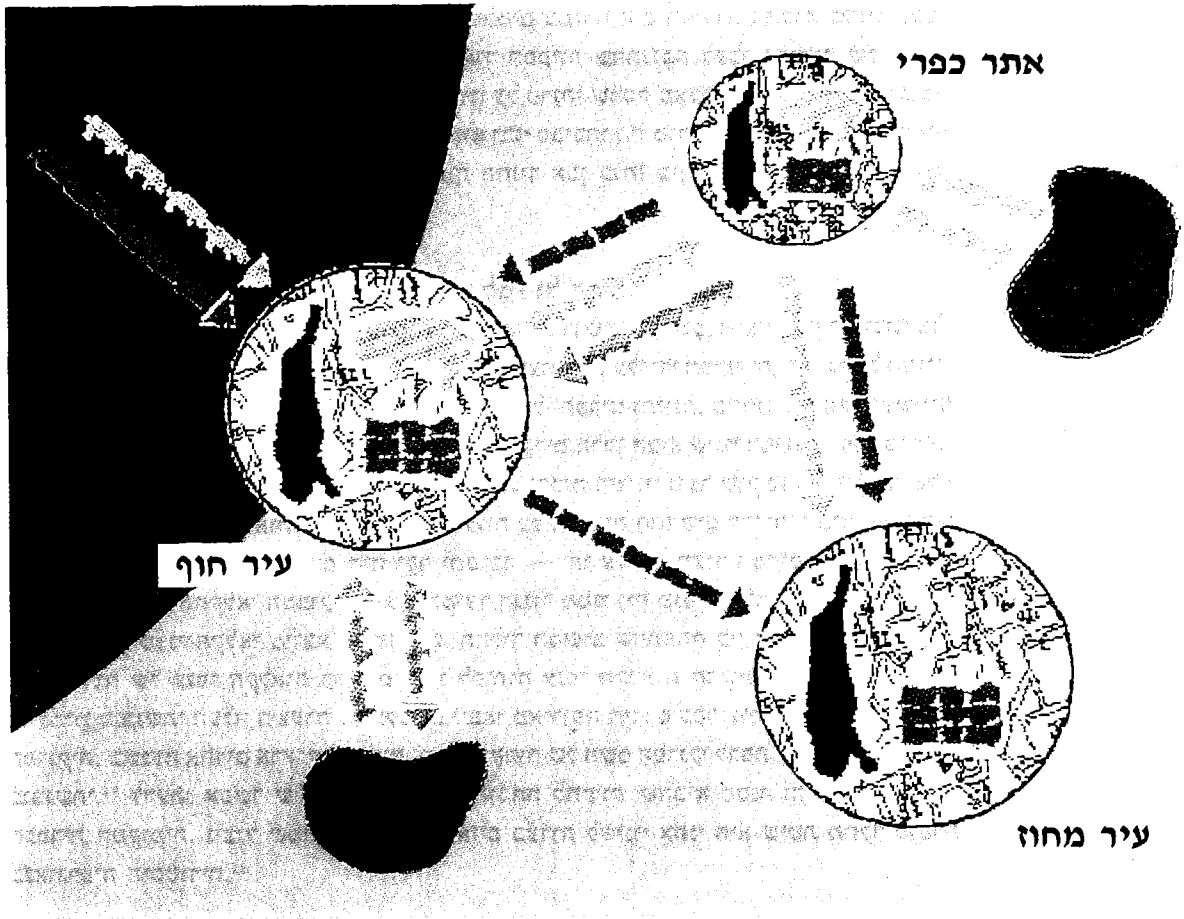
החייאת תרבות גידול החזיר בארץ-ישראל מזכירה את חידוש גידול הגפן וייצור היין וצריכתו על-ידי העילית הפרנקית, תופעה שעמד עליה פראוור.⁸⁰ ייצור היין על-ידי הפרנקים, כמו גידול החזיר, הוא ביטוי לנטייתן של אוכלוסיות מהגרים לשמר הרגלי תפריט ותזונה, בייחוד את אלו העשויים לשאת משמעות סמלית, דתית או פולחנית. בשני המקרים הללו הביא שינוי דמוגרפי-פוליטי-דתי לניצול פוטנציאל אקולוגי-חקלאי זנוח ודחוי, שכן בעקבות השינוי נוצר שוק למוצר חקלאי שלא היה לו כמעט ביקוש עד אותה עת. ניתן היה לענות על הצרכים החדשים על-ידי ייבוא — שכפי שמעידים חוקי המסים הפרנקיים היה יקר ומסובך — או על-ידי ייצור במקום. איתור אזורים מתאימים לגידול החקלאי המבוקש וייצור המוצר הנגזר ממנו (יין מגפן ובשר מחזיר) היו כרוכים במימוש ידע טכני-חקלאי מיובא או מחודש. תהליך המשוב שהתפתח בין החקלאי לשוק הביא להתעוררות של ענפי חקלאות רדומים ו/או לפיתוח ענפי חקלאות חדשים.

מירון כנבנשתי העלה השערה שהצלבנים ייבאו מאירופה חידוש כפרי נוסף — את רפת הבקר הפרנקית. בשמות אתרים ארץ-ישראליים, נותרו עקבות של השם הפרנקי לרפת, והם תועדו על-ידי כנבנשתי.⁸¹ לדעתו אפשר שיש בעקבות אלה הוכחה לחידוש שהביא מבנה זה לארכיטקטורה הכפרית המקומית. ניצול שמות אתרים חקלאיים כעדות לשינוי אתני היא שיטת מחקר מוכרת בגאוגרפיה היסטורית.⁸²

אחר הצלבנים

עם חורבן הממלכה הפרנקית נהרסו המערכות שנבנו בידי העילית הצלבנית והפרנקית. גידול החזיר — כייצור היין — שב להתנהל לפי חוקי האיסלאם. איכרים נוצרים המשיכו לגדל חזירים — במצרים נמשך הדבר עד ימינו ואולי גם בלבנון.⁸³ בגבור קנאות האיסלאם דעך גידול החזיר, משום שנתפס בעיני קנאי האיסלאם כהתרסה נגד דתם והפך להיות מסוכן לנוצרים. דוגמה בת ימינו עשויה לתת להכללות אלו ממד כמותי. במהלך השנים 1960-1970 סולקה מאלג'יריה, במאבק אלים, אוכלוסייה נוצרית שכללה עילית וגם חקלאים, ואת מקומה תפסה אוכלוסייה ילידית מוסלמית. תהליך פוליטי זה היה מלווה בירידת אוכלוסיית החזיר משישים

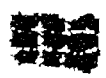
80 " פראוור, הצלבנים (לעיל, הערה 42), עמ' 442.
 81 M. Benvenisti, 'Bovaria — Babriyya: A Frankish Residue on the Map of Palestine', B.Z. Kedar, H.E. Mayer & R.C. Small (eds.), *Outremer*, Jerusalem 1982, pp. 130-152
 82 ראה למשל: F.T. Wainwright, *Archaeology & Place-Names & History*, London 1962
 83 סימונס (לעיל, הערה 26); H. Epstein, *The Origin of the Domestic Animals of Africa*, New York 1971

עיר חוף

אתר כפרי

עיר מחוז

בשר חזיר משומר
(יצור וצריכה)

בשר חזיר טרי

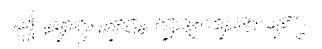
חזירים חיים

תנועת בשר חזיר משומר

מרעה בחורש

תנועת חזירים חיים

דגם אפשרי של משק החזיר בתקופה הצלבנית בארץ-ישראל

ושניים אלף לכארכעת אלפים תוך עשר שנים, ירידה של כתשעים וחמישה אחוז. לשם השוואה: בקפריסין, שבה מגדלים חזירים באקלים דומה ומקיימים גם כן חקלאות יס-תיכונית, היתה אוכלוסיית החזיר יציבה באותה תקופה. קפריסין היתה מושבה של מעצמה אירופית נוצרית ואוכלוסייתה הכפרית המעורבת ידעה היסטוריה ארוכה של חיכוך בין נוצרים למוסלמים; מידע היסטורי-פוליטי מלמד כי בתקופה הנדונה היו החיכוך החברתי המוסלמי-הנוצרי בקפריסין ותוצאותיו קיצוניים פחות מאשר באלג'יריה. נתונים בני זמננו מלמדים אפוא כי באגן הים התיכון עשוי שינוי מבני במשק החי לנבוע משינוי במאזן הכוחות הפוליטי-האתני-הדתי שבין הנצרות לאיסלאם.

מרטין קבטניק (Kabatinik), נוסע מבוהמיה, ארץ מגדלת חזירים, דיווח כי בשנים 1491-1492 לא ראה חזירים בארץ-ישראל.⁸⁴ שטחי החורש של השרון, לא הרחק משרידי המגדל האדום, נתפסו כנראה קודם למאה הט"ז, על-ידי רועים מוסלמים, ערבים ואחרים — כך נראה מרישומי מסים מתחילת השלטון העות'מאני.⁸⁵ את מקום החזיר המבוית בשרון הפרנקי תפס הצאן בחורש ובגבעות החול האדום והתאז (ג'מוס) בביצות. היה זה ביטוי לניצחון הנוודים המוסלמים על חקלאות החזיר הנוצרית (גם באלג'יריה כרוכה היתה הירידה במספר החזירים בימינו בגידול עדרי הצאן). חזיר הבר, אשר לפי ממצאי מחקר של חזירי עמק הירדן נשא אולי עקבות חומר גנטי של חזיר אירופי,⁸⁶ המשיך לחיות בשרון לצד התאז והצאן עד לשליש הראשון של המאה העשרים. מצב החזיר בארץ-ישראל באמצע המאה הי"ט תואר בידי יהוסף שוורץ.

... חזיר בל"ע [בלשון ערב] אלחאנויר ושקץ הוא לישמעלים לכן נמצא מעט מזער

בארץ ויותר מזה נמצא חזיר היער (ווילדע שוויינע) והם מפסידים הכרמים ועצי ותבואות השדה. ובזמן ממשלת איברהים פאשא שלא הניח כלי זין ביד יושבי הארץ (הפלחים) ולא יכלו להרגם התרבו עד מאוד, ונמצאים הרבה במחוז חברון בהר תבור בים סמכו [החולקה] ועל שפת ים המלח בין הקנים הגדלים על שפתו...⁸⁷

בשנים 1890-1895 נרשמו בארץ-ישראל כמאה ועשרים חזירים.⁸⁸ נראה שנתון זה הוא הערכה גסה שפירושה כי היתה נוכחות חזירים אך במידה מצומצמת ביותר. אולי יש לתופעה זו קשר עם ההתיישבות הגרמנית בארץ-ישראל בסוף המאה הי"ט ועם התחזקות ההשפעה האירופית, שהיתה מלווה בעליית כוחם הפוליטי של הנוצרים באזור. השינויים שהתחוללו במשק החי בארץ-ישראל משנת 1918 ואילך, לאחר נפילת השלטון המוסלמי-התורכי, הם עניין למאמר אחר.

סיכום

עלייה בגידול החזיר בארץ-ישראל קשורה כנראה לעלייה בכוחם הפוליטי של הנוצרים ביחס לכוחם של המוסלמים. היחלשות הכוח הפוליטי הנוצרי תשתקף במיעוט או בהעדר של עדויות

84 מ' איש-שלום, מסעי נוצרים לארץ-ישראל, תל-אביב 1979, עמ' 266.

85 A. Hütterorh & K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen 1977

86 ש' בודנהיימר, החי בארץ-ישראל, תל-אביב תשי"ג.

87 י' שוורץ, ספר תבואות הארץ, ירושלים 1979 (ירושלים 1845), עמ' שסז.

88 מ' אסף, היחסים בין ערבים ויהודים בארץ-ישראל 1860-1958, תל-אביב 1970, עמ' 152.

לגידול חזירים ואכילתם אפילו באתר שבו היתה אוכלוסייה נוצרית. ולהיפך, עדות כתובה וארכאולוגית-אוסטאולוגית לגידול חזיר וטביחתו תחת שלטון מוסלמי היא עדות לכוח פוליטי-דמוגרפי של נוצרים גם תחת שלטון זה.

דומה כי פוטנציאל גידול החזיר וצריכת בשרו על-ידי האוכלוסייה הנוצרית בארץ-ישראל מומש באופן גלוי או נסתר בהתאם לאופי העילית השלטונית בתקופה נתונה.

הממצאים הארכאולוגיים מארץ-ישראל הפרנקית שבהם דנו לעיל הם עדות משלימה לקשר של אוכלוסיית אירופה הנוצרית לחזיר ולכך שהחזיר היה סמן של אוכלוסייה זו.⁸⁹ כפי שהוכנס החזיר בידי אירופים ל'אקוספרות חקלאיות נטולות חזיר' (pigless agricultural ecosphere) באמריקה.

גידול החזיר בארץ-ישראל לא היה בתקופות שנדונו במאמר זה עיסוק חקלאי עיקרי. אך בתקופות הללו היה החזיר מזון וסמן גבול דתי-קהילתי-פוליטי. סביר שהמחקר הארכאולוגי ימציא ראיות לקיומו של תהליך גלי בגידול החזיר בארץ-ישראל: עלייה בתקופה של שלטון נוצרי וירידה בתקופות של שלטון אחר. הממצא הארכאולוגי של סמני תרבות נוספים כגון צמחים, בעלי-חיים, שמותיהם ומתקניהם יעזור בפירוש העבר ובהבנתו.

הכרך השני של ספרו של ג'ובני מריטי על מלחמות דאהר אל-עמר בשנים 1772-1774

נתן שור

ארץ-ישראל לא נתברכה במקורות היסטוריים ראשוניים רבים מן התקופה העות'מאנית המוקדמת. נשתמרו אמנם כרכי הארכיון של בית-הדין המוסלמי השרעי (סג'ל) בירושלים,¹ ספרי ה'תחריר' (רשימות משלמי המסים) שבאיסטנבול ובאנקרה² ומקורות נוספים כגון מסמכים מארכיון לשכת המסחר שבמרסיי,³ פנקס פקידי ירושלים בקושטא,⁴ קצת יותר ממאתיים תיאורים של נוסעים מן המערב⁵ וכו'. אך חסרים ספרי היסטוריה שנכתבו בידי בני התקופה בזמנם. חורג מכלל זה ספרו של ג'ובני מריטי (Giovanni Mariti), 'תולדות מלחמותיו של עלי ביי המצרי בסוריה החל מ-1771'.⁶

מריטי לא היה איש כנסייה, כפי שטען טיטוס טובלר, אלא מומחה להכנת צבעים לצביעת בדים שחי באיטליה, ובשנים 1760-1767 עבד באי קפריסין. בשנת 1760 ובשנת 1767 הוא ביקר בארץ-ישראל. ועם שובו למולדתו כתב ספרים אחדים רבי עניין על מסעיו בארץ-ישראל ובסוריה⁷ ועל תולדות האזור.⁸ לדעת טובלר 'ניתן לטעון כי לא אדוארד רובינסון אלא [מריטי] הוא אבי ההיסטוריוגרפיה המודרנית [של ארץ-ישראל]'.⁹

בעל חשיבות מיוחדת הוא ספרו של מריטי על מלחמותיהם של דאהר אל-עמר ועלי ביי בראשית שנות השבעים של המאה הי"ח. זהו החיבור הראשון העוסק בתולדות ארץ-ישראל שנכתב בסמוך לאירועים המתוארים בו (Zeitgeschichte).

- 1 א' כהן, יהודים בשלטון האסלאם, ירושלים תשנ"ד; א' כהן וא' סימון-פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי, ירושלים 1993.
- 2 A. Cohen & B. Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton 1978; W.D. Hütteroth & K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen 1977.
- 3 A. Cohen, *Palestine in the 18th Century*, Jerusalem 1973, p. 331.
- 4 י' ברנאי, יהודי ארץ ישראל במאה הי"ח, ירושלים תשמ"ב, עמ' 10.
- 5 נ' שור, ספר העליה לרגל לארץ ישראל, ירושלים 1994.
- 6 Giovanni Mariti, *Istoria della Guerra Accesa Nella Soria l'Anno 1771, dalle Armi di Aly-Bey dell'Egitto*, Firenze 1772.
- 7 Idem, *Viaggi per Isola di Cipro e per la Soria e Palestina*, Lucca-Firenze 1769-1776, 9 vols.; idem, *Viaggio da Gerusalemme per la Coste della Soria*, Livorno 1787, 2 vols.; idem, *Lettere di un viaggiatore toscano scritta da Cipro*, Livorno 1786.
- 8 Idem, *Istoria del Tempio della Resurrezione*, Livorno 1784; idem, *Istoria dello stato presente della Cita di Gerusalemme*, Livorno 1790, 2 vols.; idem, *Istoria di Faccardino*, Livorno 1787.
- 9 T. Tobler, *Bibliographia Geographica Palaestinae*, Leipzig 1867, p. 133.

באותה תקופה ניטשו מלחמות בין גורמים שהיו נאמנים לשלטון העות'מאני, כגון הפאשא של דמשק, לבין אויביו, כגון הרוסים, שהגישו עזרה למתמרדים נגדו, ובהם עלי ביי, שליט מצרים שהכריז על עצמאותה של ארץ הנילוס משלטון תורכי, ובעל בריתו דאהר אל-עמר, השיח' הבדווי הישיש ששלט בגליל. מערכה זו עוררה עניין אפילו באירופה המערבית, ומשום כך כתב עליה מריטי בהרחבה.

בשנים שבהן התנהלה מלחמה זו לא שהה מריטי במזרח התיכון, ולכן ביסס את ספרו על כתבות של ידידו אנטוניו מונדאיני (Antonio Mondaini), שישב בקפריסין וביקר גם בירושלים, ודיווח למריטי על ההתפתחויות האחרונות. העריכה הסופית, חלק מהכתיבה וההערות הן של מריטי עצמו, והספר אכן התפרסם בשמו.¹⁰

הספר כולל חומר רב על דמויות ונושאים שונים: על השיח' דאהר אל-עמר ומלחמותיו בשנים 1770-1772,¹¹ על עלי ביי,¹² על גיסו של עלי ביי, מחמד אבו אד'ד'הב, שהתמרד נגדו וגירש אותו ממצרים,¹³ על השייטת הרוסית שפעלה נגד התורכים במימי הים התיכון המזרחי,¹⁴ ועל הנסיגה המפתיעה של אבו אד'ד'הב מדמשק, לאחר שכבש אותה בשנת 1771.¹⁵ כן רב החומר על ערי ארץ-ישראל, כגון: עכו,¹⁶ טבריה,¹⁷ חברון,¹⁸ עזה,¹⁹ רמלה,²⁰ וחיפה,²¹ ועל עמי הסביבה, כגון דרוזים,²² מתואלים²³ ואפילו על יהודי ארץ-ישראל ומצרים.²⁴ יש בספר גם הערות על המצב הכלכלי, על ערך הכסף וגובה המסים²⁵ ועל המסחר בכותנה.²⁶ ההיסטוריונים המודרניים לא הרבו לעשות שימוש בחומר עשיר ומעניין זה, אך הספר עצמו מוכר מזמן, ומוזכר כבר בביבליוגרפיות של טובלר²⁷ ורוריכט.²⁸

בשנת 1974 נפל בחלקי לגלות כרך שני של ספרו של מריטי בחנות לספרים עתיקים ונדירים בעיר מילנו. כרך זה לא היה ידוע כלל, ולא הוזכר על-ידי טובלר ורוריכט ואף לא בשום ביבליוגרפיה או ספר אחר, וכן איננו מצוי באף אחת מן הספריות הציבוריות והאוספים הפרטיים הרבים הידועים לי. מוכר הספרים סיפר לי כי מקורו של הספר בספרייתה של משפחת פטרלה

10	מריטי (לעיל, הערה 6), עמ' 14-16.
11	שם, עמ' 19-56, 144-146, 261-274.
12	שם, עמ' 74-126, 155-158, 168-171, 240-274.
13	שם, עמ' 89, 91, 96, 97, 111, 182, 183, 243-245, 247-261.
14	שם, עמ' 87, 112, 113, 123, 125, 264, 270-268.
15	שם, עמ' 97-99.
16	שם, עמ' 23, 24, 29, 30, 141, 142, 265, 268, 269.
17	שם, עמ' 143, 144.
18	שם, עמ' 123, 229.
19	שם, עמ' 174, 262, 264, 265.
20	שם, עמ' 175.
21	שם, עמ' 36-39, 268.
22	שם, עמ' 150-154, 204-209, 270, 271.
23	שם, עמ' 119-121, 185.
24	שם, עמ' 241.
25	שם, עמ' 86.
26	שם, עמ' 24.
27	טובלר (לעיל, הערה 9), עמ' 133.
28	A. Mondaini, <i>Reinhold Röhrich, Bibliotheca Geographica Palaestinae</i> , Berlin 1890 ולא G. Mariti.

ספרו של מריטי על מלחמות דאהר אל-עמר

(Petrella) הוותיקה; הספרייה נפגעה במלחמת העולם השנייה ופוזרה לאחר מכן. ואמנם האקס-ליבריס המודבק בספר הוא של משפחה זו. למרבה ההפתעה מוטבע סמל המשפחה גם בספר עצמו, בראשית המבוא, ומסתבר כי המשפחה מימנה במאה הי"ח את הוצאתו לאור של כרך זה. שיטה זו היתה מקובלת בימיו של מריטי, שרוב ספריו הוצאו לאור במימונם של אצילים ומשפחות בעלי ממון.

כותרת הכרך היא *Istoria della Guerra della Soria, Parte II: Proseguita fino alla Morte di Aly-Bey dell' Egitto* (תולדות המלחמה בסוריה, חלק ב: עד למותו של עלי ביי המצרי [להלן: מריטי, ב]). הספר הופיע בשנת 1774 בפירנצה, ובו מאה ושבעים עמודים.

כרך זה איננו נופל מהראשון בחשיבותו, ויש בו חומר רב שאיננו נזכר בספרי ההיסטוריה העוסקים בתקופה זו.²⁹ להלן פרטים אחדים על תוכנו.

גם בכרך זה רב החומר על דאהר אל-עמר³⁰ ועל בניו,³¹ על עלי ביי³² ועל אבו אד'ד'הב.³³ בין השאר ניתן ללמוד ממנו על שנת לידתו של דאהר, שאיננה מוזכרת בשום מקום אחר: הוא היה בן שמונים וארבע בשנת 1772, ומכאן שנולד בשנת 1688.³⁴ נמסרים בספר פרטים רבים אודות בריחתו של עלי ביי ממצרים ואודות ניסיון הנפל שלו לשוב אליה.³⁵ הקריירה המוקדמת של אחמד ג'זאר נסקרת כאן,³⁶ ומדובר עליו כבר בלשון 'ג'זאר אחמד ביי', כלומר כינויו המפורסם 'ג'זאר' (הקצב) דבק בו כבר אז.

יש בכרך זה סקירה מלאה יותר מאשר בכל מקום אחר על המערכה הצבאית שניהל עלי דאהר, בנו בכורו של דאהר אל-עמר, בדרום החוראן ובעג'לון בשנת 1772 נגד הפאשות של דמשק מבית עזם. פעמיים הוא כמעט כבש את דמשק עצמה, וחבל עג'לון נשאר בידו במשך כל תקופת המלחמות האלה (1771-1775).³⁷

קרב צידון החשוב, שנערך ב-11 ביוני 1772, מתואר כאן בפירוט רב, ובניגוד למסופר ברוב המקורות האחרים מודגש חלקו הרב של דאהר הישיש בניצחון.³⁸ כן מתואר בהרחבה המצור שהטילו דאהר ועלי ביי על יפו בשנת 1772-1773; על העיר הגן באותה שעה אחמד טוקאן השכמי.³⁹

29 א' כהן (עורך), ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ז: שלטון הממלוכים והעות'מאנים (1260-1804), ירושלים 1981, עמ' 124-131; א' הייט, דאהר אל עמר, ירושלים תש"ב; מיכאיל אס-סבאח, תאריך אש-שיח' דאהר אל-עמר אד-וידאני, חריסה [חש"ד]; כהן (לעיל, הערה 3); Abdul-Karim Rafeq, *The Province of Damascus*; Beirut 1966; D. Creceluis, 'Egypt's Reawakening Interest in Palestine, during the Regimes of 'Ali Bey al-Kabir and Muhammad Bey Abu al-Dhahab', D. Kushner (ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period*, Jerusalem-Leiden 1986, pp. 247-262; idem, *The Roots of Modern Egypt*, Minneapolis-Chicago 1981

30 מריטי, ב, עמ' 1, 36-32, 65-51, 78-75, 82, 86, 87, 109-101, 115, 119, 125-149.

31 שם, עמ' 11-13, 20-22, 29-31, 57, 75, 108, 111, 147, 148, 152.

32 שם, עמ' 1-6, 11, 12, 22-28, 33-35, 38, 45-47, 69, 72-75, 82, 85, 86, 109-101, 115, 119, 125-136, 139-141, 144-160.

33 שם, עמ' 2-6, 22-28, 33-35, 76, 77, 85, 89, 131, 149-158.

34 שם, עמ' 62.

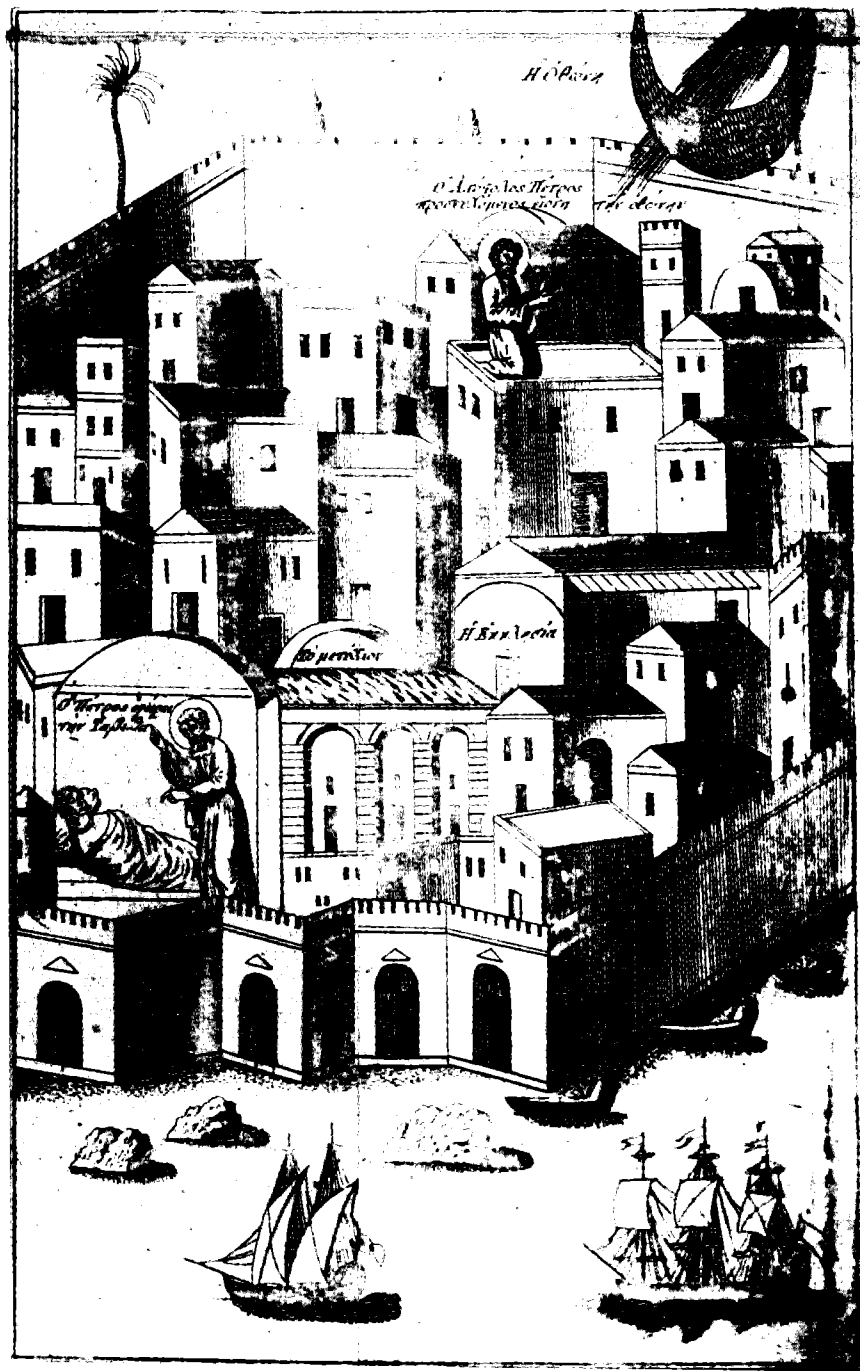
35 שם, עמ' 22-28, 33-35, 145-161.

36 שם, עמ' 70, 71, 114.

37 שם, עמ' 20-22, 29-32, 111.

38 שם, עמ' 53-63.

39 שם, עמ' 119, 125-141.

ספרו של מריטי על מלחמות דאהר אל-עמר

מדיניות שליטי שכם בסכסוכים של אותן שנים מוצגת בספר באופן מקיף,⁴⁰ מעל ומעבר לנאמר בעניין זה בספרו של אחסאן אל-נימר על תולדות שכם.⁴¹ השכמים לא היו גורם סביל; הם כבשו בשנת 1772 את הערים עזה, רמלה ויפו,⁴² והיו יריב רציני לדאהר.

כפירוט רב מתוארים הקרבות הימיים שהתנהלו בעת המצור על צידון⁴³ והמצור על יפו.⁴⁴ לדוגמה נביא קטעים אחדים אודות המצור על יפו:

העיר יפו המשיכה להיות ברשותם של השכמים, והם הפכוה לבטוחה יותר וביצרו אותה מכל הצדדים שמהם הכניסה אליה היא קלה או חפשית. הם ביצרו גם את המוצבים וגם את השערים, כדי שיוכלו להגן עליה במקרה שאויביהם ינסו לתקוף אותה. הפאשא של דמשק המשיך להעביר אליה אספקה ומוזנות כמיטב יכולתו, אף ששרר רעב באותה עת הן בדמשק והן בסוריה כולה.⁴⁵

ביום 16 ביולי 1772 הכניעו צבאותיהם של השיח' של עכו [כלומר דאהר אל-עמר] ושל עלי ביי את העיר שכם. כוח זה מנה חמשת אלפים לוחמים, חלקם פרשים וחלקם חיל רגלים, וביניהם היו גם אלף ומאתיים בדווים.

לאחר ימים אחדים המשיך כוח זה ליפו, אך גודלו לא הספיק כדי לסגור את העיר מכל צדדיה באופן הרמטי. הם העדיפו לכן לחסום את כל אותם המקומות שמהם יכלה להגיע אספקה ותגבורת ולשמור בערנות רבה את העיר מנותקת מן העורף. אותו הדבר עשו גם לצד הים, ושייטת בת ארבע אניות שחומשו בעכו ובצור סיירה לפני חופיה, כדי למנוע הגעתה של אספקה גם מצד זה. ואמנם בדרך זו מנעו ממזון להגיע אליה.⁴⁶

השיח' של עכו הניח כי לכידתה של עזה [בסוף אוגוסט 1772], שבוצעה בידי הגדודים שלו בהצלחה ובגבורה, תשפיע לרעה על המוראל של מגיני יפו. וכן ציפה שכך תשפיע גם התקפתם המוצלחת של הבדווים שלו על שיירה גדולה שהובילה אספקה לשכם, לעזה ולירושלים. אך בכל זאת לא ירדה רוח הקרב של אנשי יפו...

באותו הזמן נראו בקרבת יפו שתי אניות מפרשים מדמיאטה, שאותן שלח אבו ד'הב, עם צוות של מאתיים איש כל אחת ועם ציוד ואספקה לתמיכת הנצורים. לעומתן הפליגו האניות של השיח' של עכו, וכשהגיעו לטווח מגע פתחו עליהן באש תותחים. האניות המצריות הוכרחו לסגת... תחילה לביירות ואחר כך לדמיאטה.⁴⁷

יפו לא נכנעה, למרות כל מאמציהם של הצרים עליה. המהנדסים הרוסים התחילו לשפר את המחנה [של הצרים], להתקין חפירות ולהרים סוללות, להתקין מוצב לסוללת תותחים ולהכשיר את הקרקע לקראת ההסתערות... אך הנצורים התגוננו באומץ לב והאויב לא יכול היה להתקרב לעיר ללא הסתכנות חמורה, ולכן הניחו השיח' של עכו ועלי ביי שמסוכן מדי לפתוח בהסתערות, ולכן המשיכו במצור בתקווה שבסוף העיר תיאלץ להיכנע בשל מחסור במזון.⁴⁸

יפו דרושה היתה לעלי ביי על מנת שיוכל לחזור למצרים, שם החלו מצדדיו להרים ראש.

40	שם, עמ' 32, 33, 35, 39, 76, 108, 121, 142.
41	אחסאן אל-נימר, תאריך ג'בל נבלוס, א, שכם 1975, עמ' 182-192.
42	מריטי, ב, עמ' 31.
43	שם, עמ' 48, 49.
44	שם, עמ' 76-81.
45	שם, עמ' 76, 77.
46	שם, עמ' 81-83.
47	שם, עמ' 88, 89.
48	שם, עמ' 103, 104.

בהמשך החורף לא ניתן היה לשלוח אספקה נוספת ליפו ממצרים בדרך הים וזאת מאחר שנמלה לא התאים לעגינת אניות גדולות יותר, ותנאי החורף לא אפשרו את השימוש בספינות קטנות שאמנם יכלו לעגון בו...
 התושבים היו עקשנים אבל המחסור התחיל לתת את אותותיו, והרעב גדל מדי יום...
 לבסוף החליט המפקד אחמד, שבידיו היה השלטון, שאין מקום להמשיך ולהפגין אומץ לב, וכי הגיעה העת להיענות לדרישותיהם של שני האויבים, כי העיר תיכנע. על כן היא נמסרה לידיהם של השיח' של עכו ושל עלי ביי ביום ה-18 בפברואר 1773, לאחר מצור קשה של שבעה חודשים.⁴⁹

עלי ביי יצא לאחר מכן אמנם למצרים, אך ניגף שם ומת. דאהר אל-עמר איכד כתוצאה מכך את בעל בריתו העיקרי, ולבסוף ניגף אף הוא, בשנת 1775, ומת בשעת הנסיגה מעכו. אך שלב אחרון זה של הקרבות איננו מתואר בכרך השני של מריטי, המגיע רק עד למותו של עלי ביי.
 בכרך זה רב גם החומר על ערים ועיירות שונות בארץ, למשל על עכו,⁵⁰ חיפה,⁵¹ עזה,⁵² שכם,⁵³ צפת,⁵⁴ יפו,⁵⁵ רמלה⁵⁶ ונצרת.⁵⁷ רק חומר מועט יחסית נוגע לירושלים, שמילאה תפקיד שולי במלחמות אלה.⁵⁸ גם על היהודים החומר הוא מועט;⁵⁹ על דרוזים⁶⁰ ומתואלים⁶¹ כתוב הרבה יותר (למשל על הסכסוכים בין האמיר יוסף הדרוזי לדודו האמיר מנסור).
 יש בספר זה אוצר בלום של מידע על אחת התקופות הסוערות ביותר, אך הידועות פחות, בתולדות ארץ-ישראל.

- 49 שם, עמ' 137-139.
 50 שם, עמ' 6, 129.
 51 שם, עמ' 38, 46-48, 70, 72, 73, 109.
 52 שם, עמ' 7, 35.
 53 שם, עמ' 32, 33, 82, 108, 109, 132, 142.
 54 שם, עמ' 30.
 55 שם, עמ' 35, 125-141.
 56 שם, עמ' 35.
 57 שם, עמ' 75.
 58 שם, עמ' 105-107, 131-135, 143, 145.
 59 שם, עמ' 20, 159.
 60 שם, עמ' 7-11.
 61 שם, עמ' 7, 130.

בית-החולים העירוני התורכי בירושלים

זלמן גרינברג

בית-החולים הוקם ופעל בירושלים כבר בתקופה הצלבנית.¹ בתי-החולים במתכונת המוכרת לנו כיום נוסדו בירושלים החל באמצע המאה הי"ט עם הקמת בית-החולים היהודי הראשון של ד"ר שמעון פרנקל ובית-החולים של המיסיון האנגלי (1844).² בעשורים הבאים הוקמו מוסדות רפואיים נוספים בתוך החומות, ביניהם בתי-החולים רוטשילד (1854), 'ביקור-חולים' ו'משגב לרץ' היהודיים ובית-החולים הדיאקונסי הגרמני. בשלהי המאה הי"ט לא יכלו בתי-החולים שהוקמו לספק את צורכי האוכלוסייה שהלכה וגדלה. בהעדר שטחים מתאימים בתוך החומות החלו לבנות בתי-חולים חדשים מחוץ להן, בכניינים שתוכננו מלכתחילה ולראשונה למטרה זו. ההעברה המוצלחת של בית-החולים 'רוטשילד' החדש (1888) לרחוב הנביאים הביאה בעקבותיה להעברה הדרגתית של מוסדות רפואיים נוספים למבנים חדשים שהוקמו לאורך ציר הרחובות הנביאים-יפו. קדמה להם הקמת בית-החולים הרוסי, שהיה הראשון שנבנה מחוץ לחומות באמצע שנות השישים של המאה הי"ט. בניין בית-החולים העירוני חריג בין כל המבנים שהוקמו בתקופת הפריחה של בניית בתי-החולים — הוא היה היחיד שהוקם על-ידי רשויות השלטון העות'מאני ואחד ממבני הציבור הבודדים שהקימו בכלל בעיר. אף-על-פי שבית-החולים העירוני פעל במשך קרוב לשלושים שנה, אין תיעוד מסודר המתאר את קורותיו.³

בית-החולים העירוני פעל בכניין המצוי ברחוב יפו, בקרבת שוק מחנה יהודה. כיום שוכנת בכניין לשכת הבריאות המחוזית והמעבדות המרכזיות של משרד הבריאות בירושלים. בית-החולים, 'אל-מוסתשפא אל-בלדי', כונה גם בקיצור 'בלדיה' (עירייה), או 'אל-מוסתשפא' (בית-חולים); ירושלמים ותיקים כינו אותו 'א-צ'חיה' (בריאות).

* תודתי לכל מי שסייע בידי באיסוף החומר למאמר זה. בשנת 1986 ראינתי את הגב' שרה בן-משה, ילידת יסוד-המעלה (1900), שהיתה חניכה של ד"ר כגן ועבדה בבית-החולים התורכי בשנים 1915-1917; לאחר מכן עברה כאחות בטבריה. כמו כן נגשתי את בתו של ד"ר פוטיס אפקלידס, גב' הלן קומו, כיום הולדתה התשעים (25 במאי 1986), והיא אפשרה לי לצלם את תמונת אביה. מידע ביבליוגרפי קיבלתי מד"ר אלי חביבי ומהמשרד יצחק שלו. פרופ' ל' לנדאו הרשה לי להשתמש בצילום העתיק של הבניין, ובזכותו של מר מנחם לוין מהארכיון ההיסטורי של עיריית ירושלים הגיע לידי הצילום של הבניין מימי ביקורו של הקיסר וילהלם השני. אני מודה עוד לד"ר יעקב איל על שתרגם עבורי את הפרמאן התורכי, לד"ר קוסטאס מומצ'וגלו על התרגום מיוונית של מסמכים של ד"ר פוטיס ולגב' דפנה גורן על שתרגמה את הכתבה בעיתון 'פלסטין'. תודה מיוחדת למר אברהם חביליו ומר אנסטס דמיאנוס שלא חסכו מזמנם וסיפרו לי בהרחבה על קורות משפחת אפקלידס, ואף אפשרו את צילום הצוואה של ד"ר פוטיס וכן מסמכים ופריטים נוספים.

1 ע' דולב, 'ביה"ח של אבירי המיסדר ע"ש יוחנן הקדוש בתקופת הצלבנים בירושלים', הרפואה, צט (1980), עמ' 136-137; הנ"ל, 'ביה"ח של אבירי המיסדר ע"ש יוחנן הקדוש ואחריתו', שם, קיז (1989), עמ' 460-461.

2 ג' לוי, 'ד"ר שמעון פרנקל (1809-1880) — הרופא העברי הראשון בארץ ישראל', הרפואה, קיח (1990), עמ' 489-494; א' מורגנשטרן, 'בית-החולים היהודי הראשון בירושלים', קתדרה, 33 (תשרי תשמ"ה), עמ' 107-124.

3 סיפור קטן המדגים זאת הוא פנייתי לארכיון ההיסטורי של עיריית ירושלים בבקשה למצוא חומר על בית-החולים: כל אשר נמצא בתיק היו כמה דפי סטנסיל שכתבתי לפני כמה שנים על מנת שיחולקו למבקרים הרבים הפוקדים את המבנה.

תיאור המבנה ותוספותיו

בניין בית-החולים הוא מבנה אבן מסיווי בעל שתי קומות וקומת מרתף, מוקף חומת אבן עבה. הבנייה החלה בשנת 1880 לערך, והושלמה בשנת 1890. בתקופות מאוחרות נוספו לבניין תוספות שונות ואף מבנים כחצר. החזית הארוכה של הבניין פונה לרחוב יפו. חלקו האחורי בנוי משני אגפים היוצרים חצר פנימית צרה ופתוחה. לפני חזית הבניין מוצב שער אבן מפואר להולכי רגל, שהקנה מחסה מוגן לשוער. צמד של גרמי מדרגות מעוגלות הוליכו למרפסת שהיתה בעבר על גג השער, וממנה היתה תצפית טובה על דרך יפו. כרכרות יכלו להיכנס לחצר הקדמית דרך שני שערים מברזל, שאחד מהם משמש עד היום לכניסת מכוניות (השער האחר צר יותר וכנראה לא היה בשימוש מעולם). משני צדי החצר הקדמית הוקמו מבנים שהקטן בהם שימש חדר המתים של בית-החולים, והאחר, המוארך, שימש למגורי סגל. בקירות האגפים הפונים לחצר הפנימית מבחינים בשתי ארוכות ששימשו לתנורי המטבחים שהיו בקומת המרתף. הפחם אוסן בחלל שמתחת למרפסת החזית. כחצר היו שני בורות מים: האחד מצוי מתחת לבניין בצדו המזרחי, ואליו מחוברת משאבה ידנית תוצרת Lee Howl & Co England, העומדת במרפסת שבחזית. הבור האחר היה ממוקם בצד המערבי, והוא נהרס ומולא בעפר בשנת 1986 כאשר נסלל במקום מגרש חניה.⁴ משאבה ידנית גדולה, הנמצאת עדיין כחצר הפנימית, היתה מחוברת לבור זה. הקישוטים הארכיטקטוניים היחידים בבניין הם תבליטי אבן משני צדיו של השער המפואר, שבכל אחד מהם זוג של יצורי מים מסוגננים (דולפינים?) וביניהם גביע, וטבלת שיש במרומי הבניין, שעליה חקוק סמל הסולטאן העות'מאני (זו דוגמה נדירה לחקיקת הסמל בשיש בכל רחבי האימפריה). הסמל כולל את חתימת הסולטאן (טוגרא) בתוך עיגול השמש, ומתחתיו כתר ושני דגלים, אחד מכל צד. בצדו הימני של הסמל חקוק סמל הכוח — רובים ותותח, ובצדו השמאלי חקוק סמל המשפט — מאזני צדק. באמצעות משקפת ניתן להבחין בתחתית הסמל באליפסות החקוקות משני צדיו ובתוכן ציון תאריכי השלמת הבניין בספרות ערביות מסורתיות. בצד ימין מצוינת השנה 1306 (להג'רה) ובצד שמאל השנה 1308, דהיינו 1888 ו-1890 לפי הלוח הרגיל. בתקופת המושל עלי אכרם ביי, בשנת 1909 בקירוב, הוקם כחצר מבנה נוסף בעל שלושה חדרים שיועד לאשפוז חולים במחלות מידבקות.⁵ התוספת נראית בתצלום אוויר גרמני משנת 1917/8.⁶ כל המבנים שהוזכרו וכן בור המים שנהרס נראים במפה בריטית משנת 1922.⁷ באותה מפה ניתן להבחין בבור מים נוסף שהיה מצוי בפנינה הדרומית-המזרחית של בית-החולים. על-פי עדותו של יעקב יהושע שימשו המים שנאגרו בו להרבצת האבק ברחובות העיר בחודשי הקיץ.⁸

4 צילום של הבור והמרוזבים שניקזו אליו את המים מגג הבניין ראה: W. Bruen & L. Goldberg, 'Die Malaria in Jerusalem und ihre Bekämpfung', *Zeitschrift für Hygiene und Infektionskrankheiten*, 75 (1913), p. 220

5 פלסטין, 16 ביולי 1913, עמ' 2-3. איגרת תודה מהעיתונאי הירושלמי שיח' עלי אר-רימאוו.

6 'בן-אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים החדשה בראשיתה', ב' ירושלים תשל"ט, עמ' 296.

7 שם, עמ' 267.

8 'יהושע, ירושלים תמול שלשום: פרקי הווי, ירושלים 1977, עמ' 55.

תולדות הבניין ובית-החולים

הקמת הבניין קשורה לאגדה החוזרת ומופיעה כמעט בכל המקורות המזכירים אותו.⁹ כולם מתבססים על סיפור המופיע בספר הזיכרונות של ברטה ספפורד-וסטר 'ירושלים שלנו'. ספפורד היתה בתם של מייסדי המושבה האמריקאית (אמריקן קולוני), ואת הסיפור שמעה מאמה, שהיתה עדת ראייה למעשה.

להלן הסיפור:

הבניין הוקם סמוך לשנת הגעתנו [משפחת ספפורד באה לירושלים בשנת 1881], לשמש בית לזוג שעמד להינשא. הבחור הצעיר היה בנה היחיד של משפחה ערבית-נוצרית-קתולית שגרה בקרבת ביתנו [המושבה האמריקאית], בחארת אסע'דיה. סמוך למועד החתונה נפטר החתן. אמא טיפלה בסידורי הלוייה שבמהלכה ההורים שבורי הלב נהגו באופן שניתן ליחסו רק להיסטריה פראית ובלתי ניתנת לריסון. האבלים נאספו בחדר שבו הושב הבחור המת, כשהוא נתמך, על כיסא. הכלה הצעירה והנאה הובלה אל החתן לבושה בשמלת מחלצות, עדויה בתכשיטים ובפרחים, ופניה מכוסים כנהוג בהינומה. המתאבלים והאורחים פצחו ב'צרחות השמחה', ואם החתן החלה במחול המסורתי לפני הזוג, כשבכל אחת מידיה נר דולק. האם חזרה וקראה ביגונה: זוהי חובתי לרקוד! והמוזמנים הצטרפו אליה לריקוד בקריאות: אכן, זוהי חובתי! עם סיום הריקוד קרעה האם את בגדיה, זעקה את זעקת המוות האיומה, וחטפה את ההינומה מעל פני הכלה. הגופה הונחה בארון המתים וטקס הקבורה החל.

הסיפור מסתיים בכך שאמה של ברטה ספפורד חזרה לביתה מזועזעת מהמחזה. 'האם [של החתן] נפטרה זמן קצר לאחר מכן משיברון לב. הבית עצמו, כבתים נוספים בעיר, לא הושלם במשך שנים'.¹⁰

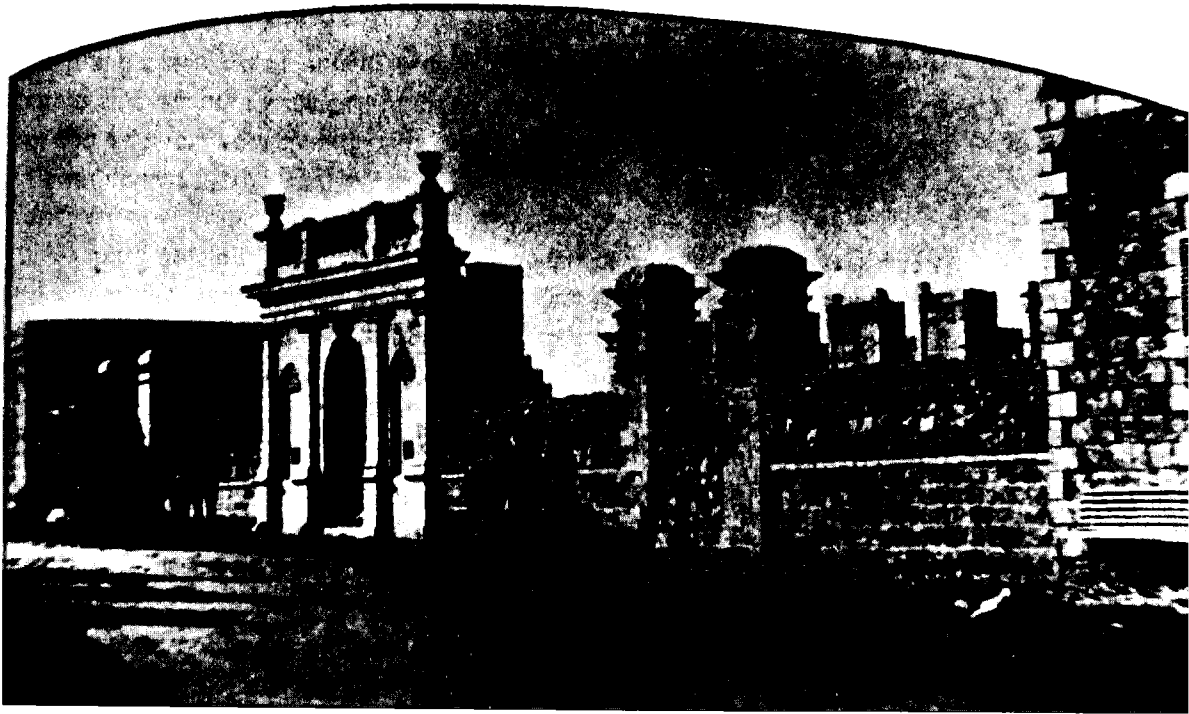
ד"ר הלנה כגן מספרת בזיכרונותיה שקללה רבצה על בית-החולים העירוני; האדם העשיר אשר בנה אותו כבית מגורים נפטר זמן קצר לאחר שעבר להתגורר בו, וכשנה לאחר מכן נפטרו בנו וקרוב משפחה נוסף.¹¹

לסיפור של ספפורד ולעדויותה של כגן אין שום ביסוס ברשומות או בכל מקום אחר. עם זאת לכמה מהפרטים המזכירים בסיפור ניתן למצוא חיזוק בצילום הקדום ביותר של הבניין.¹² בצילום נראים היטב שלושת השערים שבחזית החצר הקדמית, וברקע ניתן להבחין במבנה המרכזי כשהוא בנוי רק עד התקרה של הקומה הראשונה. ערמות האבנים המונחות על הגדר ובתוך אחד השערים מצביעות על כך שהצילום נעשה בתקופה שהבניין היה נטוש והכניסה אליו נאטמה (אמצע שנות השמונים של המאה הקודמת). אף כיום ניתן להבחין בשינוי בגוון האבנים ב'תפר' שבין הקומה

9 ש' אבן-אור ו' ביבר, בלב ירושלים: אתרים ברחוב יפו וברחוב הנביאים, ירושלים 1989, עמ' 57-59; בן-אריה (לעיל, הערה 6), עמ' 202; א' דנצ'ו, רק בירושלים [תל-אביב?] 1989, עמ' 168; א' וגר, סיורים בירושלים: מדריך למטייל, ירושלים 1988, עמ' 240; ש' אבן-אור, 'ירושלים: בניינים בעיר החדשה', קרדום, 33 (מאי 1984), עמ' 47-48; ד' קרויאנקר, אדריכלות בירושלים: הבניה הערבית מחוץ לחומות, ירושלים 1985, עמ' 212-214. 10 B. Spafford-Vester, *Our Jerusalem: an American Family in the Holy City, 1881-1949*, Lebanon 1950, p. 83; (*ibid.*, London 1951, p. 88)

11 ה' כגן, ראשית דרכי בירושלים [תל-אביב תשמ"ב], עמ' 44.

12 הצילום התגלה בספרייתו של הסולטאן עבדול חמיד השני, שהיא כיום חלק מספריית האוניברסיטה של איסטנבול. וראה הצילום בתוך: י"מ לנדאו, ארץ ישראל בימי עבדול חמיד, ירושלים 1979, עמ' 48.

הראשונה לשנייה, בדיוק בגובה של הבניין הנראה בצילום, ויש גם בכך עדות להפסקת הבנייה לאחר שהושלמה הקומה הראשונה. בתבליטי האבן שבשער המרכזי נחקק דולפין (?) או דג מסוגן — מוטיבים שכיחים באמנות נוצרית כסמל של ישו.¹³ התבליטים נראים גם בצילום שהוזכר, ואולי הוא מלמד שהבניין היה נוצרי בראשיתו, ומאוחר יותר השלימה אותו העירייה העות'מאנית והציבה בראשו את סמל הסולטאן. הצילום כולל פרטים מעניינים נוספים, כגון הזוג המטייל עם עגלת ילדים 'מודרנית' בדרכו אל אחת השכונות היהודיות שהוקמו באזור זה מקרוב (שכונת משכנות-ישראל נוסדה בשנת 1875, בית-יעקב 1877, מזכרת-משה 1882, מחנה-יהודה 1887). בצד ימין של הצילום נראה ספסל להולכי רגל הצמוד למבנה שהפך לחדר המתים של בית-החולים, וזהי דוגמה חריגה בתקופה ההיא למתקן שנועד לנוחות הציבור.

בתקרת השער המרכזי לבניין ניתן לראות כיום קורות ברזל, והצילום הקדום, שבו כבר ניצב שער זה על עמדו, מלמד שקורות ברזל שימשו לחיזוק תקרות לפחות כעשר שנים לפני שהגיעה הרכבת לירושלים. עוד הוכחה לשימוש בקורות ברזל לבנייה בתקופה זו מצויה בספרה של ספפורד, המצטטת ממכתב שנשלח בינואר 1883, ובו מסופר על חידוש זה.¹⁴ האדריכל דוד קרויאנקר מניח שהשימוש בטכניקה זו רווח רק לאחר סלילת המסילה לירושלים בשנת 1892.¹⁵

בניין הלא גמור של ת-החולים (שנות שמונים של המאה "ט)

נמוד ממול:
זעלה: בניין בית-זולים התורכי
צירוני (כיום לשכת ריאות המחוזית)

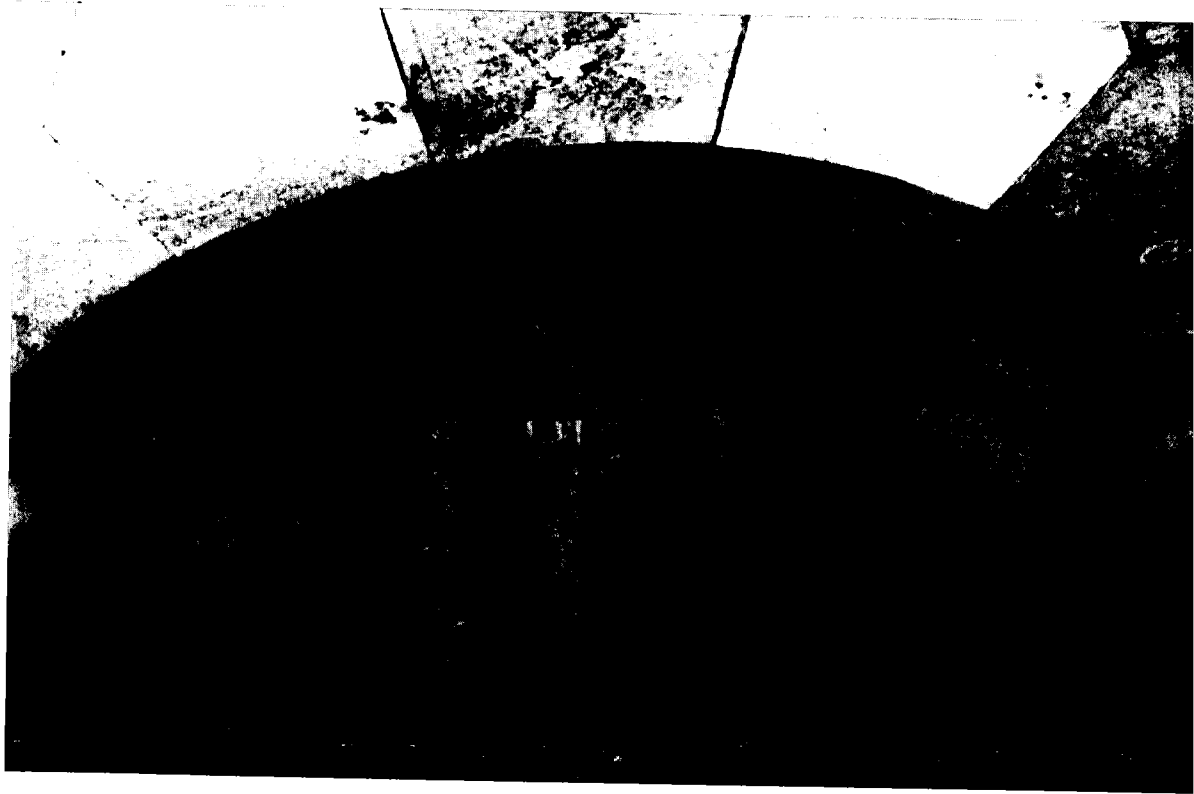
זטה: סמל הסולטאן
דול חמיד השני
זוק בטבלת שיש
"אש בניין בית-זולים

13 ראה: G. Ferguson, *Signs and Symbols in Christian Art*, London-Oxford-New York 1989, pp. 15, 18, 26

14 ספפורד-וסטר (לעיל, הערה 10), עמ' 82.

15 קרויאנקר (לעיל, הערה 9), עמ' 120, 204, 413.

בליט אבן בחזית
ער בית-החולים

הבניין היה נטוש אם כן כעשר שנים, ובגלגולו הבא הפך לבית-החולים העירוני העות'מאני. על החלטת מועצת העיר 'לכונן בית חולים גדול על דרך יפו, אשר שעריו יהיו פתוחים לכל חולה בלי הבדל דת ובעוד ירחי מספר תגמר מלאכתו' סיפר החוקר הידוע אברהם משה לונן בכרך השלישי של 'ירושלים' (1889).¹⁶ בכרך הרביעי של הסדרה (1892) הודיע לונן שבית-החולים פתח את שעריו בשנת תר"ן לכל איש, ללא הבדל דת ולאום; יש בו שלושים ושתיים מיטות וכן קליניקה שבה ניתן טיפול חינם לבני הכפרים בסביבה.¹⁷ הסופר יהושע ציין, על סמך דבריו של ההיסטוריון הערבי עארף אל-עארף, שבית-החולים הוקם בשנת 1891, בתקופת הסולטאן עבדול חמיד השני.¹⁸ בידיעה קטנה שהופיעה בעיתון 'הצבי' בחודש אייר תרנ"א (אפריל 1891) נכתב: 'ביום הראשון הזה היתה חנכת בית החולים החדש של ה"בלדיה", ורבים גם מנכבדי עדת ישראל הזמנו להחנכה'.¹⁹ שנות הקמת הבניין צוינו כאמור על גבי התבליט שבראשו (בלשכת רישום המקרקעין, הטאבו, אין רישום של שנת הבנייה או של זהות הבונה).

16 א"מ לונן, ירושלים, ג, ירושלים תרמ"ט, עמ' 202.

17 שם, ד, ירושלים תרנ"ב, עמ' 223.

18 יהושע (לעיל, הערה 8), עמ' 43.

19 האור (הצבי), ז, 28 (א' באייר תרנ"א).

תיאור של בית-החולים בשנותיו הראשונות מובא בספרו של ויטל קוינטי (Vital Cuinet) משנת 1896.²⁰ הספר מתאר את האוכלוסייה, המינהל, הכלכלה ומוסדות חינוך ובריאות בלבנט (סוריה, לבנון ופלשתיין) לדבריו בית-החולים נוסד בשנת 1891 והכיל ארבעים מיטות אשר חציין שימשו גברים וחציין נשים. הצוות המקצועי כלל: מנהל, אקונום, רופא, מנתח, רוקח, שלוש נזירות רחמניות, שבעה אחים ואחות אחת. בשנת 1894 אושפזו בבית-החולים שמונה מאות ותשעים חולים מכל העדות, ובמסגרת של שלושה ימי ביקור בשבוע (מעין פעילות של מרפאות חוץ בימינו) נבדקו אלף ושש מאות חולים. באותה שנה מתו בבית-החולים חמישים בני-אדם, שהם 5.6 אחוזים מסך המאושפזים (נתונים להשוואה מאותו ספר: ב'ביקור-חולים' נפטר 9.1 אחוזים מהמאושפזים, ב'מאיר רוטשילד' — 1.7 אחוזים וב'משגב לך' — 6.4 אחוזים).²¹ ההוצאות השנתיות של בית-החולים העירוני היו עשרים ושבעה אלף פרנק.

אחזקת בית-החולים מומנה ממס־הדרך (ג'פר, שוסה) שגבתה העירייה מהעגלות בדרך יפו-ירושלים. הפעלת הרכבת בשנת 1892 הביאה לירידה הדרגתית בהכנסות העגלונים, והם התארגנו ופנו לממשלה בבקשה לבטל את המס. לאחר שנענתה בקשתם נותר בית-החולים ללא אמצעים להחזקתו, ואף התעורר חשש שייסגר.²²

החולים שאושפזו בבית-החולים היו בעיקר עניי ירושלים המוסלמים ופלאחים מכפרי הסביבה.²³ תושבי ירושלים המבוססים העדיפו בתי-חולים מתקדמים יותר שהיו מצויים בשפע בסביבה הקרובה — ברחוב יפו (בית-החולים 'שערי-צדק') ולאורך רחוב הנביאים, שהיה ידוע אז כרחוב הקונסולים וכרחוב בתי-החולים.

מאחר שבית-החולים היה המוסד הרפואי היחיד של העירייה והממשל, נערכו בו החקירות בתחום המוכר כיום בשם רפואה משפטית. בידיעה שהתפרסמה ב'האור' ('הצבי') בשנת 1893 מסופר על התאבדותו של משרת שהגיע מעדן עם אדונו לביקור בארץ הקודש. לפני מותו התוודה בפני הרופא המטפל ששתה סם מוות מפני שנכשל בדבר עברה עם אישה פנויה, ושמועזה שהיא הרה הגיעה אליו לירושלים. 'ויודעו הדבר להרשות ולקונסול אנגליה (כי האורח נתין אנגליה) ויקחו את גופת המת לבית החולים של הבלדיה, וינתחהו הרופא וימצא סמני סם המות, והרופא הראשון העיד כי המסכן הגיד בפניו כי הוא שתה סם המות בעצמו. המת נקבר והרשות חוקרת ודורשת בענין הזה.'²⁴ (לאחר שנים פעלה בבניין המעבדה לרפואה משפטית של מחלקת הבריאות המנדטורית ובין השאר בוצעה בה החקירה של קרבנות פרעות תרפ"ט בחברון).

בסוף אוקטובר 1898 התקיים בירושלים הביקור המפורסם של וילהלם השני קיסר גרמניה. הביקור הונצח בסדרה ארוכה של תמונות שצילמו אליהו מאירס ופרדריק וסטר מהמושבה האמריקאית. אוסף התצלילים מצוי כיום בספריית הקונגרס בווינגטון. באחד הצילומים, שהעתקו נמצא בארכיון העיר ירושלים, נראה משמר הכבוד של הקיסר חולף על פני חזית בית-

V. Cuinet, *Syrie, Liban et Palestine: Géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée*, II, Paris 1896, pp. 553-554

21 שם, עמ' 560-561.

22 הצבי, כה, 23 (ח' בחשוון תרס"ט), עמ' 2.

23 'היושע', ילדות בירושלים הישנה: שכונות בירושלים הישנה, ד, ירושלים 1971, עמ' 19.

24 האור (הצבי), ח, 29 (כ"ט בסיון תרנ"ג).

מליית הקיסר וילהלם
שני חולפת על פני
ית-החולים (1898)

החולים העירוני. עמדת הצלם היתה בעברה השני של דרך יפו, בחצר הבית שבנה הקונסול הבריטי מור (Moore). לכבוד האירוע קושט בית-החולים בדגלי תורכיה וגרמניה. על המרפסת שבגג השער נראית קבוצת אנשים שנמנו קרוב לוודאי עם הנהלת בית-החולים, וביניהם גם אישה בתלבושת לבנה שהיתה כפי הנראה אשתו של מנהל בית-החולים. המרפסת היפה איננה קיימת עוד, שני האגרטלים הגדולים שהיו עליה הועברו לקישוט הרחבה המוגבהת שבחזית הבניין, ונעלמו משם באמצע שנות השבעים.

בשנת 1912 התחילו לפעול בירושלים שתי משלחות לחקר מחלת המלריה בעיר: האחת בראשות החוקר הגרמני פרופ' פטר מוהלנס (Peter Mühlens) והאחרת בראשות ד"ר ו' בריין וד"ר א' גולדברג, שהקימו באותה שנה את תחנת הבריאות העברית מיסודו של נתן שטראוס — משלחת זו פעלה, לפחות בהתחלה, בבית-החולים העירוני: 'להבראת ירושלים' — אתמול בקרנו [ביקר אצל כתב העיתון] הד"ר מוצירי ויבקשנו בשם ראש המשלחת המדעית ד"ר ברוין [ברין] שבא לעירנו להתחקות על שרשי הקדחת הבצית ולמצא תרופה להבראת עירנו, לסור אל המעבדה

שלו אשר בבית החולים העירוני ולראות את העבודה.²⁵ באחד מהפרסומים של בריך על תוצאות המחקר נראה בור מים שהיה בחצר בית-החולים.²⁶ יהושע תיאר את בית-החולים²⁷ על סמך איגרת תודה שפרסם בעיתון היפואי 'פלטטין' העיתונאי הירושלמי שיח' עלי ארימאוו, לאחר שאושפז בבית-החולים בשנת 1913.²⁸ רימאוו כתב כי בית-החולים הוקם בשנת 1308 להג'רה (1890) על-ידי חג' סלים אפנדי אל-חוסייני, על קרקע שרכש במערב ירושלים עבור מועצת העיר שבראשה עמד. המבנה היה בעל שתי קומות והכיל עשרים ושמונה חדרים וחדרי שירותים. בבית-החולים היו ארבעים מיטות, ומרביתן היו תפוסות בדרך-כלל. חדר הניתוח בבית-החולים היה מצויד ב'כל מכשירי הניתוח מהסוג החדיש והמשוכלל ביותר', וכן היה בו 'בית-מרקחת המכיל את כל סמי המרפא והתרופות החדישות שעשויים להזדקק להם' (בית-המרקחת גדל מאוד לאחר שהועבר אליו בית-המרקחת העירוני, שפעל קודם ליד שער יפו²⁹). עם סגל בית-החולים נמנו הרופאים פוטי אפנדי אנ-נטאסי (הרופא המומחה) ועוזרו כאמל ביי אל-חוסייני, שהיה בוגר האוניברסיטה המלכותית באיסטנבול. הצוות הסיעודי מנה שתי נשים וחמישה גברים; להם סייעו ארבע נזירות אחיות רחמניות, והכותב מהלל את עבודתן המסורה. בבית-החולים היו גם אימאם ירא שמים ופקיד מיומן. לקראת סיום איגרת התודה העתיר רימאוו שבחים על העירייה שהקימה את בית-החולים, וציין שזהו אחד ממפעליה החשובים של הממשלה — בזכותו נחסכו מהעות'מאנים החרפה והבושה שהיו כרוכות בצורך למצוא מרפא בבתי-חולים זרים.

מנהל בית-החולים ד"ר פוטיוס

ד"ר פוטי הנזכר במכתבו של רימאוו הוא פוטיוס אפקלידס (Photios Efklides), מי שהיה הרופא הראשי ומנהל בית-החולים במשך שנים רבות. ד"ר פוטיוס נודע בשמו הראשון בשל הקושי של חוליו הערכים להגות את שם משפחתו, ובשם זה הוא מוזכר לראשונה ברשימת רופאי ירושלים משנת תרנ"ח (1898) כרופא לא-יהודי בבית-החולים העירוני.³⁰ ברשימה זו נזכר גם רופא הממשלה בשם ארמאניאק; לדברי יהושע הוא היה רופא ארמני שעבד בבית-החולים העירוני וכן ב'קישלה'.³¹

פוטיוס היה תורכי ממוצא יווני שנולד בברוסה (כיום בורסה) שבאסיה הקטנה בשנת 1864. לאחר סיום לימודיו בגימנסיה היוונית יאנוס שבאיסטנבול בשנת 1881 המשיך ולמד רפואה באוניברסיטה של העיר. כאשר הוקם בית-החולים העירוני בירושלים חיפשו רשויות השלטון רופא מתורכיה שינהל את המוסד הרפואי היחיד שבחזקתו. המשרה הוצעה לרופא הצעיר שזה לא כבר סיים את לימודיו, ולקראת פתיחת בית-החולים בשנת 1891 הוא הגיע לעיר יחד עם אמו.

25 החרות, 9 באוקטובר 1912.

26 ראה לעיל, הערה 4.

27 יהושע (לעיל, הערה 8), עמ' 43-46.

28 לעיל, הערה 5.

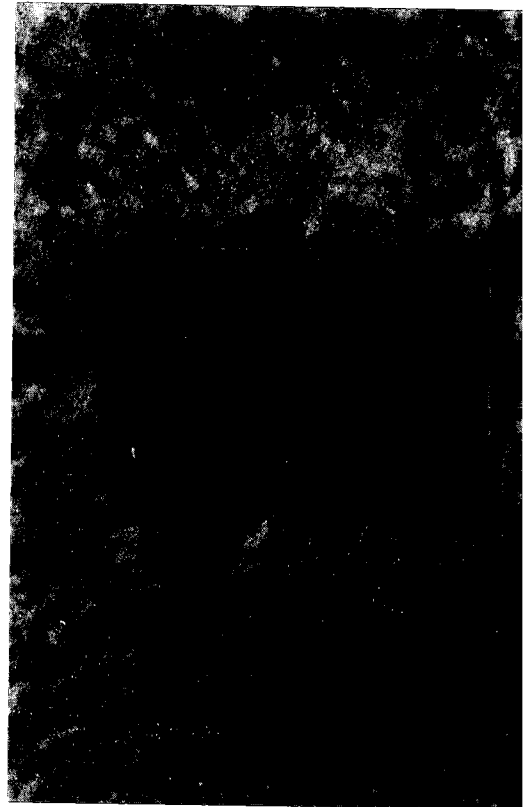
29 יהושע (לעיל, הערה 8), עמ' 39.

30 פ' גראייבסקי, מגזני ירושלים (חוברת יא: חזון ציון וירושלם), ירושלים כסלו תרצ"א, עמ' כ.

31 יהושע (לעיל, הערה 23).

רופא בית-החולים ד"ר
פוטיוס אפקלידס
ובנותיו הלן (מימין)
וקליאו

שלט הנושא את שמו
של ד"ר פוטיוס
אפקלידס (מוצב בחזית
הבית שבו התגוררו
ילדיו, כיום רחוב רחל
אמנו 3, ירושלים)

בירושלים נישא למריה סמטופולו, צליינית שבאה מכפר בדרדנלים. לאחר שהתבסס כלכלית בנה את ביתו מחוץ לחומות, בקרבת שער יפו ובצמוד לבית קלרק (הבית שכן ברחוב ממילא 25 ונהרס במסגרת בינוי מחדש של האזור; קרויאנקר שחזר בספרו על הבנייה הערבית מחוץ לחומות את בית משפחת אפקלידס, ומחמת שיבוש צוין שמו בספר אפקטידיס).³² לפוטיוס היה מעמד של פקיד עירוני בכיר, כי בנוסף להיותו הרופא הראשי של בית-החולים שימש גם בתפקיד של רופא העירייה. בתוקף תפקידו לבש תלבושת שרד וקומה, כמנהג אותם ימים. בחגים ובאירועים מיוחדים ענד על בגדיו מדליות שקיבל על שירותיו לציבור, הן מהתורכים והן מהיוונים. את אחת המדליות העניק לו הסולטאן עבדול חמיד השני, ובצו המלכותי (פרמאן) שהוצא לרגל האירוע נאמר:

בזכות עבודתו הראויה לשבח של רופא בית-החולים העירוני בירושלים, אפנדי פופי [פוטי], כמחווה של רצון טוב מלכותי, ניתן בזה כתב מלכותי המעניק לו אות כבוד עות'מאני בדרגה ארבע [דרגה נמוכה] בצירוף מענק. התעודה ניתנה ביום 21 לחודש ג'מאדא אלאח'רה, שנת 1319 [להג'רה, כלומר 1901].

32 קרויאנקר (לעיל, הערה 9), עמ' 190. בית אפקלידס נראה גם בעמ' 189 בתרשים שהודפס בטעות כשהוא הפוך כתמונת ראי.

מלחמת העולם הראשונה

עד למלחמת העולם הראשונה פעלה בבית-החולים מחלקת בירוד קטנה ששכנה במבנה שבחצר האחורית. כשהחלה המלחמה פקדו את הארץ מגפות שונות, וכל בית-החולים הוסב לטיפול במחלות מידבקות. מרבית המאושפזים היו חולים במגפת טיפוס הבהרות שפרצה אז בארץ, והיתה חלק מהפנדמיה הכלל-עולמית של המחלה. האגף הקטן והנפרד שבחצר הפך בתקופת המלחמה לביתן שבו אושפזו אסירים.

מהעיתון 'החרות', שהיה היחיד שהודפס בירושלים במלחמת העולם הראשונה, ניתן ללמוד על פעילות בית-החולים בתקופה זו. בשל ריבוי המחלות והמגפות נפתחה בו באוקטובר 1915 מרפאה שבה ניתן לעניי העיר טיפול בחינם; מרפאה זו פעלה יומיים בשבוע.³³ בבית-החולים אושפזו גם נשוכי כלבים,³⁴ אם כי מרביתם טופלו במכון פסטיר הירושלמי שבהנהלת ד"ר אריה בעהם. לאחר שנתגלו בעיר חולי אבעבועות שחורות נפתחה בבית-החולים תחנה לחיסון האוכלוסייה, ואף הוצעה תכנית להכין בו את תרכיב החיסון³⁵ (לאחר שנים אכן יוצר התרכיב במעבדות מחלקת הבריאות המנדטורית ואחר כך במעבדות משרד הבריאות ששכנו באותו בניין).

המצב הקשה בעיר חייב את הרשויות העות'מאניות לגייס רופאים וכוח עזר לשירותי הבריאות של העירייה. יהושע מספר כי צעירים יהודים שרצו להשתמט מחובת הגיוס לצבא התורכי כימי מלחמת העולם הראשונה עבדו בבית-החולים בתור אחים.³⁶ עם הרופאים שגויסו לעבוד בבית-החולים נמנו כמה יהודים, וכיניהם ד"ר ישועה שמי ואולי גם ד"ר מנחם שטיין. שטיין היה מאנשי ביל"ו, ונודע בפעילותו ביפו, שם ניהל כמשך עשר שנים את בית-החולים 'שער-ציון'. בהיותו בן שישים טרבק מחוליו בבית-החולים למחלות מידבקות (בית-החולים העירוני [?]) בטיפוס הבהרות ובסוף אפריל 1916 נפטר.³⁷

כמה ימים אחר כך התפרסמה בעיתון 'החרות':

מות רופא — בשבוע זה מת כבוד הרופא הנכבד ד"ר פוטיוס אפנדי, במחלת טיפוס-הבהרת, בשנת החמשים ושתים לחייו. ד"ר פוטיוס שמש במשך שנים רבות בתור רופא הממשלה ופקידות העירייה בירושלים והיה גם רופא ראשי בבית החולים העירוני. הוא הצטיין בחביבותו ובמדותיו הטובות ורכש לו כעבודתו המסורה ידידים רבים בין תושבי עירנו. לזיה גדולה ונהדרה נערכה לכבודו, ובה השתתפו כבוד עזמי ביי, חולי מדמשק; כבוד המרלאי רושן ביי, ראש פקידות המנזל; הקונסולים, רופאי הצבא ו'הסוהר האדום', רבים מפקידי הממשלה ורופאים ואנשים נכבדים רבים מכל העדות השונות שבעירנו. היו גם שוטרים ואנשי-צבא ואחדים מפקידי המשטרה.³⁸

פוטיוס חשש כנראה מהידבקות בטיפוס הבהרות — כך עולה מן העובדה שחודש לפני מותו חתם

33 החרות, 14 באוקטובר 1915.

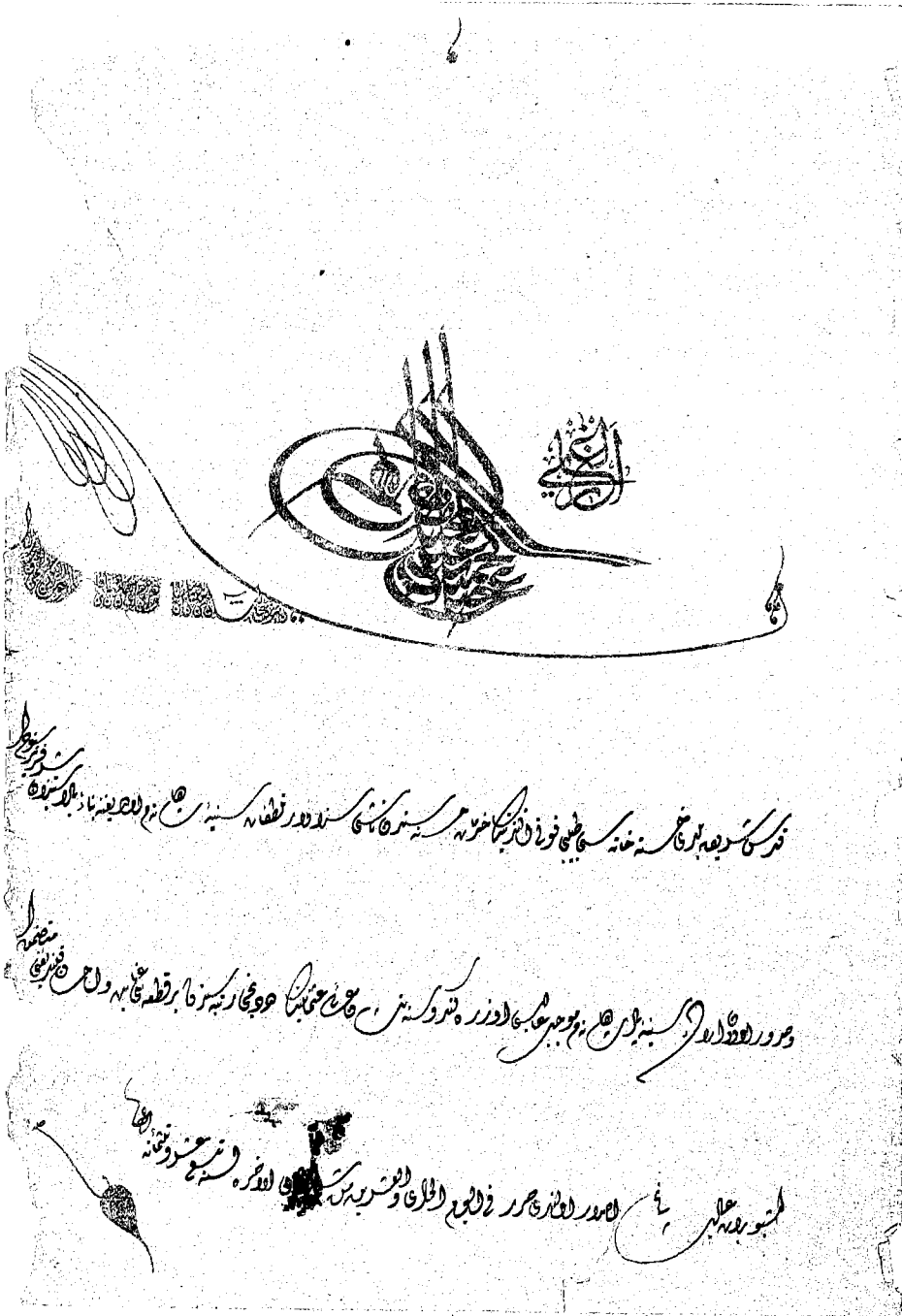
34 שם, 6 בינואר 1916; 2 בפברואר 1916.

35 שם, 14 בספטמבר 1915; 2 בפברואר 1916.

36 יהושע (לעיל, הערה 8), עמ' 46.

37 ראה: מ' שרמן, '80 שנה לעליתו של ד"ר מנחם בן דב שטיין, הרופא היהודי הראשון ביפו וסביבתה', הרפואה, סד (1963), עמ' 234-236 (שטיין); ז"י פלאשקס, 'הרופאים הראשונים ילידי ארץ-ישראל', הרפואה העברי, כב (1949), עמ' 169-160 (שמי).

38 החרות, 7 במאי 1916.

על צוואה ובה הוריש את רכושו לשלושת ילדיו ואת ספריו לבית-החולים היווני. בנו אלכסנדר סיפר שבגדי אביו גוהצו מדי יום כדי להגן עליו מפני הכינים מעבירות המחלה, אך הדבר לא הועיל.³⁹ פוטיוס קבור בבית-הקברות היווני האורתודוקסי שבהר ציון, בקבר משפחתי שבו נקברו גם אמו, בנו ושתי בנותיו, קליאו והלן.

יש הסבורים שד"ר פיקחין המופיע ברומן 'תמול שלשום' מאת ש"י עגנון עוצב בדמותו של ד"ר שטיין, ואילו את 'הרופא היווני' באותה יצירה הם מזהים עם ד"ר פוטיוס.⁴⁰

ד"ר הלנה כגן

ד"ר הלנה כגן, לימים רופאת הילדים הנודעת מבית-החולים 'ביקור-חולים', עבדה בתקופת המלחמה בבית-החולים העירוני, וסיפרה על כך בזיכרונותיה.⁴¹ היא עלתה ארצה בראשית 1914 בהיותה בת עשרים וארבע והתיישבה בירושלים אך לא הצליחה למצוא עבודה. מצוקתה נגעה ללבו של ד"ר כמאל ביי אל-חסייני, קרוב משפחה של המופתי הירושלמי, ולאחר ששוחח עם דודו, שהיה ראש העיר, הוזמנה כגן להכשיר אחיות חדשות, ערביות ויהודיות, בבית-החולים העירוני — האחיות הקתוליות הצרפתיות ממסדר סנט פול שעבדו בבית-החולים עד לפרוץ המלחמה נאלצו לעזוב את הארץ, לאחר שהמושל התורכי הוציא צו לגירוש הנתינים הזרים. בנוסף להדרכת האחיות מילאה כגן תפקידים שונים בבית-החולים. תחילה החליפה את ד"ר פוטיוס כביקורי הערב, לאחר מכן עזרה במרפאת חולי החוץ, ובהמשך טיפלה באסירים החולים שאושפזו כאמור בביתן נפרד. כגן תיארה בזכרונותיה את בית-החולים עמוס בחולי טיפוס הבהרות והבניין כולו שרץ כיני גוף שהעבירו את המחלה.⁴² מגפת טיפוס הבהרות פגעה אף בסגל העובדים בבית-החולים; מלבד הרופא הראשי נפטרו מן המחלה גם הרוקח, המזכירה, שתי אחיות ואח ארמני. עקב ריבוי מקרי המוות נוצר מחסור חמור ברופאים ולמשך מספר חודשים הוטל עומס העבודה בבית-החולים אחוז הפניקה על כתפי ד"ר כגן. באותה עת הגיעה מקונסטנטינופול משלחת סקר רפואי לבדיקת מצב הבריאות בסוריה ובפלשתינה. המשלחת חלקה מחמאות לרופאה הצעירה על הטיפול בחולים ועל אופן ניהול הרשומות הרפואיות של בית-החולים והמליצה בפני הרופא המחוזי ד"ר סדאק ביי להמשיך להעסיקה בבית-החולים.⁴³ המינוי הרשמי שקיבלה כגן הותיר רושם עז, והעיתון 'החרות' מצא לנכון לפרסמו.

נעים לנו להודיע כי הרופאת המהוללת דר. כהן נתקבלה באפן רשמי לרופאת בבית החולים העירוני של הממשלה המקומית. הגב. דר. כהן, או כמו שקוראים לה ד"ר קגן, ידועה היטב לבני ירושלים הן בין הישוב החדש והן בין הישוב הישן ואין היא צריכה לשבחנו. דיה עובדה זו, שהיא נתקבלה בתור רופאת הממשלת בבית החולים העירוני

39 N. Schwake, *Die Entwicklung des Krankenhauswesens der Stadt Jerusalem vom Ende des 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*, II, Herzogenrath 1983, pp. 517-518

40 א' הולץ וט' ברגר-הולץ, 'ענייני רפואה ב"תמול שלשום" מאת ש"י עגנון', קורות, ט, 10-9 (1989), עמ' 332-334 (באנגלית עמ' 629-649).

41 כגן (לעיל, הערה 11), עמ' 43-44, 53-58.

42 יהושע מספר שעל הבניין הוטל סגר ולא הותר לקרובי משפחה לבקר את החולים. ראה: יהושע (לעיל, הערה 8), עמ' 46.

43 כגן (לעיל, הערה 11), עמ' 56.

באפן רשמי, להראות על מומחיותה ובקיאותה של הגברת דר. כהן במקצוע הרפואה. כי, כידוע, אין במדינתנו זכות מיוחדת לנשים לשמש בתור רופאות כי אם רק בתור חובשות, מילדות, אחיות רחמניות או סתם עוזרות לרופאים. ואם הגברת דר. כהן זכתה להתקבל בתור רופאת בכלדיה, הרי זה מראה עד כמה מצטיינת הרופאת היהודית הזאת במקצוע הרפואי, עד שהממשלה העותמנית הוקירה את כשרונותיה ותשים על שכמה משרה נכבדה כזו.⁴⁴

חודש לאחר מכן הופיעה ידיעה בעיתון מטעם פקידות העירייה: 'לבית-החולים העירוני דרוש יום יום חלב למשך ששה חודשים, היינו מחודש שעבן 334 עד חודש צפר 335, במחיר ששה גרוש הקילו'⁴⁵ — זוהי עדות למאמצי כגן לשפר את התנאים לחולים המאושפזים. מספר חודשים מאוחר יותר התמנה למנהל בית-החולים רופא חדש, ד"ר מוניר ביי, ערבי נוצרי מלבנון שהתאסלם. המנהל החדש ראה בכגן מתחרה ושאף להרחיקה. לאחר זמן קצר התרחש אירוע שהביא בסופו של דבר לעזיבתה. ישראל שוחט, ממיסדי 'השומר', נעצר והוחזק בבית-

ית-החולים אנגליקני בירושלים אחר הפיכתו לבית-ילים של ה'סוהר אדום' (1915); 'למות דומים היו גם ית-החולים התורכי ניירוני

44 החרות, 9 ביוני 1916.
45 שם, 2 ביולי 1916.

הכלא ה'קישלה', ולאחר שחלה בכלאו אושפז באחד החדרים של אגף האסירים בבית-החולים. שוחט היה בהלם לנוכח התנאים ששררו במקום. הדבר היחיד שיכלה כגן לעשות כדי להקל על מצבו היה לכסות את הקיר המטונף שלידי מיטתו בסדין לבן (קירות החדר שימשו לפלאחים במקום ממחטות או נייר טואלט). רוקח בית-החולים רג'הב אל-חוסייני, בעידודו של מוניר, דיווח לנציב התורכי העליון ג'מאל פאשא על ה'פשע' שבטיפול המיוחד ב'אויב המדינה', והתלונן על כך שכגן תלתה כילה נגד יתושים מעל מיטת האסיר. בעקבות התלונה מונתה ועדת חקירה, והיא דיווחה על מציאת סדין לבן על הקיר. הדו"ח המתון והתערבות ראש העיר חוסיין אפנדי הצילו את כגן מכלא ומגירוש. לאחר פרסום הדו"ח זימן אותה רופא המחוז סדאק ביי והציע לה לצאת לחופשה. כגן קיבלה את עצתו ולא חזרה עוד לבית-החולים.⁴⁶

לפי תיאוריה של כגן היו בבית-החולים בתקופת מלחמת העולם הראשונה שישים מיטות, ללא מעבדה וללא חדר טיפולים. המים נשאבו מבורות ונישאו בכלים למחלקות. חדר אמבטיה אחד שירת את החולים ואת אנשי הצוות. המיטות היו רעועות, והמזרנים במצב התפוררות. הרופאים האחראים לא ערכו רשומות רפואיות והוראות הטיפול נרשמו על גיליון החום. הציווד הרפואי במחלקה בת שתיים-עשרה מיטות כלל רק שני מדי-חום ומזרק אחד או שניים. על מצבו של בית-החולים אפשר ללמוד מתיאור ציורי מאוד של שבעת מדורי הגיהנום שעברו המסכנים שאושפזו בבית-החולים התורכיים בירושלים. התיאור נדפס בשבועון שהוציא לאור חיל המשלוח המצרי-הבריטי לכיבוש ארץ ישראל בתקופת מלחמת העולם הראשונה.

בית-חולים תרכי לא היה. בירושלים תפשו את בתי-החולים הצרפתיים, האנגלים והרוסים, ומצאו בהם מטות ושאר הצרכים הדרושים למוסדות כאלה ולא עברו ימים מעטים וזכר של בית-חולים לא נשאר. הללו, בתי החולים נהפכו למכלאות, לקן-כנים ופשפשים. לא על נקלה יתקבל החיל החולה לבית החולים. גם בזמן המחלות האפידמיות לא נתקבל החולה שמה אלא אם כן לא יכל כבר לעמד על רגליו. ובהתקבלו — לא כלו עוד הרפתקאותיו. קודם כל ההתיצבות לבדיקה לפני הרופא שאינה נעימה ביותר. ראשונה מכבד הרופא את החולה בסטירת לחי; זוהי הפגישה הראשונה. וכשיוכח הרופא כי החולה זקוק אמנם לבית-החולים ורשמו אותו בפנקס בית החולים, ואם לא, יסבל החולה 'המדמה' ענויים ומכות וכנוי-גנאי אשר רק האופיצירים התרכים יצטינו בהם. אחרי בדיקת הרופא עליו להתיצב לפני הלבלר שגם הוא אינו אלא איש צבא פשוט שעלה לגדולה על ידעו קרא וכתב תרכית — תזיון בלתי נפרץ גם בין רבים מהאופיצרים התרכים, ואז יתחילו שוב ענויים: שאלות מצד הלבלר ותשובות מצד החולה וכשאיך האחרון ממהר לענות מיד סטירה או בעיטה. ואחרי אשר עבר גם את מדור גהנום זה, יביאו את החולה להתרחץ באמבטי. לרוב ישנו רק אמבטי אחד וכל החולים רוחצים בו. זה יוצא וזה נכנס. ואין מקפידין אם ימצאו בין החולים גם חולים במחלות מדבקות. אחרי הרחיצה הוא מובל לקרנטינה שגם היא אינה מצטינת בנקיון שבה. בקורי הרופאים אינם עוברים בשלום אף הם. הרופא נכנס יחד עם עוזרו, וטרם אשר יבדק את החולה הוא מצוה לעוזרו לעמד על נקיון גופו. מאליו מובן שאחרי מרחץ באמבטי של בית חולים

תרכי אין החולה מצטין בנקיונו, והמחפש מחפש ומוצא ... כנים, ואז אין מספר למכות ולסטירות, ואחריה יבא הענש – הפחתת מדת אכלו. כלכלת-החולים. – עוד בראשית פרוץ המלחמה לא היו החולים שבעים, ובשתי השנים האחרונות ירדה מדת האכל הנתנת לחולה עד לאפס. 'בימים הטובים', בראשית פרוץ המלחמה, קבל החולה בבקר שורבה – ספק משקה, ספק מאכל; איך שהוא ודבר אחד ידוע כי אף הרעבתנים שבין החולים לא יכלו לשתות 'שורבה' זו. קרוב לעשר יבדק הרופא את החולה ואז יבא 'הטעין' – לחם קיבר ובלתי אפוי די צרכו. לחולה, אשר אך זה ירד חומו, נותנים רבע קילו ליום ולהולך ומבריא – חצי קילו. החולה מתנפל על הלחם התפל וכולעו כהרף עין, ומחכה בכליון עינים לארוחת הצהרים המובאה בין השעה השתים עשרה לאחת. ארוחת הצהרים – בורגול ובשר, ומאז שוב הפסקה ארוכה מאד והחולה הרעב משתדל להרדם למען ישכח את רעבונו ומרבה לשתות מים (אף אלה נתנים במשורה). בין 6-7 מביאים את ארוחת הערב ושוב פעם בורגול ובשר, וכך חוזר חלילה כל יום אותו 'טעין', אותם המאכלים ואותה 'שורבה', אותו היחס אך לא אותן המכות. הן תרכינה מיום אל יום. וכל זאת כשהימים כתקונם. לעתים קרובות יקרה שה'שורבה', תובא בעשר והלחם בצהרים, וארוחת הצהרים יחד עם ארוחת הערב וכה ישכח לו החולה את מספר ימיו ושב חלש ורצון למקום עבודתו לימים מספר ושוב יחלה וישוב לבית החולים; ולא יפלא איפא כי בפרוץ מחלת טיפוס-הכתמים מתו בצבא למאות ולא לפים בכל יום. כאלה הם בתי-חוליה של תרכיה ... הממשלה החולה ... דומני שתרכיה עצמה זקוקה לבית-חולים אך לא לבית-חולים תרכי, כי אם ליותר אנושי.⁴⁷

אזכור אחרון של בית-החולים מופיע בעיתון 'החרות' מסוף ינואר 1917: 'התובע הכללי (מודעי אלעמוס) עבד-אלה ביי מודה להרופא דר. מוניר ביי, רופא ראשי בבית החולים העירוני ולאחות-הרחמניה ב. לרנר בעד העזרה הרפואית שהושיטו לו עת היותו שוכב חולה במחלת טיפוס-הבהרות'.⁴⁸

סוף דבר

עם כיבוש ירושלים על-ידי גנרל אלנבי בסוף 1917 עבר בניין בית-החולים לרשות הממשל הבריטי. כשהוקם השלטון האזרחי בארץ-ישראל, בשנת 1920, שוכן בו המשרד הראשי של מחלקת הבריאות המנדטורית, והוא שימש גם מקום מושבו של ראש המחלקה הקולונל הירון; משנת 1922 שכנו בבניין המעבדות המרכזיות של מחלקת הבריאות המנדטורית. בכל גלגוליו שירת הבניין גופים העוסקים בבריאות, וכך אף כיום, והוא כלול ברשימת המבנים המיועדים לשימור בירושלים.

47 מ' טשרנאור, 'תרכיה ואנשי צבאה', חדשות מהארץ, מא (16 בינואר 1919), עמ' 7-8. בהמשך אותה שנה הפך שבועון זה לעיתון 'הארץ'.

48 החרות, 23 בינואר 1917.

המשק החקלאי במושבות הטמפלרים ותרומתו לקידום החקלאות בארץ-ישראל

נפתלי טלמן

מקובל על החוקרים שלפתיחת הארץ בפני האירופים במאה הי"ט היתה השפעה ניכרת על פיתוח הארץ בשטחים שונים — מדיניים, כלכליים ותרבותיים — ועל אורח החיים של אוכלוסייתה. הופעתם ופעילותם בארץ-ישראל האיצו את תהליך המודרניזציה בתקופה זו.¹ היסוד המרכזי בכלכלת הארץ במאה הי"ט היה עבודת האדמה, ורוב התושבים עסקו בה לקיומם. החקלאות שמרה על אופיה כבתקופות קודמות, ועל כן רואים בה חקלאות מזרח-תיכונית מסורתית.

באמצע המאה הי"ט חלו תמורות בחקלאות בארץ-ישראל כאשר כלכלת הארץ נקשרה לצורכי השוק העולמי הודות למדיניות הכלכלית הכלל-עולמית של מעצמות אירופה, לקידום אמצעי התחבורה הימית והיבשתית ולתהליכים פנימיים בתוך החברה המקומית.² עם התיישבות הטמפלרים בסוף שנות השישים ועם ההתיישבות הכפרית של היהודים בסוף שנות השבעים נוספו לענף החקלאות בארץ שני מגזרים חדשים שהשפיעו זה על זה וטבעו את חותמם על אופיה של החקלאות הארץ-ישראלית במשך השנים. עמם החלה תקופה של תמורות אגרו-טכניות והתיישבותיות שהביאו בסופו של תהליך לדומיננטיות של המשק החקלאי המודרני בארץ.

המשק החקלאי בארץ ובעולם עם ראשית ההתיישבות הגרמנית והיהודית בארץ

החקלאות המסורתית ביישובי המגזר הערבי היתה בעיקרה חקלאות קיום, ומעט העודפים של התוצרת החקלאית שווקו ליישובים העירוניים ולתעשייה.³ האיכר הערבי היה צריך להתמודד עם גורמים סביבתיים-ביולוגיים ועם גורמים אנושיים-כלכליים כשלושנותו עמדו אמצעי ייצור דלים והון משקי מועט.

הצומח והחי במשק המסורתי היו תלויים במשטר המים הטבעי — גידולי השדה והמטע היו בעיקר גידולי בעל, והמקנה גדל על מרעה טבעי. היכולים ליחידת שטח היו נמוכים בגלל מיעוט

* מאמר זה מבוסס על עבודת דוקטור 'אופיו והתפתחותו של המשק החקלאי במושבות הגרמניות-הטמפלריות בארץ ישראל 1869-1939', בהדרכת פרופ' ר' קרק ופרופ' י' בן-אריה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ב.
1 ש' שמיר, 'מתי התחילה העת החדשה בארץ-ישראל?', קתדרה, 40 (תמוז תשמ"ו), עמ' 142.
2 ש' אביצור ו' שביט, 'פני הארץ ויישובה: אוכלוסייה, התיישבות וכלכלה', י' בן-אריה ו' ברטל (עורכים), שלהי התקופה העות'מאנית (1799-1917) (ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ח), ירושלים 1983, עמ' 48-59.
3 י' בן-אריה, 'שנים-עשר היישובים הגדולים בארץ-ישראל במאה התשע-עשרה', קתדרה, 19 (ניסן תשמ"א), עמ' 142.

השימוש בזבלים להעלאת פוריות הקרקע. בשל העדר קניין ברור על הקרקע למשך תקופה ארוכה (שיטת המשאע)⁴ היו הוצאות זיבול השדות בלתי כדאיות לפלאח. שיטות העבודה וכלי העבודה, שהיו עשויים בעיקר מעץ וללא מרכיבים גלגליים ומכניים, היו פרימיטיביים והגבילו את האיכר הערבי בעיבוד אדמותיו. השימוש בזנים מקומיים (פלדי) ובגזעים של בעלי-חיים בעלי פוטנציאל גיבה נמוך היו בין הגורמים לדלות היבולים.⁵ חוסר השימוש באמצעי הדברה מודרניים והנוהג המקובל להילחם במזיקים בשיטות פרימיטיביות חשפו את המשק החקלאי הערבי לפגעי טבע. מיעוט ההון החוזר לפיתוח המשק, שיטות המיסוי הכבד מצד הממשלה והמתכונת המסורתית הוסיפו עוד נטל על החקלאי הערבי ותרמו למצבו הנחשל של המשק.⁶

התנאים הפיסיים הכתיבו את מבנה המשק ואת הרכב הענפים בו. במשק הצומח היו גידולי חורף וגידולי בעל קיציים ומעט שלחין, והוא כלל שלושה ענפים:

א. דגנים למיניהם — בחורף חיטה, שעורה וקטניות למאכל ובקץ דורה ודוחן;
 ב. גידולי שוק כגון כותנה, טבק, שומשום לתעשייה וירקות, במיוחד גידולי מקשה כמו מלפפונים ואבטיחים;

ג. מטעים של עצי פרי — באזורי ההר גידלו זיתים להפקת שמן מאכל ולתעשיית סבון; גפנים גידלו באזור חברון ומעט בשפלת יהודה, כאשר רוב תוצרת הכרמים היתה מיועדת למאכל אם כענבים ואם כצימוקים; תאנים, רימונים והדרים גידלו בעיקר בסביבות הערים יפו, רמלה, עזה ושכם, בכוסתנים מעורבים עם נשירים מושקים מבארות שאיבה.⁷

מבנה המשק הערבי המסורתי, ניהולו ושיטות הייצור בו היו מבוססים כאמור בעיקר על חקלאות קיום. הפלאח נאבק בתנאים סביבתיים קשים כמו צחיחות למחצה ופגעי טבע אחרים באמצעים טכנולוגיים ובמשאבים מצומצמים שהיו בידיו. יחד עם זאת ידע לבחור זנים וגזעים שרכשו עם הזמן עמידות בתנאי הסביבה. במשך דורות למד את דרכי הגידול ואת שיטות העיבוד שתאמו את התנאים הנתונים והצליח לספק את צריכת האוכלוסייה המקומית.

עם כיבוש הארץ על-ידי המצרים ותחת שלטונם (1831-1840) חלו שינויים חברתיים וכלכליים; אלה נמשכו בתקופות הרפורמות בשנים שלאחר מכן והובילו להמראה כלכלית במשק לאחר מלחמת קרים (1856).⁸ הדרישה למוצרים חקלאיים בשווקים העולמיים ושיפור אמצעי התקשורת עמם גרמו לעלייה בייצוא של מוצרים אלה מארץ-ישראל. כמויות התוצרת ששווקה דרך נמלי יפו, עכו וחיפה גדלו הודות להרחבת שטחי העיבוד שהוכנסו למעגל הייצור החקלאי, אך היבולים ליחידת שטח נשאר ברמתם הנמוכה, מפני שלא נעשו שינויים משמעותיים בשיטות האגרו-טכניות, בכלי העיבוד ובמערך המשק המסורתי.⁹

באותה עת חלו תמורות חשובות בחקלאות האירופית. ניצני המהפכה החקלאית המודרנית

4 אביצור (לעיל, הערה 2), עמ' 61.

5 היבולים היו נמוכים למדי לפי מושגי ימינו. בשנה רגילה הפיקו בגורן 50-60 ק"ג חיטה לדונם, 50-70 ק"ג שעורה, 35-40 ק"ג קטניות למיניהן, 20 ק"ג שומשומים. תנובתה של פרה מקומית היתה כ-500 ליטר חלב לשנה. אלה יכלו אמנם לספק את הצריכה במשק הקיום אך אינם עומדים ברמת היבולים כגידולי שוק רנטביליים. ראה: ש' אביצור, חיי יום יום בארץ-ישראל במאה ה"ט, תל-אביב תשל"ג, עמ' 196, 225.

6 אביצור (לעיל, הערה 2), עמ' 59.

7 פירוט הגידולים במשק הערבי ראה: אביצור (לעיל, הערה 5), עמ' 185-234.

8 C. Issawi, *The Fertile Crescent 1814-1914*, New York 1988

9 A. Schoelch, 'The Economic Development of Palestine 1856-1882', *JPS*, 10, 3 (1981), pp. 35-58

מודעת פרסומת של
 'החברה הגרמנית
 לגידול גפן יין, שרונה'
 יפו-ירושלים. במודעה
 מצוירים נוף המושבה
 שרונה ומרתף היין
 שלה

נראו במאה ה"ח באנגליה כאשר בעלי קרקע אימצו והנהיגו שיטות חדשות בחקלאות על מנת לטייב את האדמות ולהרחיב את ייצור המזון שהיה דרוש לאוכלוסיות הערים הגדולות בעקבות המהפכה התעשייתית. העברת חידושים אלה ליבשת אירופה הביאה לרפורמות במעמדו של האיכר ובמבנה המשק החקלאי. ההישגים העיקריים של החקלאות הרציונלית המודרנית היו הנהגת מחזור זרעים רב-שנתי בשילוב עם גידול מספוא לבעלי-חיים (במיוחד קטניות) ודגנים וזיבול שיטתי — כל אלה הביאו לעליית פוריות הקרקעות ולניצולן היעיל.¹⁰

מאמצע המאה ה"ט הושפעה החקלאות המערב-אירופית השפעה חזקה מפתוח ומקידום המדעים ובמיוחד מדעי הטבע. הוקמה מערכת של תחנות ניסיונות שבהן בוצעו ניסויים מדעיים בהזנת הצומח בחומרים מינרליים תעשייתיים ובטיפוח בעלי-חיים. שטחי הפְּרָב¹¹ צומצמו, והאיכרים שנהגו להשתמש רק בחומרי זיבול שהיו מצויים במשק, יכלו מעתה לרכוש חומרי הזנה (דשנים) ולהרבות בשימוש בהם. בלטו השינויים בטכניקות החקלאיות ובמיוחד בכלים המשופרים לעיבוד האדמה, כגון מחרשות קיטור לעיבוד תשתית הקרקע ומעגילות שסייעו להכנת מצע זרעים טוב; הומצאו מכונות קצירה שהשימוש בהן הביא לצמצום בכוח העבודה ומכונות זריעה שחסכו בכמות הזרעים ואפשרו אף להגדיל את שטח הקרקע המעובדת ועל-ידי כך להשיג יכולים גבוהים יותר; והונהגו שיטות חדשות להדברת מחלות ומזיקים באמצעים כימיים.

היתה זאת תקופה טובה בחקלאות המערב-אירופית: משק האיכר הפך לשלמות, וענפיו הותאמו זה לזה כדי שיתפקדו יחד באופן כלכלי יעיל; כל מי שניהל את משקו על-פי תכנון נכון נהנה מהגדלת הכנסותיו ורכושו מדי שנה.¹²

Th. Göltz, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*, II, Stuttgart 1903, p. 200 10

כרב=הוכרה, השאת שדה ללא עיבוד. 11

גלץ (לעיל, הערה 10), עמ' 327. 12

בעוד במערב-אירופה הלכה החקלאות והפכה לאינטנסיביות והתפתח משק משפחתי מעורב שפעל על-פי יזמתו ויכולתו של החקלאי, היו מבנה המשק הערבי המסורתי בארץ, ניהולו ושיטות הייצור בו מותאמים בעיקר לחקלאות קיום אקסטנסיביות; בשיטותיו ובהישגיו פיגר משק זה אחר מה שהושג באותה עת בחקלאות מעבר לים.¹³

בשנות החמישים והשישים נעשו מספר ניסיונות ראשונים של התיישבות מודרנית בארץ. בשנות החמישים התיישבו בכפר ארטס שבנפת בית-לחם מספר גרמנים ואמריקנים – ובראשם המומר הפרוטסטנטי ג'ון משולם וקלוריןדה מינור – והחלו לעבד את האדמה במקום.¹⁴ השילוב בין קבוצות המתיישבים לא עלה יפה ובשנת 1852 פרשו חברי הקבוצה האמריקנית ועברו ליפו בניסיון להתיישב כאן, אך עקב התנאים הקשים שהיו נתונים בהם עזבו לבסוף וחזרו לארצם.¹⁵ בשנת 1866 באה ארצה מאמריקה קבוצה שמנתה מאה חמישים ושבעה איש ובראשם הכומר ג'ון אדמס; הם ביקשו להתיישב ביפו, וחכרו אלף ומאתיים דונם במרחק ניכר ממקום מגוריהם (במושבה האמריקנית) כדי לעסוק בחקלאות. אך חוסר הניסיון בתנאי הארץ גרם לאכזבה ולתסכול בקרבם ובמקביל התחולל בקבוצה משבר חברתי – בעקבות זאת החלה עזיבה ובסוף שנת 1867 ירדו אחרוני המתיישבים מהארץ.¹⁶ גם במנזרים שונים בארץ עובדו חלקות קרקע קטנות לצורכי הבית.

ניסיונותיהם אלה של מהגרים זרים נכשלו כולם בגלל אי יכולתם של המתיישבים לעסוק בתנאי הארץ בחקלאות כפי שהיו מורגלים על-פי ניסיונם, ולכן לא טבעו את רישומם על תהליכי המודרניזציה של המשק החקלאי בארץ.

ההתיישבות החקלאית של הטמפלרים בארץ-ישראל מראשיתה

ועד מלחמת העולם הראשונה

שני מניעים היו לטמפלרים לבסס את יישוביהם בארץ-ישראל על החקלאות: הם ראו בחקלאות שהיתה ענף הייצור העיקרי בארץ, בסיס כלכלי שיאפשר להם להגיע ליציבות ולקיום עצמאי של המושבות, אם כי הכירו בקשיים שהציבה התיישבות חקלאית בארץ-ישראל בפני המהגר;¹⁷ המעשה החקלאי נקשר למצעם הרעיוני, לחתירתם להעלאת המזרח' (Hebung des Orients) ולהצלתו מהמצוקה, מהעוני ומההתפוררות שהיה נתון בהם – '... התיישבות הטמפלרים בארץ-ישראל צריכה להיות דוגמה לתושבי הארץ לאהבת האמת והצדק, לסדר ולחריצות, לעזור להם להתגבר על חוסר ידע על-ידי הקניית תרבות אירופית למען העלאת מצבם המוסרי והרוחני ולמען רווחתם החומרית...'¹⁸ זאת ועוד, הם אף ראו בחקלאות את המפתח אל לב המקומיים.¹⁹ בספרו 'מזרח ומערב' הגדיר כריסטוף הופמן, מייסד אגודת הטמפלרים, את אופיה של החקלאות שיש לפתח במושבות הטמפלריות:

13 אביצור (לעיל, הערה 2), עמ' 62.

14 ר' רובין, 'לקורות ההתיישבות בכפר ארטס', ספר וילנאי, א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 225-330.

15 ז' וילנאי, 'גברת מינור והתיישבותה על גבעת התקוה', קרדום, 15 שבט-אדר תשמ"א, עמ' 48-49.

16 ר' הולמס, הנחשונים, תל-אביב 1985.

17 Chr. Hoffmann, *Occident und Orient*, Stuttgart 1875, p. 197

18 שם, עמ' 129.

19 D. Hardegg, *Reflections on the Temple of Jerusalem and the Colonization of Palestine*, Haifa 1869,

Deutsche Weinbaugesellschaft * * *

* * * * * Sarona-Jaffa (E. G. m. b. H.)

Sarona bei Jaffa,
(Palästina.)

סמל מסחרי של
'החברה הגרמנית
לגידול גפן יין, שרונה-
יפו בע"מ'. הכתובת:
'חריצות גרמנית למען
העלאת ארץ הקודש'

1. החקלאות היא יסוד איתן ליציבות המושבות הכפריות על-ידי [יצירת] התקשרות לקרקע ומסעד כלכלי למתיישבים;
2. החקלאות צריכה להיות מאורגנת בצורה אקונומית ביחידות משקיות עם שטחי קרקע גדולים המעובדים בעזרת פועלים שכירים;
3. החקלאות צריכה להיות בעלת אופי מתקדם ומודרני עם חבר חקלאים שידעו לחדש דרכי עיבוד וגידול ויהיו מסוגלים להכניס גידולים חדשים למשק החקלאי.²⁰

סמל מסחרי על
בקבוקי יין של 'החבר
הגרמנית לגידול גפן
יין, שרונה-יפו'
'ירושלים'

מספרם הגדול של החקלאים והכורמים בקהל הטמפלרים שהחליטו להגר לארץ תבע מראש הקמת יישובים כפריים כדי שיוכלו לעסוק במלאכתם. רובם באו ממדינות דרום-מערב גרמניה, שבהן עסקו בחקלאות איכרים שעיבדו שדות פלחה, כרמים, שטחי מרעה וגינות בית במשקים חקלאיים משפחתיים. לכל איכר היתה חלקת אדמה ששטחה הקטר אחד עד שלושה (עשרה-שלושים דונם), וממנה הפיק את צרכיו בביגוד ובמזון; הוא גידל תבואות לאפיית לחם ביתי, לשם איוון מחזור הזרעים ולמען הקש הדרוש להאבסת בהמות וכחומר ריפוד. בחלק מאדמותיו גידל ירקות, גידולי תעשייה ומספוא. ענף בקר החלב היה עמוד התווך של המשק הקטן. להספקה עצמית ולהספקת הזבל הדרוש, לשיווק חלב ניגר באזורי התעשייה ולעיבוד מוצרי חלב באזורים מרוחקים, שבהם עסקו גם בטיפוח בקר לרבייה. בדרך זו ניצל האיכר את כוח העבודה במשק כמשך כל השנה והשקיע את משאביו במגוון ענפים ובכך הבטיח את יציבות משקו.²¹ החקלאים והכורמים הוותיקים מבין אנשי דור המייסדים של אגודת הטמפלרים שהיגרו מהאזורים הכפריים בגרמניה היו עדים לתמורות שחלו במשק החקלאי הגרמני במאה הי"ט, והצעירים מביניהם הכירו את משק האיכר המודרני מימי ילדותם. ערב הגירתם לארץ כבר התמצאו בהישגים המדעיים בחקלאות ולמדו ליישם את החידושים האגרו-טכניים במעשה החקלאי. הם הכירו את מבנה המשק הבינוני והזעיר על ענפיו המגוונים ועל בסיס מחזור הזרעים הרב-שנתי, על עקרון הזיבול והדישון ועל טיפוח וגידול של זני צמחים וגזעי בהמות משובחים, כאשר ענף החלב הוא הציר המרכזי במערכת המשקית.

עם התיישבותם בארץ-ישראל בשנות השבעים של המאה הי"ט וכתקופת ההתנחלות²² הקימו הטמפלרים ארבעה אתרי התיישבות שהיו ידועים בשם מושבות גרמניות. המושבות בחיפה

20 הופמן (לעיל, הערה 17), עמ' 188-200.

21 M. Hecht, *Die Badische Landwirtschaft am Anfang des 20. Jahrhunderts*, Karlsruhe 1903, p. 14

22 א' כרמל, התיישבות הגרמנית בארץ ישראל כשלהי התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ג, עמ' 100-139.

זרמת המושבה
גרמנית בחיפה

(1869) ובשרונה (1872) היו יישובים חקלאיים, ואלה שכיפו (1869) ובירושלים (1878) היו שכונות עירוניות; בערים אלה לא היו התנאים המתאימים להקים משק חקלאי ולכן עסקו הטמפלרים מראשית התיישבותם בהן בעיקר במקצועות עירוניים מגוונים.

המושבה בחיפה תוכננה מלכתחילה כיישוב כפרי, והמושבה שרונה הוקמה עבור החקלאים והכורמים מבין מתיישיבי יפו. בשני המקרים נרכשו האדמות על-פי היצע קרקעות למכירה ולא משיקולים חקלאיים רציונליים בלבד. הדבר הכביד מאוד על המתיישבים שסבלו בשנים הראשונות בלאו הכי מקשיי הסתגלות לאקלים הארץ וממחלות. הם נכשלו בתחילה בקיום משק חקלאי מאחר שהתבססו על ידיעותיהם וניסיונם ואלה לא התאימו לתנאי המקום: רמת הפוריות של האדמות, שלא עובדו במשך שנים, היתה נמוכה, חסרו שטחי מרעה טבעי לבקר, תאריכי הזריעה האופטימליים בארץ שונים מן המקובל בגרמניה, חומר ריבוי צמחי (זרעים, ייחורים, שתילים) שהביאו עמם מגרמניה לא התאקלם בארץ, ומלבד זאת הממשל התורכי הטיל הגבלות על הגדלת הרכוש הקרקעי. ואולם הודות לשילוב של גורמי סביבה טובים וכישורים אנושיים הצליחו אחר מספר שנים של מעשה טעיה וניסוי להתגבר על הכישלונות ולבסס ולפתח את המשק החקלאי. היתרונות הסביבתיים בחיפה ובשרונה היו: אקלים ממוזג, אדמות מסוגים שונים, מציאת מים בקידוחים שטחיים והקרבה לאוכלוסיה העירונית. המתיישבים, שהיו בעלי ידע חקלאי, שקדו להתאים את ניסיונם לתנאי הארץ — לאמץ תאריכי זריעה נכונים, לקלוט למשקם זני צמחים וגזעי בעלי-חיים ממקור מקומי כדי לטפחם לרמה כלכלית, לזבל שיטתית את השדות ולעבד את הקרקעות בכלים אירופיים יעילים. כל אלה תרמו לקיומו של משק חקלאי מעורב, כדאי מבחינה כלכלית ובו ענפי חי וצומח ברמה שלא היתה מקובלת במשק המסורתי המקומי.

עם זאת בחיפה התעוררו קשיים בהמשך הפיתוח החקלאי מאחר שלא היתה אפשרות לרכוש אדמות נוספות ליד המושבה, וגידול גפן יין בכרמים שניטעו במורד הכרמל נכשל בגלל מחלות שפגעו בהם. התחיל תהליך של התעיירות שהתבטא בפנייה לעיסוקים עירוניים כמו מסחר ומלאכה, תעשייה ושירותים שונים, וחקלאים וכורמים המירו את מקצועם כדי להתאימו לתנאים החדשים. בהשפעת תהליכי העיור של חיפה הפכה המושבה לשכונה עירונית.

שרונה היתה ליישוב כפרי פורח. שטחי הקרקע הורחבו, דבר שאפשר גם להגדיל את ענף הרפת. כרמי גפן היין השתרעו על אדמות החול במערב, ושטחי הפלחה והמספוא היו באדמות הכבדות בפאתי נְדִי מוסררה (נחל איילון) במזרח וסמוך לאל-עוג'ה (נחל הירקון) בצפון. המושבה המתוכננת והמסודרת עם בתיה וגינות הפרחים, הירקות ועצי פרי הרשימה מאוד את המבקרים

בה.²³

בסוף שנות השמונים ובשנות התשעים חל משבר בקהילה הטמפלרית: התערערו היחסים החברתיים בין חבריה, נוצר לחץ של דור הצעירים שדרשו מקורות פרנסה נוספים ואפשרויות קיום, ומשבר היין העולמי סיכן את ענף הכרם, שהיה גורם כלכלי חשוב במושבות, ובעקבותיו נעקרו כרמים וניטעו במקומם פרדסי הדלים — אלה חייבו השקעות כספיות בשעה שחסר ההון הדרוש להחזיק את הקיים.

החברה הטמפלרית בארץ עמדה בפני סכנת התמוטטות.²⁴ בעקבות ביקור הזוג הקיסרי הגרמני

23 על החקלאות בשרונה ראה: Die Warte des Tempels, 15 (1877), pp. 10-12. עיתון זה הוצא לאור על-ידי אגודת הטמפלרים והופיע בתדירות קבועה החל משנת 1845 [להלן: ורטה].

24 כרמל (לעיל, הערה 22), עמ' 45-46; וראה עוד: ורטה, 15 (1907), עמ' 115.

המושבה

המושבה הגרמנית
שרונה (רפרודוקציה,
1948)

בארץ בשנת 1898 חל מפנה לטובה במצבם של הטמפלרים. בהמלצת הקיסר ניתנה הלוואה כספית להנהלת האגודה ובאמצעותה יכלו הטמפלרים להתבסס שוב על-ידי קניית קרקעות לייסוד מושבות חדשות.

בעשור הראשון של המאה העשרים היה גל שני של התיישבות טמפלרית ונוסדו המושבות וילהלמה-חמדיה (1902), בית-לחם הגלילית (1906) ולדהיים (1907), שהיו מושבות חקלאיות באופיין.

איתורן של המושבות החדשות ותכנון הפיסי והמשקי נעשה הפעם אחר בדיקה ושיקולי דעת מקצועיים-חקלאיים, כהתחשב באיכות החיים (תנאי בריאות) ובהסתמך על הניסיון שנרכש במושבות הגל הראשון.²⁵ נוצרו שני אזורים התיישבות טמפלרית: בצפון — בחיפה, בוולדהיים ובבית-לחם הגלילית; ובדרום — ביפו, בשרונה, בוילהלמה ובירושלים. תנאי הסיבה במושבות הדרומיות היו טובים לחקלאות מעורבת, בעוד אנשי מושבות הצפון נתקלו בקשיים כמו מיעוט מקורות מים, אדמות טרשים, יער האלונים והמרחק מהשווקים העירוניים. על כן התפתחו שרונה ווילהלמה מהר יותר מאשר ולדהיים ובית-לחם הגלילית. ככל המושבות היה ענף הרפת לענף המרכזי במשק, ועיבוד שטחי פלחה ומספוא נרחבים אפשרו הספקה רצופה להאבסה ברפתות. התפתחות הערים חיפה, יפו וירושלים וגידול אוכלוסייתן האירופית וכן התרחבות היישוב העברי,

71

שהגדילה את מעגל הצרכנים, תרמו לפריחת המושבות הטמפלריות בשנים אלה. ענפי היין וההדרים, שנוהלו בחלקם הגדול במסגרת של שותפות בין החברים, הפיקו מוצרי ייצוא שהוסיפו לאיזון כלכלת המשק.

מלחמת העולם הראשונה והגלייתם של המתיישבים הגרמנים למצרים על-ידי הבריטים בפברואר 1918 קטעה את מעשה ההתיישבות הגרמנית בתקופה זו.²⁶ בשנת 1921 הורשו הטמפלרים לחזור לארץ ולשקם את מושבותיהם, ואלה היו שוב ליישובים פורחים לצד המשק היהודי, שהפך בתקופה זו לדומיננטי בארץ. אך לא היתה עוד התרחבות – לא הוקמו יישובים טמפלריים חדשים, ואוכלוסייתם של הקיימים גדלה אך ורק הודות לריבוי הטבעי בהם. עצירה ונסיגה חלה עם הכרות החרם של היישוב היהודי על מוצרי המושבות (ראה להלן), וההתיישבות הגרמנית הטמפלרית הגיעה לסיומה ערב מלחמת העולם השנייה. בזמן המלחמה ובמשך מספר שנים לאחר מכן עוד שהו טמפלרים במושבותיהם בארץ בתנאי הסגר, ואחרוני המתיישבים עזבו את הארץ באפריל 1948.

המשק הטמפלרי תוכנן מראשיתו להיות משק מעורב שבו ישולבו ענפי צומח וענפי חי על-פי המתכונות האירופיות המודרניות; הוא התבסס על ידע חקלאי, על תכנון שהבטיח רנטביליות כלכלית, על שימוש במכשור ובמיכון חדישים ועל שיטות גידול מתקדמות. משק זה הצליח להתקיים בתנאי הארץ ולהגיע לרמת יכולים גבוהה במסגרת יחידות משקיות משפחתיות. במערך הפיסי המסודר שלהן ובארגון היעיל²⁷ היו המושבות הגרמניות ייחודיות והיו מופת להתיישבות חקלאית מודרנית בתקופה הנדונה.

היחסים בין האוכלוסיות בארץ-ישראל בתקופת ההתיישבות הטמפלרית והשפעת המעשה החקלאי על התפתחות המשק המעורב

כיוון שרוב החקלאים היהודים בארץ-ישראל היו בתחילה מהגרים ממוצא אירופי נוצרה מראשית ההתיישבות היהודית קרבה בינם לבין הטמפלרים.

יכולתו של החקלאי הערבי בתקופה זו לקלוט חידושים ואמצעי ייצור חדשים היתה מותנית כנראה בגורמים סביבתיים וחברתיים, אשר השפיעו על המערכת המשקית שלו. מסתבר כי גורמים חברתיים וזרות ערתית יצרו אף הם חץ בין האוכלוסיות ומנעו התקרבות ביניהן. היו מומחים כמו ארתור רופין שאף טענו שכל השפעה מבחון על משק הפלאח תביא לערעור האיזון הקיים בו מבחינה חברתית ומשקית ותפגע בהתאמתו לתנאי הארץ.²⁸ למרות זאת היו גם מגעים שהביאו להעברת מידע על-ידי קשרי מסחר ובאמצעות הפועלים הקבועים והעונתיים שעבדו אצל האיכרים, ואלה השפיעו על הפלאחים בכפרים הסמוכים למושבות הגרמניות לאמץ חידושים כמו זיבול השדות וגידול תפוחי-אדמה לשיווק, בדומה למנהגם של הגרמנים.²⁹ אך תרומתה של

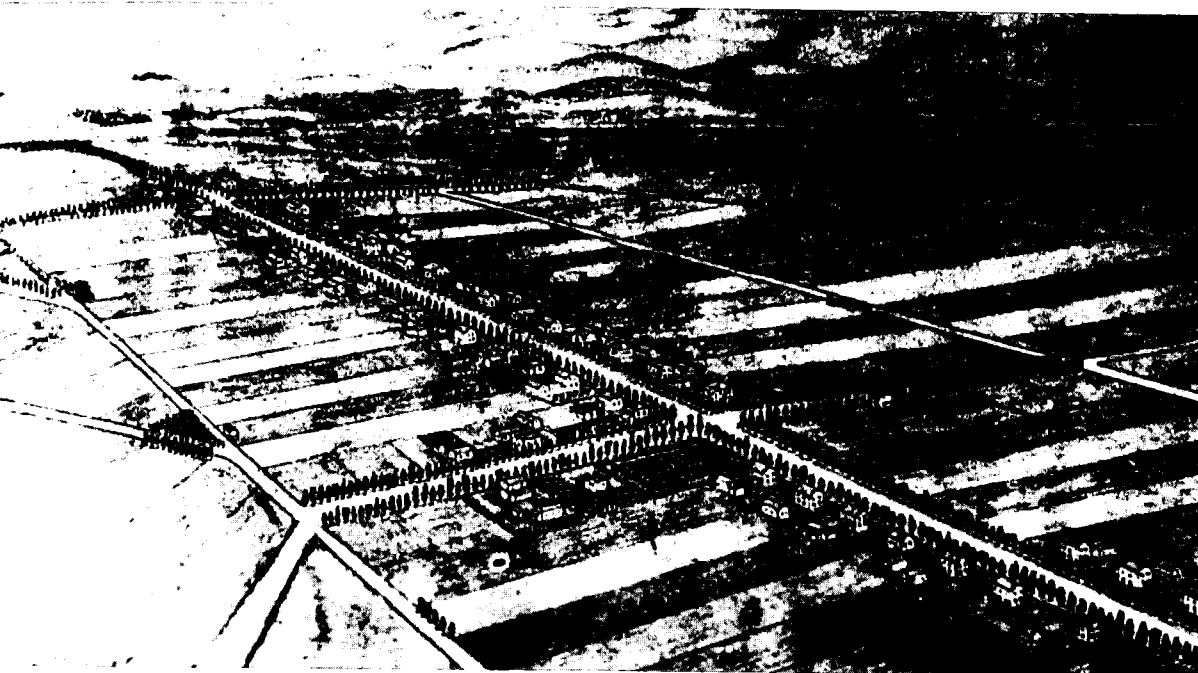
P. Sauer, *Uns rief das Heilige Land*, Stuttgart 1985, pp. 153-160 26

נ' טלמן 'הארגון והניהול במושבות הגרמניות של הטמפלרים בארץ-ישראל 1868-1939', מגא"י, ב (תשנ"א), עמ' 95-107. 27

A. Ruppin, *Syrien als Wirtschaftsgebiet*, Berlin 1917, p. 68 28

ורטה, 23 (1889), עמ' 179. 29

המושבה החקלאית
וילהלמה. בציור נראים
הרחוב הראשי ושני
רחובות צולבים. ברקע
מסילת הברזל ודרך
המחברת בינה לבין
המושבה

החקלאות הטמפלרית למשק הערבי במהלך המאה הי"ט ועד לשלהי השלטון העות'מאני היתה מצומצמת והורגשה רק בתחום הגיאוגרפי הקרוב למושבות הגרמניות. המשק היהודי החדש, שהחל מתפתח בארץ-ישראל חיפש את דרכו בחקלאות ואת מבנהו הרצוי, והיה פתוח יותר להשפעות המשק הטמפלרי. את תולדות היחסים בין שני מגזרי התיישבות אלה נבחן להלן בחלוקה לשלושה שלבים.

ראשית ההתיישבות — תקופת המושבות

ההתיישבות היהודית המודרנית בארץ החלה כאשר המפעל ההתיישבותי של הטמפלרים כבר היה בעיצומו.

המושבות החקלאיות פתחו-תקווה, ראשון-לציון וזכרון-יעקב, שנוסדו בגל הראשון של ההתיישבות היהודית, שכנו בסמיכות למושבות הגרמניות הקיימות. הטמפלרים עקבו אחר התפתחותן, והיהודים הכירו את החקלאות הטמפלרית ויכלו להיעזר בה וללמוד ממנה.³⁰ בכתובים של התקופה הובעו דעות שהמושבות הגרמניות — שלבשו בתקופה של ייסוד המושבות היהודיות הראשונות מראה נאה של יישובים מסודרים — היו באותה עת ראייה לכך שמתיישבים אירופים מסוגלים להתיישב בארץ ולמצוא בה קיום ברמת חיים גאוה.³¹

73

30 ב"ז קדר, 'הטמפלרים והעליה הראשונה' (קתדרה לחוקרים — רבי-שיח), ידיעות יד-בן-צבי, דפי מידע, ירושלים תשל"ג, עמ' 31-33.

31 ראה לדוגמה: המליץ, 19 ('ב בסיוון תרמ"ב); ק"י ויסוצקי, קבוצת מכתבים שנשלחו לאנשי שם בענין יישוב ארץ-ישראל, ורשה תרנ"ח; המגיד, 38 (1881), עמ' 316-317. ש' כ"ץ, 'התלם הראשון' — אידאולוגיה, התיישבות וחקלאות בפתח-תקוה בעשור השנים הראשונות לקיומה', קתדרה 23 (ניסן תשמ"ב), עמ' 91.

כבר בראשית שנות השבעים נוצרו מגעים בין הטמפלרים לבין קרל נטר, מנהל בית-הספר החקלאי 'מקוה-ישראל', שהיה בתחילת דרכו. הטמפלרים ראו בבית-ספר זה מוסד שיתרום לקידום הארץ ללא צביון לאומי ודתי מובהק, וליוו את הנעשה במקום באיחולי הצלחה. נטר הכיר את הטמפלרים כאנשים חרוצים שיוכלו לתרום תוך שיתוף פעולה למען התפתחות המקום. בין היתר בא בדברים עם הטמפלר קונרד רם (Röhms) כדי להניעו לעבור עם משפחתו ל'מקוה-ישראל' ולשמש מומחה לענייני חקלאות במקום; רם נאלץ לדרחות את ההצעה בגלל התחייבויות אחרות.³²

בין איכרי פתח-תקווה ושרונה נוצרו יחסי שכנות וקשרי עבודה טובים. בעונת הקציר בשנת תרל"ט (1878/9) שכרו מתיישבי פתח-תקווה את מכונת הדייש של שרונה, ובעזרת מדריך גרמני דשו בהצלחה את יכול השעורה במשקיהם.³³ יהודה ראב, מראשוני החקלאים בפתח-תקווה, סיפר שעגלוני שרונה שיתפו אותו בהובלת משאות מיוחדים כגון מכונות כבדות למקומות שונים בארץ וכן בהסעת אנשים מיפו לירושלים, והוא כינה את הגרמנים 'ידידי משרונה'.³⁴ הכנסה טובה היתה לאנשי פתח-תקווה ממכירת עשב בשנות השפע לאיכרי שרונה, שכן ענף הרפת עדיין לא היה מפותח דיו במושבה ולא היה ביכולתם של היהודים להשתמש בירק כולו.³⁵

כאשר החליטו הברון רוטשילד ופקידיו בשנת 1889 לפתח משק מטעים ולהרחיב את גידול הגפן במושבות בנוסח צרפתי,³⁶ היו כבר חלקים גדולים מאדמות חיפה ושרונה נטועים כרמים, וענף גידול הגפן תפס מקום חשוב במשקי המושבות הגרמניות.³⁷ אולם כאשר התרחבו שטחי הנטיעות אצל היהודים והם קנו מומחיות במקצוע, הזמינו הטמפלרים הגרמנים כורמים יהודים למושבותיהם לבצע עבודות מקצועיות בכרמיהם. המתיישבים הגרמנים והיהודים פעלו בצוגתא להניע את הממשל התורכי להוריד את שיעורו של מס יין שהוטל עליהם באופן שרירותי.³⁸ הם שיתפו פעולה גם במלחמה נגד כנימת הפילוקסירה, שפגעה קשה בכרמים: משרונה נשלחה קבוצת כורמים לזכרון-יעקב (זמרין) להכיר את המזיק וללמוד את דרכי המלחמה בו;³⁹ כורמי פתח-תקווה ושרונה פנו יחד לערכאות, דרך קונסוליית המשנה הגרמנית ביפו, לקבל שחרור ממס קרקעות (ורקו) וממס מעשר (צעור) עבור כרמים שבהם הוחלפו זני הגפן המקומיים בזנים אמריקניים חסונים בפני הכנימה.⁴⁰

המתיישבים היהודים מצאו במושבות הטמפלרים חומר למחשבה, לחיקוי ולהעתקה. הם הבחינו למשל שהפלחה, שהיתה כה חשובה בעיניהם, שימשה אצל הטמפלרים לסיפוק הצרכים

A. Carmel, *Palästina-Chronik 1853-1882*, Ulm 1978, p. 125 32

י ראב, התלם הראשון: זכרונות 1862-1930, ירושלים תשמ"ח, עמ' 73. 33

שם, עמ' 103. 34

שם, עמ' 108. 35

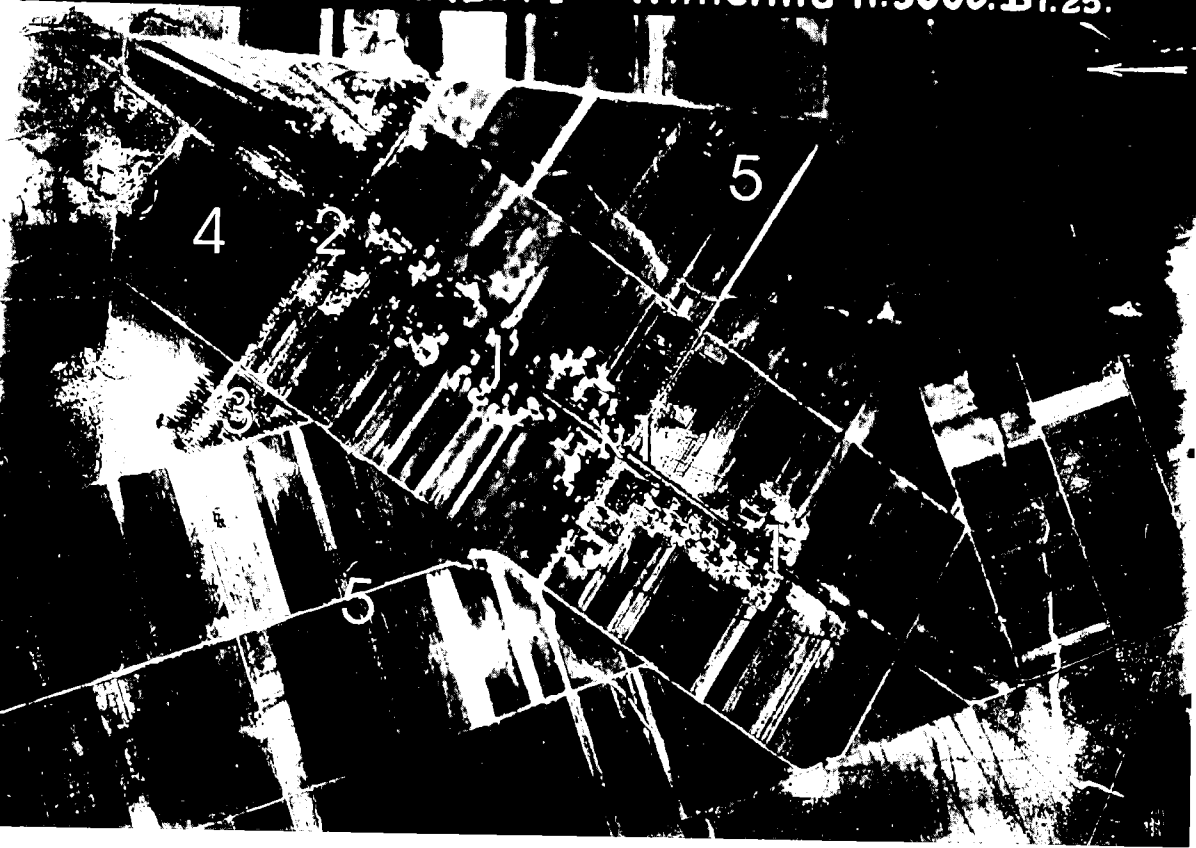
ר' אהרנסון, 'המושבות העבריות בראשיתן ותורמת הברון רוטשילד להתפתחותן היישובית 1882-1890', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ה, עמ' 317. 36

כרמל (לעיל, הערה 22), עמ' 43. 37

א' חזן, מנהל המושבה ראשון-לציון, א' נייגו (Niego), מנהל בית-הספר החקלאי 'מקוה-ישראל', וא' למלה (Lämmle), בא כוח יצרני היין בשרונה אל מושל יפו 31 באוגוסט 1895, אמ"י, 67/1593. 38

ורטה, 32 (1897), עמ' 252. 39

קונסוליית המשנה הגרמנית ביפו בבקשה לפטור ממס (חתומה על-ידי אנשי פתח-תקווה ושרונה) אל סגן הקונסול הגרמני ביפו, 31 באוגוסט 1905, אמ"י, 67/1563. 40

הצלום אוויר גרמני של המושבה וילהלמ וארמותיה (דצמבר 1917):
 1 המושבה וחלקות המשקים, 2 א מרכז המושבה ובנייני הציבור, 3 הבאר, 4 בית הקברות, 5 נטיעות בצפון המושבה, 5 אדמות עיבוד, בעיקר גידולי שדה

ההכרחיים, והבינו שלנטיעות נודע יתרון על הפלחה בכך שהבצורת אינה פוגעת בהן, כי אינן תלויות במשקעים ואפשר להשקותן בהשקיה מלאכותית, ומלבד זאת הטיפול בעצים אינו דורש עבודת ידיים רבה כמו גידולי פלחה. עובדה היא, כך אמרו, שכל אלה שרכשו משקים סביב יפו לא שמו לבם לתבואות השדה אלא נטעו גנים ופרדסים וראו ברכה במעשיהם.⁴¹
 הטמפלרים היו מעורבים גם בתכנון המערך הפיסי והבנייה במושבות העבריות, כפי שציין יוסי בן-ארצי, והשפיעו רבות אף בתחום זה.⁴² יקבי ראשון-לציון תוכננו ונבנו (1889) על-ידי הארכיטקט גוטליב שומכר (Schumacher), תושב המושבה הגרמנית בחיפה, וגם היקב הגדול בזכרון-יעקב נבנה על-פי תכנונו (1890). ארכיטקטים מקרב הטמפלרים כמו תאודור זנדל (Sandel) וארנסט פויגט (Voigt) תכננו ומיפו את מערך המושבות פתח-תקווה וחדרה, ובנאים טמפלרים שותפו בבניית מגורים בזכרון-יעקב ובראשון-לציון. זאת ועוד, האיכרים היהודים קנו ציוד משקי וחומרי בנייה בכת-מסחר של הגרמנים בחיפה וביפו.

הטמפלרים שפטו את המפעל ההתיישבותי היהודי במושבות ביחס דור-ערכי. מצד אחד הביעו הערכה למעשה של היהודים, עקבו אחר הקמת המושבות היהודיות הראשונות ובחנו בעניין רב את התפתחות המשק החקלאי בהן; הם ידעו אף להעריך כאמור את הישגי החקלאים היהודים והיו

41 ספר היוכל פתח-תקוה — אם המושבות, א' טרופר (עורך), פתח-תקוה תשי"ג, עמ' 60.
 42 בן-ארצי, המושבה העברית בנוף ארץ-ישראל 1882-1914, ירושלים תשמ"ח, עמ' 287.

נכונים ללמוד מהם.⁴³ אך מצד אחר טענו כי הון רב הושקע במפעל ההתיישבות היהודי על-ידי גורמי חוץ כמו הבארון רוטשילד ופילנתרופים יהודים אחרים ובאמצעות ארגונים וחברות שתמכו בו. בכך הועמדו לטענתם לרשות המפעל הציוני אמצעים שבדרך כלל לא הוקצו מטעם רשויות השלטון למטרות התיישבות. הזרמת הכספים העניקה להתיישבות היהודית יתרון על המפעל הטמפלרי, שהתקיים כמעט בכוחות עצמו ואף עזר לה להתגבר על משברים רבים.⁴⁴

טענה אחרת היתה מכוונת כלפי אופיו וכושרו של המתיישב היהודי. הטמפלרים טענו כי ליהודים יש רק מעט נטיות רגשיות לחקלאות ופחות מכך כישורים מעשיים. בעיקר חסרה להם אותה תושייה המצויה אצל האיכר שאבותיו קשורים לקרקע במשך דורות – הם אינם יודעים להסתגל למצב קיים ולנצל כל הזדמנות כדי להשיג הכנסות נוספות ולגוון את משקם, כפי שעשו הטמפלרים.⁴⁵ עוד מתחו ביקורת על מעמד האישה היהודייה, שלא תפסה את המקום הראוי לה במשק כמו האישה הגרמנייה במשק הטמפלרי.⁴⁶

בשלב זה, בתקופת ראשית ההתיישבות העברית, התפתחו יחסים הדדיים של מגעים ישירים בין שני המגזרים. מהמקורות אנו למדים על מגעים ישירים בין הטמפלרים לבין החקלאים מזכרון-יעקב, מפתח-תקווה ומראשון-לציון, מושבות יהודיות ששכנו בקרבת המושבות הגרמניות בחיפה, ביפו ובשרונה; מגעים אלה הביאו גם לחילופי מידע על הניסיון החקלאי שנרכש במושבות השונות ולעזרה מעשית.⁴⁷

תכנון ההתיישבות הציונית

למן הקמתו בשנת 1908 היה המשרד הארץ-ישראלי למוסד המיישב הפעיל בארץ שיזם והכריע בענייני הפעילות הכפרית-החקלאית בעשייה היישובית, ובתקופה זו נרקמו קשרים בין מעצבי ההתיישבות היהודית לבין תושבי המושבות הגרמניות. יזמים כאוטו ורבורג, ארתור רופין, יעקב טהון, מקס בודנהיימר והאגרונום יצחק וילקנסקי (לימים וולקני), שהיו חניכי האסכולה הכלכלית והחקלאית המערב-אירופית, הכירו היטב את צורות המשק החקלאי המודרני, וראו במשק הטמפלרי בארץ דגם שממנו ראוי ללמוד ולהעתיק את מה שהתאים לתכניותיהם. בביקורים במושבות הגרמניות ודרך קשרים אישיים עם החקלאים הגרמנים שם עקבו אחר הנעשה בשטח וערכו הכרה עם המשק החקלאי של הטמפלרים.⁴⁸

ורבורג ראה במתיישבים הגרמנים חלוצים (Pioniere) בהחדרת תרבות מערבית למזרח ובפרט

H. Seibt, *Moderne Kolonisation in Palästina*, II: *Die Kolonisation der Zionisten*, Stuttgart 1933, 43 p. 64

44 שם, עמ' 32-33.

45 על-פי הבחנתם פיתחו היהודים במושבותיהם בעיקר משקי מטעים שבהם גידלו גפן, תפוזים ושקדים כאשר ברוב המקרים היה המשק שלהם מונוקולטורי ולא הוקדשה תשומת לב ראויה למשק המעורב.

46 זייבט (לעיל, הערה 43), עמ' 65.

47 כרמל (לעיל, הערה 22), עמ' 203 מסתמך על מקורות שונים: ד' יודלוביץ (עורך), ראשון לציון התרמ"ב 1882-התש"א-1941, ראשון-לציון 1941, עמ' 242, 444; א' סמסונוב, זכרון יעקב: פרשת דברי ימיה, תרמ"ב-תש"ב, זכרון-יעקב 1943, עמ' 58, 104, ושם מול עמ' 138 מפת האזור מאת ג' שומכר.

48 דין-וחשבון על נסיעה לארץ-ישראל מתוך זיכרונותיו של רופין, אצ"מ, A 107/610 (רופין מספר על ביקור בשנת 1907 במושבה הגרמנית בחיפה ועל התרשמותו מיופיה ומשיחותיו עם קונסול המשנה הגרמני שם פריץ קלר); בודנהיימר, נשיא ההסתדרות הציונית בגרמניה, אל מזכיר משרד החוץ הגרמני בברלין, 17 במאי 1912, אצ"מ, Z3/2, בודנהיימר מדווח על ביקור במושבות הגרמניות בשנת 1912 כדי לברר מה טיב היחסים בין הגרמנים ליהודים ועל מסקנתו שניתן ליצור שיתוף פעולה בין שתי תנועות ההתיישבות בארץ.

בתחום החקלאות. המושבות הגרמניות היו לדעתו חוליה מקשרת טבעית בין מזרח למערב, ויתרונותיהם התרבותיים והמשקיים אפשרו להם התבססות כלכלית בארץ המתפתחת המציעה הזדמנויות קיום בשפע.⁴⁹

רופין עמד על הניסיון הממושך שרכשו החקלאים הגרמנים כבר זמן-מה לפני שהתחילה ההתיישבות הציונית ועל ההישגים שהשיגו במיוחד בגידולי מספוא לבהמות, אשר אפשרו קיום משק חלב יעיל ומכניס. הוא מצא במושבות הגרמניות אותו טיפוס של חקלאות מעורבת מודרנית שלא היה ידוע במשק הפלאח הערבי ולא נתקבל בתחילה אצל היהודים, שניהלו בעיקר משק פלחה ומטעים. רופין העריך את ההישג של הטמפלרים שהצליחו להקים בארץ משק חקלאי מעורב שבו שולבו מטעים, גידולי שדה וגידול בהמות וייצור החלב עמד במרכזו. הוא ראה חשיבות רבה באימוץ שיטות המשק המעורב שעל-פיהן מכוון האיכר את מרצו לייצור טוב ויעיל, וסבר שבדרך זו יהפוך מבעל מטעים או בעל קרקע שערכם מסחרי למחצה לחקלאי של ממש.⁵⁰ כמו כן טען שהמעבר למשק מעורב יתן סיכוי לפתרון בעיית הפועלים העברים, שעמדה במרכז מעייניו ופעילותו, על-ידי מתן תעסוקה במשק במשך כל השנה.⁵¹ הוא ייחס חשיבות רבה למקום האישה במשק החקלאי, וראה בדוגמת המשק הטמפלרי שבו האיכרה ממלאה תפקיד חשוב בקיום ענף הרפת, הלול והירקות, דוגמה לחינוכה של האישה היהודייה לעבודה החקלאית.⁵² רופין וורבורג העריכו אפוא את פעילותם של הגרמנים ברמת תכנון המבנה והארגון של המושבות ואופיו של המשק החקלאי בהן.

וילקנסקי, שנתמנה בשנת 1910 בהוראת המשרד הארץ-ישראלי לנהל את חוות הלימוד בכך-שמן, החל לתכנן הלכה למעשה את מבנה המשק החקלאי המודרני בהתיישבות הציונית, ורעיונותיו של רופין על המשק המעורב עלו בקנה אחד עם תפיסתו של וילקנסקי.⁵³ הוא למד להכיר את החקלאות המקומית ולא ניסה להעתיק מבנים ושיטות מחוץ-לארץ. הוא בחן את משק הפלאח וביקר את שיטות החקלאות במשקי יק"א. וילקנסקי קשר קשרים עם הטמפלרים בוילהלמה השכנה ובשרונה, שהיו בתקופה זו יישובים משגשגים ומודרניים בנוף הארץ; הוא התרשם מרמת החקלאות ומארגון העבודה של המשקים, ומצא עניין רב בגיוון הענפים בהם. בכך-שמן תוכנן והוקם משק מעורב לדוגמה שבמרכזו משק חלב מודרני. וילקנסקי הזמין איכרים מווילהלמה ללמד את פועלי כן-שמן לזרוע תלתן ולהכין מצע זרעים טוב. על-פי הוראתו הובא לבן-שמן פר אוסט-פריזי לשיבוט הבקר, וכן הונהגו במקום מועדי זריעה של גידולים שונים על סמך הניסיון של הגרמנים.⁵⁴ קשרים חשובים נוצרו בין וילקנסקי לבין פריץ קלר

49 O. Warburg, 'Die nichtjüdische Kolonisation in Palästina', *Altneuland* 1-2 (1904), pp. 42-45
א' רופין, ההתיישבות החקלאית של ההסתדרות הציונית בארץ-ישראל תרס"ח-תרפ"ד, תל-אביב תרפ"ה, עמ' 24-17;

50 בכתב-היד של זכרונותיו, 1907, אצ"מ A107/355.

51 מ' שילה, נסיונות בהתיישבות: המשרד הארצישראלי 1908-1914, ירושלים תשמ"ח, עמ' 111-115.

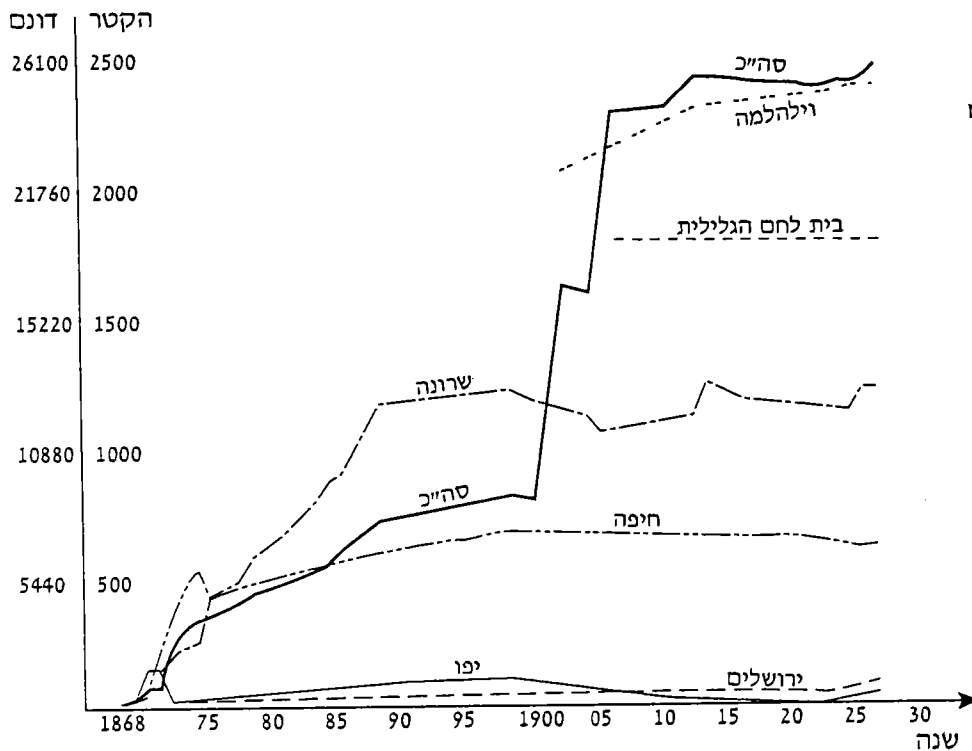
52 א' רופין, שלושים שנות בנין בארץ-ישראל, ירושלים 1937, עמ' 17.

53 שילה (לעיל, הערה 51), עמ' 129.

54 כך העיד 'אורי, מהפועלים החלוצים בכך-שמן: '...תוך ביקורים במושבות הגרמניות השכנות והסתכלות בדרכי העבודה בהן הוכנסו הרבה תיקונים בענף הפלחה. הוכנסו זריעת תלתן והתירס, הונהג מחזור זרעים, הוכנסו שדות ניסוי לשיטות עיבוד וזיבול. הוכנסו זרעים שונים מן הארץ ומחוץ לארץ. הפלחה בכך-שמן זכתה להיות אב לכל תחנות הנסיון לענף זה הנפוצות כעת בארץ והצעד הראשון לפלחה המודרנית-מדעית של כל משקיננו כיום... ספר העליה השניה, ב' חבס (עורכת), תל-אביב תשי"ז, עמ' 278.

יצחק וילקנסקי (לימנים אלעזרי-וולקני, 1880-1955), מנהל חוות הפועלים בכך-שמן ומקים התחנה לחקר החקלאות ברחובות

(Keller), תושב וילהלמה, אגרונום מוסמך ומורה מנוסה, שהקים בשנת 1909 בית-ספר חקלאי במושבה וערך במשקו ניסויים בחי ובצומח כדי לקדם את החקלאות; בניסויים אלה בדק כיצד ניתן להעלות כושר הניבה של הקרקעות בעזרת דישון כימי, ובחן גידולים חדשים ודרכים לטיפוח בעלי-חיים, במיוחד בקר לחלב.⁵⁵ את תוצאות ניסוייו פרסם קלר בדפוס⁵⁶ ואף שלח לרופין ולווילקנסקי מכתבים בנדון. הצלחותיו בדישון גידולי שדה הביאו להרחבת השימוש בדשנים במושבות הגרמניות והיהודיות,⁵⁷ וגם וילקנסקי הזמין אצלו כמות ניכרת של דשנים.⁵⁸ עניין מיוחד גילו רופין ווילקנסקי בפיתוח ענף החלב ובשנת 1912 הקימו בחוות בן-שמן רפת גדולה לגידול פרות חלב.⁵⁹ התוצאות החיוביות שהשיג קלר בניסוייו בהצלבת פרות מקומיות עם פרים אוסטריים שהביאו ארצה השפיעו על פיתוח עדר הפרות בבן-שמן.⁶⁰ גם שמו הטוב של בית-הספר

55 ורטה, 33 (1910), עמ' 260.

56 על ניסויי זיבול בארץ-ישראל ראה למשל: F. Keller, *Düngungsversuche in Palästina*, Wilhelma bei

Jaffa, 1912; idem., *Ergebnisse von Düngungsversuchen in Palästina*, Wilhelma bei Jaffa 1913

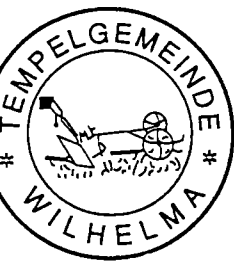
57 *Palästina* VIII, 11-12 (1911), p. 276. גם אנשי פתח-תקווה הסמוכה לוילהלמה החליטו להשתמש

בדשנים, במיוחד במטעים ובפרדסים.

58 וילקנסקי אל קלר בוילהלמה, מאי 1911, אצ"מ, L2/538.

59 שילה (לעיל, הערה 51), עמ' 130.

60 רשימות של וולקני הדנות בבעיות חקלאיות (ללא תאריך), אצ"מ, A210/34.

חותמת המושבה
הגרמנית וילהלמה

החקלאי בהנהלתו של קלר בוילהלמה הגיע לאנשי היישוב היהודי והם ביקשו שבית-הספר יקבל תלמידים יהודים כדי להכשירם למקצוע החקלאות.⁶¹

במגעייהם הישירים עם החקלאים הטמפלרים ובביקוריהם במושבותיהם, במיוחד בוילהלמה ובשרונה, הכירו ולמדו רופין ווילקנסקי את הארגון של יחידות המשק ואת החידושים החקלאיים שהטמפלרים הכניסו בהן. הנתונים שאספו שימשו להם בסיס לתכנון החקלאות והמשק בהתיישבות היהודית, שהרי שניהם דגלו כאמור במשק מעורב.⁶² במכתב ששלח אל רופין ב-10 במאי 1916 דיווח וילקנסקי על נתונים שאסף והדגיש שהנתונים למשק שבדוגמה הראשונה, שהוא משק ממוצע, נמסרו לו על-ידי הא' הפר (Höfer), יושב-ראש המושבה וילהלמה, ואת הנתונים למשק שבדוגמה השנייה ליקט מספרו של האגרונום ה' אוהגן (Auhagen). הוא ביקש מאנשי שרונה לתרגם עבורו את הנתונים שהובאו אצל אוהגן ממוצרי ייצור לערך כספי.⁶³ עיקר הדיון במכתב זה עסק בניתוח גודל יחידת המשק שעמדה אצל הטמפלרים על מאתיים עד מאתיים וחמישים דונם בממוצע.⁶⁴ ובהעסקת פועלים בשכר נמוך. חרף ההערכה לחקלאות הטמפלרית טען רופין שלא כל מה שהטמפלרים עושים בדרך המסורת החקלאית תואם את הגישות המדעיות החדשות ודרש שינויים.⁶⁵ שיקולי הדעת שהועלו בתקופה זו והסיכומים שהושגו הובאו מאוחר יותר על-ידי וילקנסקי בפרסומיו שבהם עמד על העקרונות ועל המאפיינים של המשק המעורב המתוקן' – סידור המשק, כלכלתו ולוח העבודה השנתי.⁶⁶

עדויות נוספות למגעים עם הגרמנים בתקופה זו מצויות במאמר שפרסם יהושע רדלר-פלדמן איש כינרת, בשנת 1909.⁶⁷ המחבר עמד על ההשפעות ההדדיות של הצדדים והתמקד ביחסיהם בתחום העסקים: כאשר הוקמה קבוצת כינרת נרכשו רוב חומרי הבנייה והציוד למשק מבית-המסחר הגרמני דיק ושות' (Dück) בחיפה, ואצל בעלי-מלאכה גרמניים הוזמנו עגלות ומערכת כלי-ריתמה; בית-המלון הגרמני בטבריה,⁶⁸ ששימש מקום מפגש לפקידים יהודים, היה מתקיים בקושי בלעדיהם; שיווק החלב הרב שהופק במושבות שרונה ווילהלמה היה תלוי כמעט בלעדית בצרכנים היהודים; בעלי-מלאכה גרמנים מצאו תעסוקה ופרנסה במושבות היהודיות, ופועלים יהודים מקצועיים בתחום המטעים השתכרו היטב במושבות הגרמניות. עוד ציין רדלר-פלדמן שבין יהודים לגרמנים התקיימו יחסי שכנות ידידותיים והזכיר את דבריו של פרנץ יונג (Jung), יושב-ראש המושבה שרונה, שכתב בתזכיר ששלח למושבה היהודית ראשון-לציון ליובלה העשרים-וחמש כי במשך כל השנים הללו התנהלו בין היהודים לגרמנים עסקים משותפים תוך אחדות ותמימות דעים.

61 א' אוארבאך מקונסטנטינופול אל רופין, 1 בדצמבר 1909, אצ"מ, L2/147; ורבורג אל רופין, 28 באוקטובר 1910, אצ"מ, L2/211 (ורבורג בקש לדעת אם להערכתו של רופין בית-הספר מתאים לתלמידים יהודים).

62 כתבי יצחק אלעזרי-וולקני (א' ציוני), ספר ז-ח: בדרך, תל-אביב תשט"ו, עמ' 6-9, 114, 127.

63 אצ"מ, A210/82; וראה: H. Auhagen, *Beiträge zur Kenntniss der Landesnatur und Landwirtschaft Syriens*, Berlin, 1907

64 K. Imberger, *Die deutschen landwirtschaftlichen Kolonien in Palästina*, Oehringen 1938, p. 57

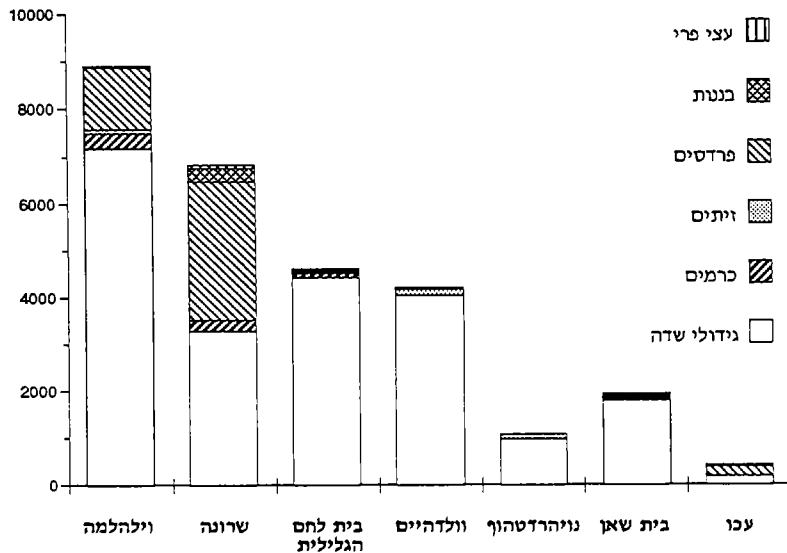
65 כתבי-יד של ארתור רופין על חוות הניסיון בבן-שמן, 1912, אצ"מ A107/355.

66 י' וולקני, 'המשק המעורב המתוקן', השדה, ד (1928), עמ' 119-131, 193-201, 273-281, 326-336.

67 J. Radler-Feldmann, 'Deutsche Juden im Palästina', *Jüdische Rundschau*, 3 (1909), p. 25

68 בית-המלון הוקם על-ידי טמפלרים יוצאי המושבה הגרמנית בחיפה והיה כבעלותם.

גודל השטח המעובד
וענפי הצומח
בהתיישבות הגרמנית
בשנת 1935

בעשור הראשון של המאה העשרים הגיעו היחסים בין המתיישבים היהודים לטמפלרים לשיא, ואנשי המעשה הגרמנים היו מורי דרך למעצבי התכנון החקלאי היהודי שיכלו ללמוד מהם ולהיעזר בניסיונם.

תקופת שלטון המנדט הבריטי עד ערב מלחמת העולם השנייה

אחר מלחמת העולם הראשונה ובמהלך שנות העשרים השתנו יחסי הכוחות הכלכליים בארץ בקצב מהיר. התנועה הציונית יזמה והקימה מפעל התיישבות מסועף על פני הארץ כולה. הבסיס הכלכלי החשוב של היישובים היה החקלאות המעורבת, וענפים כמו רפת, לול, גן ירק ופרדסים זכו לפיתוח מודרני ותוצרתם כבשה את השווקים העירוניים. הרחבת ענף החלב במשק היהודי ושיווק התוצרת על-ידי ארגונים שיתופיים כמו 'תנובה' גרמו לרוויה בשווקים ולתחרות רצינית בענף זה עם המשק הגרמני; משקלו של משק זה במערכת היישובית והמשקית הכלל-ארצית הלך וירד כיוון שבתקופה זו לא הוקמו עוד מושבות טמפלריות והיקף תפוקתן החקלאית של המושבות הקיימות היה מוגבל עקב צמצום האפשרויות להגדיל את רכושן הקרקעי. למרות זאת נהנו המושבות הטמפלריות מהשכנות של אוכלוסייה עירונית יהודית הולכת וגדלה, שהיתה עבודה מצבור של קניינים ושוק פתוח שקשרי המסחר עמו תרמו במידה לא קטנה למצבן הכלכלי הטוב בשנות העשרים ובראשית שנות השלושים.⁶⁹

מצב זה השתנה במרוצת שנות השלושים — בתקופה זו חלה ירידה משמעותית במעמדן החברתי והמשקי של מושבות הטמפלרים כאשר חלק גדול מחברי האגודה היו לנאמני המפלגה הנציונל-סוציאליסטית וראשי האגודה שיתפו פעולה עם המשטר של הרייך השלישי.⁷⁰ בשנת 1934 הכריז היישוב העברי חרם כלכלי על סחורות גרמניות, והדבר פגע בראש ובראשונה בחקלאות, שנבחרה למטרה העיקרית של ההחרמה.⁷¹

69 ז'אורֶא (לעיל, הערה 26), עמ' 208.

70 שם, עמ' 230-238.

71 נבחר 'ועד מרכזי לחרם סחורות גרמניה' שמושכו בחיפה; הוועד הוציא הוראות פעולה לכל היישובים העבריים, קיים ועידות ארציות של ועדי החרם בארץ-ישראל (בחיפה, בתל-אביב ובירושלים) והצטרף לעמדת היהדות העולמית במלחמה הכלכלית נגד גרמניה הנאצית. ראה: מכתב חוזר של החלטות הוועידה הארצית הראשונה שנשלח למושבות, חול המועד סוכות תרצ"ה, ארכיון עיריית חדרה (מזיאון הח'אן) תיק 44/38/7.

המשק החקלאי במושבות הטמפלרים

יחסי השכנות התקינים שהיו קיימים עד כה פסקו והחקלאים הגרמנים איבדו את השוק היהודי ובמיוחד את הקניינים של תוצרת החלב שלהם. במושבות הטמפלריות פרצו משברים כלכליים והייצור במשקים צומצם, ומצב זה נמשך עד ערב מלחמת העולם השנייה ועד סתימת הגולל על התיישבותם של הטמפלרים בארץ.

בתקופת שלטון המנדט הבריטי עמד אפוא המפעל ההתיישבותי של הטמפלרים בארץ-ישראל בצלה של ההתיישבות הציונית, שבה חל גידול ניכר במספר העוסקים בחקלאות ובכמויות התוצרת החקלאית שהגיעו לשווקים, והואצו תהליכי המודרניזציה של החקלאות על-ידי הרחבת הידע המקצועי-המדעי ויצירת מבנים התיישבותיים מיוחדים במהותם.

למרות הייצור החקלאי היעיל, הניהול הרציונלי וקהל הצרכנים הקבוע הורגשה במושבות הטמפלריות בתקופה זו מעין דריכה במקום ואף נסיגה, והטמפלרים איבדו במידה ניכרת את מעמדם כסוכנים של תרבות חקלאית מתקדמת.

סיכום

הטמפלרים פיתחו חקלאות מודרנית בארץ-ישראל — כחקלאים מנוסים הביאו עמם לארץ ידע ומסורת מהחקלאות המערבית, והצליחו במעשה החקלאי ביישוביהם. הם היו מודעים לכך שקיום המושבות ייתכן אך ורק על בסיס כלכלי איתן, וזה צריך להיות מושתת על חקלאות רציונלית ומודרנית. הם ידעו לסגל את הידע והניסיון שלהם לתנאים המקומיים, ואף השכילו להעתיק למשקיהם מהמעשה והניסיון של החקלאי המקומי ולשלב יחד שיטות ואמצעים שהכירו ולמדו בארץ. שילוב מוצלח זה של תנאי הסביבה, של ידע ושל קליטת נוהגים מקומיים הביא לדעתנו להתפתחות משק חקלאי בעל כושר קיום שנתן למתיישב ולקהילה פרנסה הוגנת ואפשר להם לקיים את עצמם במושבות שהקימו בארץ-ישראל.

הטמפלרים שבאו במאה הי"ט לארץ-ישראל ומצאו בה חקלאות מסורתית אשר היתה שונה בעקרונותיה שינוי קיצוני מאופי החקלאות שהכירו במקומות מגוריהם — הצליחו להקים ולפתח משק חקלאי חדש בעל אופי מערב-אירופי.

המתיישבים הטמפלרים היו שליחים של תרבות מערבית מודרנית שהחירו הלכה למעשה חקלאות רציונלית למושבותיהם, ועל כן ניתן בהחלט לקבוע שהיו ממניחי היסוד למשק החקלאי המודרני שהחל מתפתח וקם בארץ-ישראל.

למעשה החקלאי של הטמפלרים היתה חשיבות רבה במיוחד שכן הוא השפיע רבות על התפתחות המשק החקלאי היהודי המודרני בארץ-ישראל ועל גיבוש אופיו כמשק מעורב.

תרומתם של הטמפלרים להתפתחות הנוף היישובי של הארץ לא התמצתה אפוא בעצם הקמתן של המושבות הגרמניות; היא באה לביטוי בעיקר בחלק המכריע שהיה להם בהתפתחות החקלאות היהודית המודרנית ובקביעת אופיה של חקלאות זו אשר הביאה למהפכה ולשינוי הדרמטי בנוף היישובי של ארץ-ישראל.

יהודים וערבים במפעל 'נשר'

דבורה ברנשטיין

מפעל 'נשר' הוקם בשנות העשרים כשבעה ק"מ מזרחה לעיר חיפה. היה זה מקום עבודה מעורב, שהועסקו בו פועלים יהודים וערבים, והוא שכן בסמוך לעיר אשר אוכלוסייתה היתה מעורבת. הדיון במאמר זה תוך הדגשת האופי המעורב של אוכלוסיית ארץ-ישראל-פלשתינה — ולא הצטמצמות באחת משתי הקבוצות הלאומיות — יתמקד בבעייתיות של המפגש בין השתיים, כאסטרטגיות שאומצו בהקשר זה ובהשלכותיהן. ההתיישובות הציונית ביקשה להקים ישוב יהודי העומד בפני עצמו, בהיות המתיישבים החדשים מיעוט בתוך רוב גדול ובשטח קטן יחסית, המאוכלס ביושבי קבע, ניסו להגיע ליעדם בדרך של היפרדות. תפיסת היסוד היתה לנסות להיבדל מהאוכלוסייה המקומית כדי להתגבר על מעמד המיעוט הניצב מול רוב מתנגד ומתחרה. לשם כך ניסו ליצור שכונות יהודיות ויישובים יהודיים הומוגניים, רצף גאוגרפי, כלכלה יהודית נפרדת, מוסדות פוליטיים נפרדים, שפה מאחדת ועוד. ההיבדלות אמורה היתה להביא ליצירת בסיסים אשר יוכלו להתחזק ולהתרחב עם הזמן. דרך זו של היבדלות לשם התחזקות לא היתה הדרך היחידה שנקטו חוגים שונים בקרב המתיישבים הציונים, אך ללא ספק היתה זו הדרך הדומיננטית. דווקא קשיי ההיבדלות בהעדר ריבונות פוליטית נפרדת ובהעדר גבולות פוליטיים גאוגרפיים ברורים, הביאו לשכלול ההיפרדות ברמה המוסדית, התרבותית והחברתית.

בעיר חיפה על אוכלוסייתה המעורבת ניצבה בפני הפועלים היהודים במלוא חריפותה בעיית התחרות עם הפועלים הערבים הזולים מהם בהרבה. הדילמה באשר לאופן ההתמודדות עם תחרות זו היתה קשה ומורכבת. תנועת הפועלים העברית ככלל, ובתוכה גם מועצת פועלי חיפה, בחרה בדרך ההפרדה, קרי סגירה של מרבית המשק היהודי בפני כוח עבודה ערבי זול. דפוסי הפעולה, צורות ההתארגנות, הקשרים החברתיים והרטוריקה היום-יומית ביטאו וכיססו את הנסיון להקים יישוב נפרד סמוך ליישוב הערבי הקיים אך במנותק ממנו. אולם לא ניתן היה להגיע להיפרדות מוחלטת. למרות מאבקה של ההסתדרות הכללית, בסיוע של המוסדות היישוביים והציוניים ותוך שותפות בין-מעמדית לא מבוטלת, לא יכלה ההסתדרות לנטרל מכול וכול את התחרות של הפועל הערבי הזול ולבטל את השלכותיה.

בצד המגזר הכלכלי היהודי קיים היה גם מגזר ממשלתי. מגזר זה היה בעל חשיבות ראשונה במעלה בעיר חיפה, וברור כי לא ניתן היה לסגרו בפני כוח עבודה ערבי. גם המגזר היהודי עצמו לא ניתן היה לסגירה מוחלטת, במיוחד בהעדר אפשרות של חקיקה או הסתייעות במנגנון מדינתי לצורך זה. למרות ההתנגדות החריפה של הסתדרות העובדים הכללית, נשארו כיסים חשובים של העסקת פועלים ערבים גם במגזר היהודי העירוני, במיוחד בענפי הבנייה וייצור חומרי בניין. כתוצאה מכך נוצרו מצבים שבהם הועסקו פועלים יהודים וערבים באותו מקום עבודה עצמו לא רק במגזר

יהודים וערבים במפעל 'נשר'

הממשלתי והבין-לאומי (עיריית חיפה, הרכבת, הנמל וחברות הנפט הבין-לאומיות) אלא גם בכמה מפעלים במגזר היהודי. העסקה מעורבת זו חידדה הן את התחרות בין הפועלים והן את הדילמה באשר לטיב היחסים ביניהם. מחד גיסא דווקא העסקתם של הפועלים הערבים החריפה את המאבק של הפועלים היהודים על כלל התעסוקה באותו מקום. מאידך גיסא כל עוד המשיכו המעסיקים להעסיק יהודים וערבים נוצרו מצבים של חשיפה והשפעה הדדיות, של אינטרסים משותפים ושל חלוצות הדדית. במילים אחרות, גורמים אשר העמיקו את ההפרדה וגורמים מקשרים או מגשרים פעלו במקביל. להלן אטען כי במציאות הפוליטית-האידיאולוגית-הכלכלית של היישוב היהודי בארץ-ישראל גברה ההפרדה גם במקומות העבודה המעורבים ובמיוחד במקומות עבודה אלה במגזר היהודי.

במאמר זה אציג דינמיקה מורכבת ורבת סתירות זו במפעל גדול וחשוב אחד, 'נשר' — מלט פורטלנד צמנט בע"מ, אשר הוקם בחיפה בתחילת שנות העשרים. תחילה תוצג העיר חיפה בקצרה על מאפייניה הדמוגרפיים והכלכליים וכן יוצג המפעל — המחצבה ובית-החרושת למלט 'נשר' אשר הוקמו בשוליים המזרחיים של חיפה. מרבית המאמר תוקדש לדפוסי ההעסקה של יהודים וערבים ב'נשר', לתמורות שהתרחשו במשך חמש-עשרה השנים שבהן הועסקו הן יהודים והן ערבים וליחסים אשר התהוו ביניהם. לסיכום אחזור ואבחן את גורמי ההפרדה שפעלו בהקשר זה ואת ההשלכות הרחבות יותר של המקרה הנדון.

חיפה — מאפיינים כלכליים ודמוגרפיים

מיקומה הגאוגרפי והאסטרטגי של חיפה היה גורם מכריע בהתפתחותה של העיר אשר הפכה למרכז של פיתוח כלכלי ובעקבותיו למוקד של הגירה וגידול דמוגרפי. השילוב המיוחד שממנו נהנתה חיפה — מפרץ מים עמוקים ועורף יבשתי מגוון — השפיע על שיקולי הבריטים והיהודים כאחד.¹ מרכזיותה של העיר לשלטון המנדטורי בארץ-ישראל ולאיימפריה הבריטית בכלל משכה גם משקיעים יהודים, במיוחד במפעלי תעשייה אשר נזקקו לקרבת נמל לייבוא חומרי גלם ולמסילות ברזל להובלת התוצרת. ואכן בשנות העשרים הוקמו בחיפה התעשיות הגדולות הראשונות של ההון היהודי הפרטי — 'שמן', 'הטחנות הגדולות', 'נשר' וחברת החשמל.

הפיתוח הכלכלי הבריטי והיהודי הפכו את חיפה למוקד הגירה ואוכלוסייתה, הן היהודית והן הערבית, גדלה בקצב מהיר. אוכלוסיית העיר כולה גדלה מכ-15,000 איש בשנת 1920 ל-145,430 איש בשנת 1946, כשמשקל האוכלוסייה היהודית עולה מכשנים-עשר אחוזים בשנת 1920, לכשליש בשנת 1931 ולכמחצית בשנת 1946.²

* מאמר זה מומן על-ידי מענק מהאגודה לקרנות מחקר וחינוך.

1 H. Gilbert, 'Crossroads: Imperial Priorities and Regional Perspectives in the Planning of Haifa 1918-1939', *Planning Perspectives*, 4 (1989), pp. 313-331; נ' גרוס, 'חיפה בראשית התיעוש היהודי בארץ', רבעון לכלכלה, כז, 106 (1980), עמ' 309-318; א' סופר, 'תפרוסת התעשייה באזור מפרץ חיפה', מגא"י, ט (תשל"ו), עמ' 136-155; ג' ביגר, 'המיבנה התעשייתי של ערי ארץ-ישראל ונפותיה בראשית תקופת המנדט', קתדרה 29 (תשרי תשמ"ד), עמ' 79-122; ש' שטרן, 'המאבק על הקמת נמל חיפה בתקופת המנדט', קתדרה 21 (תשרי תשמ"ב), עמ' 171-186.
2 ג' גילבר, 'התפתחות דמוגרפית בארץ ישראל 1870-1948', קתדרה 45 (תשרי תשמ"ט), עמ' 25.

בית-החרושת 'נשר',
חיפה (בערך 1930)

בעוד שתי הקהילות היו במידה מרובה קהילות של מהגרים הרי רקע ההגירה, מקורה ודפוסייה היו שונים ביותר. הפועלים היהודים הגיעו מארצות שבהן החל כבר תהליך התיעוש והפרולטריזציה, בין אם היה זה בשלבי המוקדמים יחסית במזרח-אירופה או בשלבים מתקדמים יותר במרכזה. העולים הכירו היטב את שוק העבודה המתועש, את העבודה השכירה ואת איגודי הפועלים. הם היו בעלי נסיון בפעילות תנועתית פוליטית, סוציאליסטית וציונית. רובם היו בעלי השכלה ושאפו לא רק לתעסוקה אלא גם לרמת חיים הוגנת המתאימה לפועל 'בן תרבות' ולמעמד פועלים מאורגן ומבוסס.

הפועלים הערבים, אשר נהרו לחיפה בקצב גדול יותר מאשר לכל עיר אחרת, היו בעלי רקע שונה לחלוטין. רובם, כשבעים וחמישה אחוז מהם, היגרו מתוך תחומי ארץ-ישראל — מהכפרים הסמוכים לחיפה, מערי פנים הארץ ומהכפרים הרחוקים יותר; וכעשרים וחמישה האחוז הנותרים הגיעו מהארצות הסמוכות, ממצרים, מעבר הירדן ומהחורן.³ ההגירה העירה נבעה מהקשיים ההולכים וגוברים למצוא מחיה בכפרים, מצד אחד, ומן הפיתוח ואפשרויות התעסוקה בערים, ובמיוחד בערי החוף חיפה ויפו, מצד אחר. המהגרים מהכפרים היו ברובם המכריע פועלים בלתי מקצועיים אשר עבדו בעיר בעבודות בלתי מקצועיות, מזדמנות וארעיות ושמרו על קשרים הדוקים עם כפרי המוצא.⁴

3 שם; מ' יזבכ, 'ההגירה הערבית לחיפה, 1933-1948: ניתוח כמותי על פי מקורות ערביים', שם, עמ' 132-146; ו' שיק, 'הגירת כפריים לחיפה בתקופת המנדט: תהליך של עיור?', שם, עמ' 113-130.

4 מ' יזבכ, 'ההגירה הערבית לחיפה בין השנים 1933-1948', עבודת גמר, אוניברסיטת חיפה, 1986, עמ' 68-104.

תהליכי הגירה אלה היו בעלי השלכות מרחיקות לכת על האוכלוסייה הערבית בחיפה בכלל ועל ציבור הפועלים הערבי בפרט. ההידרדרות הכלכלית בכפרי ארץ-ישראל ובארצות הסמוכות יצרה מאגר בלתי נדלה של מהגרים פוטנציאליים, והדבר גרם ללחץ מתמיד על פועלי העיר, המהגרים והוותיקים, ורחק כלפי מטה את שכרם ותנאי עבודתם.⁵ הקשר המתמשך עם כפרי המוצא אפשר ואף עודד את השמרותם של דפוסי העסקה פרה-תעשייתיים במתכונת של קבלנות וקבלנות משנה.⁶ הגידול הדמוגרפי לווה כדיפרנציאציה עמוקה בין רכדים שונים של הפועלים הערבים בעיר: הפועלים העירוניים הוותיקים והמקצועיים, הפועלים המהגרים אשר החלו להשתקע בעיר, הפועלים המהגרים הארעיים והפועלים המהגרים העונתיים והזולים ביותר מעבר הירדן ומהחורן. דיפרנציאציה זו גרמה לאי-יציבות ניכרת בין פועלי העיר והקשתה מאוד על התארגנותם.

השוני הניכר בתנאי הרקע ובמאפייני ההגירה של הפועלים היהודים והערבים היו גורם מכריע לערכם השונה בשוק העבודה החיפאי, או במילים אחרות ליכולתם של הפועלים היהודים לדרוש ואף להשיג רמת שכר גבוהה בהרבה מזו של הפועלים הערבים. פערים אלה היו גדולים בעיקר בין הפועלים הבלתי מקצועיים.⁷ יחס השכר בין הפועל הבלתי מקצועי היהודי והערבי היה בין 1:2 ל-1:3. אם נביא בחשבון שאורך יום העבודה של הפועל הערבי עלה על יום העבודה של הפועל היהודי הרי שהיחס הגיע לעתים אף ל-4:1.⁸

חיפה היתה גם מוקד של התארגנות פועלים ושל היווצרות ארגוני פועלים ואיגודים מקצועיים. ועידת היסוד של ההסתדרות הכללית התקיימה בעיר בחנוכה 1920, ובשנת 1921 הוקמה מועצת פועלי חיפה, שהיתה לאחת ממועצות הפועלים החזקות ביותר בשליטתן על הפועלים ועל שוק העבודה היהודי גם יחד.⁹ מרכז הסתדרות פועלי הרכבת, הדואר והטלגרף היה בחיפה,¹⁰ וכבר בשנת 1925 הוחל בה בפעולות הארגון בקרב פועלים ערבים. בשנה זו הקימה מועצת פועלי חיפה עבור הפועלים הערבים מועדון אשר נקרא 'מועדון הפועלים הכללי', בהנחייתם של אברהם כלפון¹¹ ושל פיליפ חסון.¹² פעילות המועדון השתלבה בפעילותה של ברית פועלי ארץ-ישראל כשזו הוקמה בשנת 1927.

- 5 ש' כרמי וה' רוזנפלד, 'מוצא הפרולטריוזיה והעיוור של כפריים ערביים בא"', רבעון למחקר חברתי 12-19 (1977), עמ' 117-136.
- 6 על הפועלים הערבים ראה: י' ושיך, הערבים בארץ-ישראל, מרחביה 1947, עמ' 149-190; א' אגסי, 'הפועל הערבי בארץ ישראל וארגוניו בתקופת המנדט, 1947' (תדפיס), אה"ע, IV104-143-20, R. Taquu, Peasants; Internal Labor Migration and the Arab Village Community under the Mandate', J. Migdal (ed.), *Palestinian Society and Politics*, Princeton 1980, pp. 261-285.
- 7 צ' זוסמן, פער ושוויון בהסתדרות, רמת-גן 1974, עמ' 34-56.
- 8 Government of Palestine, Report of the Wages Commission, 1928, Israel State Archives, Colonial Office, 733/152; ע' אלטאלבי, אל-טבקה אל-עאמלה אל-פלסטיניה ואל-יהודיה, שואון פלסטיניה, 15 (1972), עמ' 167; ג' עבוד, 'אגודת הפועלים הערבית הפלסטינית, 1925-1949', עבודת גמר, אוניברסיטת חיפה, 1988, עמ' 17.
- 9 א' בילצקי, ביצירה ובמאבק: מועצת פועלי חיפה 1921-1981, תל-אביב 1981; ד' דה פריס, 'שורשיה של חיפה האדומה', עידן, 12, חיפה בהתפתחותה 1918-1948, ירושלים 1989, עמ' 79-95.
- 10 ע' רוזן, 'איגוד מקצועי משותף לעובדים יהודים וערבים בארץ ישראל בשנות העשרים', עבודת גמר, אוניברסיטת חיפה, 1987, עמ' 52.
- 11 כלפון היה מאנשי הקהילה הספרדית בחיפה. הוא שימש מזכיר העיר היהודי הראשון, היה בעל קשרים ענפים באוכלוסייה הערבית, וסייע להסתדרות בפעילותה בקרב פועלים ערבים. ראה: א' כלפון, 'חיפה עירי', נדבה (עורך), חיפה, אוליפנט והחזון הציוני, חיפה 1978, עמ' 65-66.
- 12 חסון היה ערבי נוצרי אשר הצטרף להסתדרות וריכז את הפעילות במועדון בשנים 1925-1932.

מיכאל פולק על אחת
מגבעות 'נשר' (שנות
העשרים)

גם התארגנות הפועלים הערבים החלה בחיפה. פועלי רכבת ערבים אשר היו חברים בהסתדרות פועלי הרכבת, הדואר והטלגרף ועזבוה בשנת 1925 עקב קשריה עם הסתדרות העובדים הכללית והמחויבות הציונית שלה, הקימו את הסתדרות פועלי הרכבת הערבים. זו היוותה את הגרעין לארגון הפועלים הערבים — אגודת הפועלים הערבית הפלשתינית, אשר מרכזה היה בחיפה; שם קיימה את ועידתה הראשונה בינואר 1930, ושם התרכזה פעילותה בשנות השלושים והארבעים.¹³ בשנים 1922-1923 התרכז מספר הולך וגדל של פועלים יהודים בחיפה ללא מקורות תעסוקה מספיקים.¹⁴ גידול מספר הפועלים היהודים בתנאי תעסוקה מוגבלת יצר מתחים רבים בקרב ציבור הפועלים — מתחים בין פועלים מקצועיים לפשוטים, בין פועלים חברי הסתדרות לפועלים בלתי מאורגנים, בין פועלים אשר התארגנו לקבוצות וקואופרטיבים לבין הבודדים, בין ה'יותיקים' לעולים ובין הפועלים היהודים לערבים. המתח והמאבקים בין הפועלים פרצו, לדברי דוד דה פריס, בעיקר כאשר חברו ביחד אבטלה, עלייה והגירה של פועלים העירה, כפי שקרה בסתיו 1921-חורף 1922 ובתקופה של שיא באבטלה כבאביב 1923.¹⁵ על רקע תנאים אלה ניתן להבין את החשיבות הרבה שבהקמת בית-החרושת 'נשר', מפעל לייצור מלט שאמור היה להיות המפעל התעשייתי הגדול ביותר בארץ-ישראל ולתרום רבות לפיתוח הבית הלאומי הן בתוצרתו, אשר תאפשר מעבר מבנייה באבן לבניית בטון, והן בהעסקת עובדים רבים.

חברת מלט פורטלנד 'נשר' בע"מ

מפעל 'נשר' הוקם כחברת מניות כבעלותו של מיכאל פולק. פולק היה בעל הון מעסקי נפט בבאקו שברוסיה בטרם המהפכה, ושותפותו עם משפחת רוטשילד אפשרה לו לשמור על חלק מהונו גם

13 עבוד (לעיל, הערה 8); 'עבד אל-קאדר, 'אל-טבקה אל-מועאמלה ואל-חרקה אל-סיאסיה פי פלסטין', שואון פלסטניה, 56 (1976), עמ' 106-150; מ' אל-בודיירי, תטור אל-חרקה ולעאמליה פי פלסטין, 1919-1947, בירות 1971.

14 ד' דה פריס, 'תנועת הפועלים בחיפה, 1919-1929: מחקר בהיסטוריה של פועלים עירוניים בארץ-ישראל המנדטורית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, 1991, עמ' 85-87.

15 שם, עמ' 111.

לאחר שעסקי הנפט שבבעלותו הוחרמו עם המהפכה הרוסית. חיפה נבחרה כמקום המתאים ביותר להקמת המפעל עקב תנאיה הגאוגרפיים והאסטרטגיים: קרבה לנמל מים עמוקים לצורך ייבוא חומרי גלם חיוניים ולצורך ייצוא, קרקע עשירה באבן הסיד המתאימה לייצור המלט ובחריסית, הדרושה אף היא, וקשרי תחבורה נוחים יחסית לשאר ארצות המזרח-התיכון שאליהן קיוו לשווק חלק מן התוצרת.¹⁶ הקרקע נרכשה ברובה מיורשי סלים חורי, מבעלי הקרקעות הגדולים בחיפה. משפחה זו שרויה היתה במצוקה כספית, ונכונה היתה לפיכך למכור שטחי קרקע גדולים למוסדות ולקניינים יהודיים.¹⁷

גיוס הכספים להקמת המפעל נמשך זמן מה, עד שלבסוף הצליח פולק לגייס את ההון ההתחלתי הדרוש.¹⁸ היה זה המפעל הגדול הראשון בארץ שהושקע בו הון פרטי בפיתוח התעשייה על בסיס עסקי, תוך כוונה לסייע להקמת הבית הלאומי ולהשתלב בכלכלה הארץ-ישראלית ובשוק המזרח-תיכוני בכללו.

ראשוניותו של המפעל, ההיקף הניכר של ההון שגויס והתקוות שתלו בו גורמים ציוניים באנגליה ובארץ-ישראל יצרו לחץ כבד על הממשלה המנדטורית לסייע למפעל ולספק תנאים נוחים להתפתחותו.¹⁹ בשנים הראשונות לממשלת המנדט שלטה אמנם המדיניות הקולוניאלית המקובלת, שעל-פיה יש להעדיף את השיקולים התקציביים של השלטון על פני סיוע לתעשייה המקומית.²⁰ אך מדיניות זו החלה להשתנות באמצע שנות העשרים, כאשר נעשו צעדים חשובים לפיתוחה של התעשייה היהודית בארץ ולהגנה עליה, הן בהפחתת המכס על תשומות (חומרים וציוד) והן בהעלאתו על מוצרים מתחרים בייצור המקומי.²¹

מפעל 'נשר' שימש גורם מוביל בדרישות להגנה ממשלתית ובהיקף ההגנה שניתנה לו. כבר בראשית קיץ 1925 היה זה המפעל הראשון שזכה בהקלות מכס על חומרים הדרושים לתהליך הייצור. הנציב העליון תמך בדרישות המפעל, ומשרד המושבות אישר את הפנייה — לדברי ברברה סמית, בעיקר מטעמים פוליטיים.²² הקלה נוספת ניתנה בשנת 1926. בעקבות ההיענות לדרישות 'נשר' זכו גם מפעלים אחרים בהגנה, בעיקר על ידי הטלת מכסי מגן על מוצרים מיובאים או מתן פטור ממכסי מגן לחומרי גלם שהיו דרושים לתעשייה המקומית.²³ בצד הסיפוק שהביעו חוגים ציוניים לנוכח צעדי עידוד אלה התרבו הדרישות להגנה נוספת, ושוב היה מפעל 'נשר' המוביל. הדרישה היתה להטיל מכסי מגן על ייבוא מוצר מתחרה, כלומר על ייבוא של מלט זול אשר יכול היה להתחרות במלט המקומי. המכס על המלט המיובא עלה מארבעה אחוזים לטון בשנת 1920

16 א' סופר, 'מיקום תעשיות במפרץ חיפה' עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1971.

17 J. Vashitz, 'Dhawat and Isamiyyum: Two Groups of Arab Community Leaders in Haifa During the British Mandate', *AAS*, 17 (1983), pp. 103-105; ס' פז, 'זכרונות', ע' אשבל (עורך), שנים שנות הכשרת הישוב, ירושלים תשל"ל, עמ' 50-51.

18 צ' אשל, המלט ויוצריו: 'נשר' ביובלו, חיפה 1976, עמ' 27-28.

19 ד' הורוביץ, הכלכלה הארצישראלית בהתפתחותה, תל-אביב תש"ח, עמ' 75-76. להצגת טיעונים אלה בזמנם ראה למשל Jewish Agency for Palestine, Memorandum Submitted to the Palestine Royal Commission on Behalf of the Jewish Agency for Palestine 1936, London 1936, pp. 223-229

20 B. Smith, 'British Economic Policy in Palestine Towards the Development of the Jewish National Home, 1920-1929', Ph.D. Dissertation, University of Oxford, 1978, p. 325

21 נ' גרוס, 'המדיניות הכלכלית של הממשל הבריטי בארץ-ישראל', קתדרה 24 (תמוז תשמ"ב), עמ' 164.

22 סמית (לעיל, הערה 20), עמ' 335.

23 נ' גרוס (לעיל, הערה 21), עמ' 165.

לשבעה אחוזים בשנת 1924, והמשיך לעלות לכדי שלושים אחוז בשנת 1927 וארבעים אחוז שנה לאחר מכן.²⁴

צעדים אלה עוררו התנגדות קשה בקרב הציבור הערבי. הם התקבלו כעדות למדיניות הממשלה התומכת בהקמת הבית הלאומי היהודי על חשבון רווחתם של תושבי הארץ הערבים. הטלת המכסים וההגנות בכלל ואלה על המלט בפרט נתפסו כהטלת עלויות נוספות על רוב האוכלוסייה כדי לספק תעסוקה ורווח לגורמים יהודיים. נטען כי מכסי המגן מייקרים את המוצר הסופי אשר נצרך גם על-ידי האוכלוסייה הערבית, וכי עידוד התעשייה בא על חשבון פיתוח החקלאות.²⁵ טענות אלה עמדו כנגד טענת ההנהגה היישובית והציונית שתמיכת ממשלת המנדט בהקמת הבית הלאומי מחייבת תמיכה בפיתוח התעשייה, דבר שיביא יתרון ורווחה לכלל התושבים ולא רק ליישוב היהודי.²⁶

מפעל 'נשר' נהנה מרבים מן היתרונות של התעשייה היהודית: הימצאותו של הון ניכר שנצבר בחו"ל ללא קשר עם הכלכלה הארץ-ישראלית והיכולת לגייס הון נוסף על בסיס שילוב של שיקולים כלכליים ואידאולוגיים, כמו גם היכולת להפעיל לחץ פוליטי בלתי מבוטל הן בירושלים והן בלונדון. לכך ניתן להוסיף את מאגר כוח האדם המקצועי והמנוסה שניתן היה לגייס בחו"ל מקרב היהודים, על בסיס של מחויבות ציונית, וכן מבין מומחים שאינם יהודים, הודות לקשרים כלכליים-תעשייתיים קודמים.²⁷

בהמשך נעסוק בדפוסי העסקת העובדים במפעל 'נשר' ובמערכות היחסים בין העובדים לבין עצמם ובינם לבין הנהלת המפעל החל מבנייתו בשנת 1923 ועד 1938, חמש-עשרה השנים שבהן הועסקו במפעל פועלים יהודים וערבים. תקופה זו מתחלקת לשלוש:

א. נובמבר 1923-אוקטובר 1925: בניית המפעל על-ידי פועלים יהודים בעזרת קבוצה של פועלים מקצועיים ממצרים.

ב. אוקטובר 1925-אפריל 1936: העסקת פועלים יהודים בבית-החרושת ופועלים ערבים במחצבה.

ג. מאי 1936-אוגוסט 1938: הפעלת המחצבה על-ידי פועלים ערבים ויהודים.

פועלים יהודים ופועלים ערבים במפעל 'נשר'

נובמבר 1923-אוקטובר 1925, מבנייה להפעלה

בניית בית-החרושת החלה בנובמבר 1923. היתה זו כאמור תקופה של אבטלה קשה ומתחים חריפים בציבור הפועלים היהודים בחיפה, על רקע חוסר העבודה והרצון לשמור את מעט

24 סמית (לעיל, הערה 20), עמ' 341.

25 ראה תזכיר לשכת המסחר הערבית אל הנציב העליון, דצמבר 1929, מצוטט אצל: M. Seikally, 'The Arab Community of Haifa, 1918-1936: A Study in Transformation', Ph.D. Dissertation, University of Oxford, 1983, p. 110. וראה כתבות עיתונות לדוגמה: אל-כרמל, 19 בנובמבר 1927, 4 במארס 1928, 20 במאי 1929, 12 במארס 1932.

26 ראה לדוגמה בתזכיר שהגישה הסוכנות היהודית לוועדת פיל (לעיל, הערה 19), עמ' 220-222.

27 אשל (לעיל, הערה 18), עמ' 12, 14, 23, 54-55.

למעלה: ביקור הנציב העליון הרברט סמואל בבית-החרושת 'נשר' (כסלו תרפ"ה). עומדים בשורה הראשונה משמאל לימין: יצחק שניאורסון, מנשה פולק, גב' סמואל, הרברט סמואל, לא ידועה, שטול, גוט, הקצין קלמן כהן, פיליפס (גזבר 'נשר'), אברהם פולק, שלושה מהנדסי בניין

למטה: מפעל 'נשר' בבנייתו — מבט מצפון

Arab Khan

Kitchen

התעסוקה הקיימת ולסגור אותה בפני מתחרים אפשריים מבפנים ובמחץ. דפוסי ההעסקה של הפועלים אשר הקימו את בית-החרושת שיקפו היטב מציאות זו.

בניית בית-החרושת כללה עבודות פיתוח ותשתית — ביניהן סלילת דרכי גישה, חפירת תעלות ניקוז ותעלת חיבור אל נחל הקישון — ועבודות בנייה והרכבה של בנייני בית-החרושת עצמו ושל הכבשנים והמכונות שנדרשו להפעלתו. בשני סוגי העבודה, עבודות הפיתוח ועבודות הבנייה וההרכבה הועסקו הן יהודים והן ערבים. עבודות התשתית נמסרו לקבלנים יהודים, אשר העסיקו פועלים יהודים, ולקבלנים ערבים, אשר העסיקו פועלים ערבים, ביניהם פועלים מהגרים לחיפה אשר עבדו קודם לכן בעבודות סבלות בנמל. בבניית בית-החרושת הועסקו פועלים יהודים, בחלקם הגדול פועלי בניין ומתכת מקרב אנשי העלייה השלישית. יחד אתם הועסקו גם קבוצה של כשלושים פועלים מצרים שהובאו על-ידי החברה הבלגית 'באום את מרפנט' (Baum & Merfent), אשר סיפקה חלק מהמכונות, על סמך נסיונם הקודם בהרכבת מכונות אלה במצרים. בחלקה הראשון של התקופה, במשך שמונה עד תשעה החודשים הראשונים, היה עיקר העבודה בתחום התשתית והפיתוח. תנאי ההעסקה עמדו בסימן של חוסר העבודה והמתחים בקרב ציבור הפועלים בחיפה. הפועלים הועסקו ישירות על-ידי הקבלנים השונים. רבים מהפועלים היהודים היו בלתי מאורגנים, ובוודאי שכך היה בין הפועלים הערבים. הפירוד בין הפועלים היה רב. הפועלים היהודים התארגנו בקבוצות עבודה, אך אלה התקבצו ללא היכרות קודמת וללא בסיס חברתי משותף. השכר היה נמוך מהמקובל בשוק העבודה היהודי. הפועלים היהודים השתכרו עשרים גרוש ליום עבודה של שמונה שעות, בעוד ההסתדרות ניסתה לבסס שכר מינימום של שלושים גרוש ליום לעבודה בלתי מקצועית. שכר הפועלים הערבים היה נמוך בהרבה: עשרה גרוש ליום, תמורת תשע-עשר שעות עבודה.²⁸ על רקע חוסר העבודה הקשה כמעט לא נשמעו קולות מחאה.

מצב זה החל להשתנות בקיץ 1924; עם בואה של העלייה הרביעית התרחש מעבר חד ממיתון ואבטלה לתעסוקה מלאה, ענף הבניין פרח והמחירים האמירו. ב'נשר' החלו לגמור את עבודות התשתית, ועבודות הבניין וההרכבה התרחבו. עם זאת נשארו תנאי ההעסקה מעיקים. השכר נשאר עשרים גרוש ליום, והפיקוח על העבודה היה צמוד וחמור.²⁹ הפועלים היו עדיין מפורדים. ויכוחים פרצו בין הקבוצות השונות על חלוקת העבודה, ומתח שרר בין עובדי בית-החרושת לבין אלה שעדיין עבדו באופן ארעי אצל קבלני התשתית. חילוקי דעות רווחו בין הפועלים גם על רקע פוליטי ובשאלת מידת הקשר הרצוי עם ההסתדרות הכללית ועם מועצת פועלי חיפה. למרות הקשיים החלו להבשיל התנאים להתארגנות הפועלים היהודים במפעל, והקטליזטור לכך היה הבאתה של קבוצת הפועלים המצרים על-ידי החברה הבלגית לשם הרכבת המכונות שנרכשו ממנה.

הבאת הפועלים המצרים עוררה התנגדות חריפה. נציגי ההנהלה הסבירו כי למרות מחויבותם להעסקת פועלים יהודים בבית-החרושת, הרי במקרה זה לא היתה להם כל ברירה, כי לא ניתן היה

28 ד' סטודני, 'שביתת פועלי "נשר"', מאסף, ו (1974), עמ' 170.

29 א' קמינקר, השכונה בצל ארובות העשן, חיפה 1978, עמ' 46-47; ד' דה פריס, 'מאבקי עבודה וסמכות בקרב פועלי התעשייה בארץ-ישראל: פועלי בית-החרושת "נשר" בשנות העשרים', יהדות זמננו, 8 (תשנ"ג), עמ' 183-184, 194-195.

למצוא פועלים יהודים בעלי מומחיות להרכבת המכונות. אך הפועלים היהודים התמידו בהתנגדותם. לראשונה התלכדו סביב ועד העובדים וחתמו על תזכיר שבו העלו שורה של דרישות לשיפור תנאי העבודה, להכרה בוועד ולסילוק הפועלים המצרים.³⁰ במשך כל הקיץ והסתיו של 1924 תססו הרוחות בבית-החרושת. התזכיר לא הביא לכלל תוצאות; הוועד לחץ לשביתה,³¹ ואילו מוסדות ההסתדרות דרשו למתן את הפעילות, והוועד הפועל של ההסתדרות הטיל את מלוא משקלו למאבק. יצחק בן-צבי ממנהיגיה הבולטים של תנועת העבודה ודוד רמז, מזכיר ההסתדרות, טענו כי עתידה של התעשייה בארץ-ישראל עומד על כף המאזניים. 'ברור כי יש לנו כאן פגישה עם רפרונטציה רצינית של הקפיטל הפרטי בא"י וזוהי הפעם הראשונה. כל משגה מצדנו ינוצל לשם נמוק והוכחה כי אין הפועל העברי נושא באחריות התעשייה הפרטית', טען רמז.³²

למעשה היו לפועלי 'נשר' הישגים לא-מבוטלים בחודשי תסיסה אלה. נציגי ההנהלה נכנסו למשא-ומתן עם חברי הוועד והסכימו להכיר בהם באופן 'לא רשמי', והשכר הועלה מעשרים גרוש לעשרים וחמישה גרוש ליום. אף-על-פי-כן התסיסה נמשכה, בעיקר על רקע החשש מפטורים בהיקף רחב עם סיום הבנייה ולקראת ההפעלה. כמה חודשים מאוחר יותר, בפברואר 1925, פרצה שביתה במפעל 'נשר' וכן ב'שמן' וב'טחנות הגדולות'. ב'נשר' השתתפו בשביתה מאתיים שבעים וארבעה פועלים יהודים וכשלושים מצרים, ב'טחנות הגדולות' — ארבעים ושניים פועלים, וב'שמן' — ארבעים.³³ בשלושת המפעלים הוצגו דרישות דומות: העלאת שכר ובעיקר הכרה בוועד הפועלים כנציג העובדים והכרה במועצת פועלי חיפה ובהסתדרות כבעלי סמכות בכל ענייני הפועלים, העסקתם ופיטוריהם. מועצת פועלי חיפה והוועד הפועל של ההסתדרות לא היו מוכנים בעבר לתמוך בשביתה של פועלי 'נשר' בסוגיות אלה, אך יחסם השתנה כאשר מדובר היה בשלושה מפעלים גדולים ולמעשה בסקטור שלם.³⁴

השביתות נמשכו מספר שבועות והסתיימו בהסכמים אשר ענו על מרבית דרישות הפועלים. ההסכמים הבטיחו העלאת שכר (שלושים גרוש ליום עבודה ב'נשר' ושלושים ושניים וחצי גרוש ב'טחנות הגדולות'), יום עבודה של שמונה שעות והכרה בוועד העובדים ובסמכויותיו הנרחבות.³⁵ ל'שביתות הגדולות', כפי שכונו שביתות אלה, היתה השפעה רבה על מאבקי הפועלים היהודים בחיפה, טוען דה פריס. כיוון שמרבית הדרישות הושגו, החלו תביעות דומות להישמע גם במגורים אחרים של הכלכלה, תוך הכרה גוברת מצד נותני העבודה בכוחם של הפועלים ושל מועצת הפועלים להשפיע על שוק העבודה, על רמת השכר ועל שאר תנאי העבודה.³⁶ בעוד הדרישות וההישגים היו דומים במידה מרובה בשלושת המפעלים הגדולים של חיפה, היה פן ייחודי לשביתה ב'נשר'. רק במפעל זה הועסקו פועלים ערבים באותן עבודות שבהן עבדו

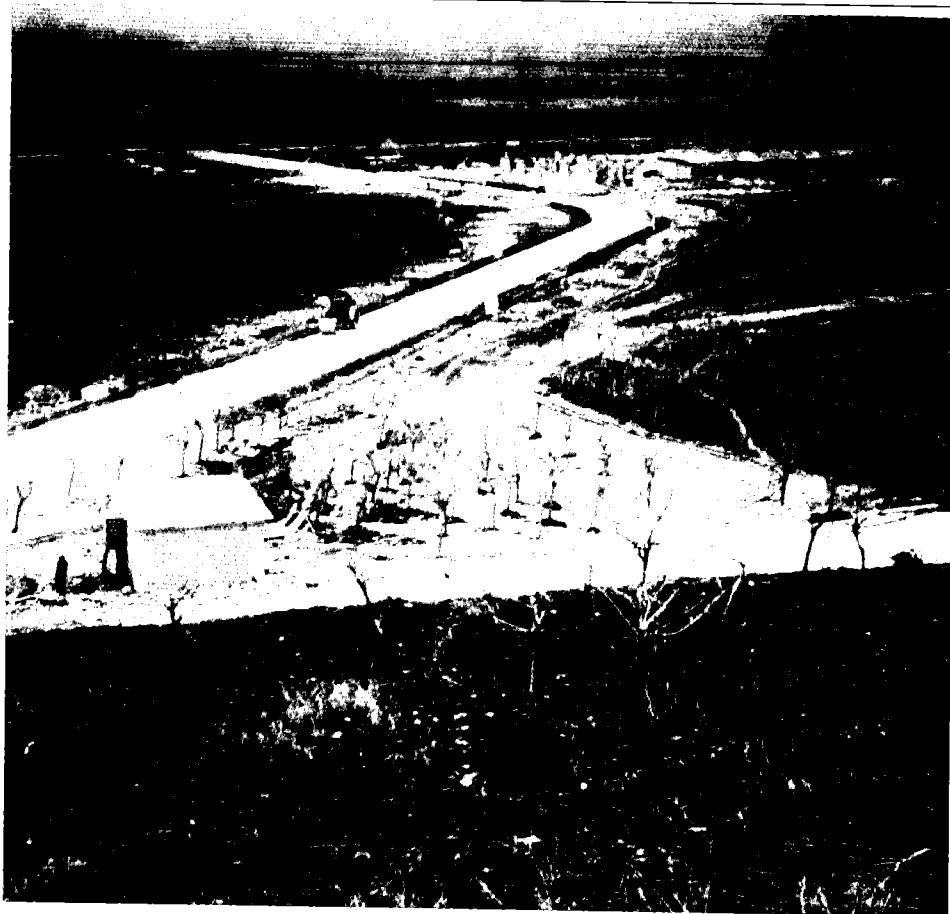
30 פרוטוקולים של אספות פועלי 'נשר', כ"ז וכ"ח בתמוז תרפ"ד, אה"ע, IV208-1-31B
 31 ישיבת הוועד הפועל של מועצת פועלי חיפה עם נציגי פועלי 'נשר' ונציגי הוועד הפועל של ההסתדרות, ה' באב תרפ"ד, אה"ע, IV250-27-1-616A

32 שם.
 33 דה פריס (לעיל, הערה 14), עמ' 227-228.

34 לסיפור פרוץ השביתה ב'נשר' ראה: קמינקר (לעיל, הערה 29), עמ' 52-59; אשל (לעיל, הערה 18), עמ' 46-48.

35 ישיבת המועצה של מועצת פועלי חיפה, 24 בפברואר 1925, אה"ע, IV250-27-1-658B; 'תנאי ההסכם לחידוש העבודה בביהח"ר 'נשר'', 26 בפברואר 1925, אה"ע, IV208-1-60A.

36 דה פריס (לעיל, הערה 14), עמ' 230-231.

כביש הגישה למפעל
'נשר' והמבנים
הראשונים – מבט
מדרום

היהודים. כזכור הועסקה בתקופה זו ב'נשר' קבוצה של פועלים מצרים, והתנגדותם הראשונית של הפועלים היהודים לכך נחלשה עם הזמן, תוך התחשבות בתנאים המיוחדים של קבוצה זו. אולם ההשלכות האפשריות של העסקתם על הצלחת מאבקי הפועלים היו גלויות וברורות. כבר בקיץ 1924, כאשר החלה התסיסה בין הפועלים ונדונו אפשרויות השביתה, טען אחד הפועלים: 'ברור כי עכשיו בלי לשתף את הערבים לא נצליח... אנחנו לא נצליח כי עבודת הברזל תימשך על ידי הערבים ויתר העבודות אינן חשובות עכשיו'.³⁷ המצרים מצדם הראו כבר בשלב מוקדם נכונות לתמוך במאבק על שיפור תנאים. בעת הגשת התזכיר הראשון, אשר לוותה בשביתה בת שעה אחת, הביעו אף המצרים את רצונם להפסיק את עבודתם.³⁸ עם תחילת השביתה, ב-5 בפברואר, הצטרפו גם המצרים לפועלים היהודים השובתים. העדויות על נסיבות הצטרפותם שונות. ישנן ראיות לכך שהפועלים היהודים יזמו ואף דרשו את הצטרפות הפועלים המצרים,³⁹ ואילו עדויות אחרות טוענות כי עסקני מועצת פועלי חיפה הם שקראו למצרים להצטרף לשביתה, וזאת בניגוד לרצון פועלי 'נשר'.⁴⁰ ראוי לציין כי יש סתירה בין

37 פרוטוקול אספת פועלי 'נשר', כ"ח בתמוז תרפ"ד, אה"ע, IV208-1-31B.

38 המצרים היו מודעים לסעיפים הכלכליים שבתזכיר אך לא לדרישה לסילוקם מהעבודה. ראה: שם.

39 דברי קמינקר, חבר ועד פועלי 'נשר', בישיבת מועצת פועלי חיפה, 11 בפברואר 1925, אה"ע, IV250-27-1-1.

658B; סטודני (לעיל, הערה 28), עמ' 172-173.

40 ראה: קמינקר (לעיל, הערה 29), עמ' 59-60.

דברים שאמר בענין זה אהרון קמינקר, חבר ועד פועלי 'נשר', בעצם ימי השביתה לבין מה שכתב בזכרונותיו כחמישים שנה מאוחר יותר. וסתירה דומה יש בין דברים שאמר באותה תקופה זאב סטודני, חבר מועצת פועלי חיפה בשנות העשרים (חבר פועלי-ציון שמאל), לבין זכרונותיו, שנכתבו עשרות שנים מאוחר יותר.

ככל הנראה נרקמו יחסים טובים בין הפועלים המצרים ליהודים תוך כדי השביתה, והפועלים היהודים הגישו עזרה כלכלית למצרים, אשר היו חסרי כל גב ארגוני משלהם.⁴¹ אולם בעיה עקרונית הקשתה על הכללתם הממשית של הפועלים המצרים במאבק ובהישגים. הללו הועסקו על-ידי קבלן ולא על-ידי הנהלת 'נשר', ולא היה מי שיישא וייתן עם הקבלן על תנאי עבודתם, ישיג עבורם שיפורים ויבטיח את העסקתם המחודשת. מועצת פועלי חיפה טענה כי היא לא היתה גורם בהבאתם, בהעסקתם ובקביעת תנאי עבודתם, ואינה יכולה לכפות משא-ומתן על הקבלן; והנהלת 'נשר' אף היא לא נקטה כל פעולה אצל הקבלן. חברי הוועד, אשר ככל הנראה גייסו את המצרים לשביתה, חשו מחויבות כלפיהם, אולם בחלוף הזמן, וכשהסתמן מוצא מהשביתה דרך בוררות על פיצויי השביתה, נדחק עניינם של הפועלים המצרים לשוליים. תשלום פיצוי עבור ימי השביתה הועלה על-ידי פועלי 'נשר' כסוגיה עקרונית המהווה סיבה מוצדקת להמשך השביתה, למרות הישגיה, אך פתרון בעיית הפועלים המצרים לא הוצג באותו אופן. ואכן השביתה הסתיימה והפועלים היהודים חזרו לעבודה, בעוד הפועלים המצרים המשיכו לשבות. לעומת פועלי 'נשר' היהודים, שהיו חברי ההסתדרות, היו הפועלים המצרים מועסקים על-ידי הקבלן שרל קארי, אשר קיבל את העבודה מהחברה הבלגית, והיו חסרי שייכות ארגונית; ההפרדה הארגונית בין שתי קבוצות העובדים יצרה קושי ארגוני, שאף הוחמר בשל בעיות משפטיות שנבעו מפקיעת תוקף אישורי השהייה של המצרים. אישורים אלה היו מותנים מראש בביצוע עבודות ההרכבה אשר הצדיקו את הבאתם. מועצת פועלי חיפה הגישה סיוע כספי לפועלים, וסייעה להם בהידיינות בבתי-המשפט בדבר חוקיות המשך שהייתם בארץ-ישראל, אבל לא הפכה את פתרון בעייתם לסוגיה מרכזית בסכסוך.

ניתן לומר כי תקופה קצרה זו עמדה בסימן של התארגנות הפועלים היהודים, שמהם התגבשה קבוצת פועלי התעשייה הקבועים במפעל. בפרק זמן של כשנה וחצי השיגו הישגים ניכרים ברמת הארגון, בסמכות הוועד ובגובה השכר. הישגים אלה קבעו את תנאי העסקתם של פועלי בית-החרושת היהודים עם התחלת הייצור באוקטובר 1925. ככל אותה תקופה הועסקו גם פועלים ערבים, ראשית בעבודות תשתית ולאחר מכן בהרכבה, אך כתנאים שונים לגמרי. מעסיקיהם בכל התקופות היו קבלנים, ולא היו אלה אותם קבלנים שהעסיקו פועלים יהודים בעבודות הפיתוח והתשתית; שכרם היה נמוך בהרבה, ושעות העבודה שלהם רבות יותר. הנוהג להעביר חלקים מן העבודה לידי קבלנים שימש באותם מקרים שבהם נותן עבודה יהודי רצה שעבודה מסוימת תבצע על-ידי פועלים ערבים, זולים יותר, אך העדיף לא לעשות זאת על-ידי העסקה ישירה. ההפרדה הארגונית הקשתה כאמור על קיום מאבק משותף גם כאשר הפועלים היהודים והערבים כאחד רצו בכך.

אוקטובר 1925-אפריל 1936, בבית-החרושת ובמחצבה

ב-18 באוקטובר הופעל הכבשן הראשון. ייצור המלט ב'נשר' החל. תוך מספר שנים — בסיוע של מדיניות ממשלתית תומכת, ועל רקע התרחבות השוק המקומי והמזרח-תיכוני בכלל — הורחב המפעל, היקף הייצור גדל, והמלט מתוצרת 'נשר' הצליח לכבש את מקומו בשוק. בשנים 1925-1935 עלה היקף הייצור משבעים אלף טון לכמאה ושלושים אלף טון לשנה.⁴² במקביל עלה מספר המועסקים, ומפעל 'נשר' היה למעסיק הגדול ביותר בארץ-ישראל. מאתיים וחמישים עד חמש מאות וחמישים פועלים עבדו בעבודות הייצור,⁴³ בין מאה וחמישים לשלוש מאות עבדו במחצבה, ואילו מאה עד שלוש מאות פועלים נוספים הועסקו בעבודות בניין בתקופות ההתרחבות. גם בשלב זה הועסקו פועלים יהודים וערבים, אלא שהפעם היו דפוסי ההעסקה קבועים, מאורגנים וברורים — גם אם שנויים במחלוקת קשה. הפועלים היהודים עבדו בתהליכי הייצור בבית-החרושת, ואילו הפועלים הערבים עבדו בכריית חומר הגלם במחצבה. עוד כשלושה חודשים לפני תחילת הייצור נודע בקרב הפועלים היהודים וחוגי ההסתדרות כי כוונת פולק להפעיל את המחצבה בידי קבלן ערבי אשר יעסיק פועלים ערבים. פועלי 'נשר' היהודים הזדעקו. הם איימו בהכרזת שביתה והפעילו לחץ על מועצת פועלי חיפה ועל הוועד הפועל של ההסתדרות להתערב באופן מידי ולתמוך בהם במאבקם. פועלי 'נשר' ראו בהחלטתו של פולק איום קיומי על עתידם,⁴⁴ וגם הוועד הפועל של ההסתדרות הביע התנגדות חריפה: 'עבודה עברית בתוצרת החרושתית היא תנאי הכרחי לכלכלה שלנו בארץ, וערך מיוחד נודע לחציבה בתוצרת המלט — ערך כלכלי, לאומי וחברתי, זוהי הפקת החמרים הגלמיים, הקשורה קשר ישר ואמיץ את האדמה ואת הטבע ודוקא עבודה זו הוצאה מידי הפועלים העברים, ועוד בשעה שעשרות פועלים שעבדו בבנין בית החרושת פוטרו מעבודתם'.⁴⁵

בתחילה השיב פולק לעובדים כי הוא חתם חוזה עם הקבלן הערבי למשך שלושה חודשים בלבד, ואף הבטיח כי הכנסת מיכון למחצבה תאפשר העסקה של פועלים יהודים. אולם עם חלוף שלושת החודשים לא השתנה דבר. עבודת החציבה נשארה בידי קבלן ערבי במשך שלושה-עשרה שנה, עד אפריל 1936. פולק ראה בכך החלטה עקרונית. כוונתו היתה להשתלב בכלכלה המקומית והמזרח-תיכונית, לשווק את תוצרתו לאוכלוסייה הערבית הפלשתינאית ולייצא מלט לארצות הסמוכות, בעיקר לסוריה ולמצרים. משום כך סבר כי עליו להעסיק גם פועלים ערבים. העברת עבודת הכרייה לידי קבלן ערבי אפשרה לו להבטיח תעסוקת ערבים ב'נשר', ליצור הפרדה פיזית בין שתי הקבוצות ולהזויל את הוצאות הייצור.⁴⁶ פועלי 'נשר' מחו נמרצות,⁴⁷ אך נאלצו לקבל את הכרעת ההסתדרות בדבר הימנעות מכל פעולה וציפייה למילוי הבטחותיו של פולק לשינויים בעתיד. הפועלים היהודים ב'נשר' עוררו בכל פעם מחדש את העניין וניסו להניע את הוועד הפועל לפעולה תקיפה.

42 אשל (לעיל, הערה 18), עמ' 71-72.

43 מכתב מועצת פועלי 'נשר'-יגור אל הוועד הפועל של ההסתדרות, 10 ביולי 1934, אה"ע, IV208-1-894.

44 ישיבת מועצת פועלי חיפה, 11 באוקטובר 1925, אה"ע, IV250-27-1-658B.

45 פניית הוועד הפועל של ההסתדרות אל הנהלת בית-החרושת למלט 'נשר', 18 בינואר 1926, אה"ע, IV208-1-894.

46 ראה לדוגמה ישיבת הוועד הפועל של מועצת פועלי חיפה, 16 בספטמבר 1925, אה"ע, IV250-27-1-617;

דיווחו של מרמינסקי לוועד הפועל של ההסתדרות, 14 בספטמבר 1929, אה"ע, IV208-1-894.

47 למשל בכתב-העת של פועלי 'נשר', מתוך העשן, 2 (אייר תרפ"ו).

אולם הדבר לא עלה בידם. הוועד הפועל של ההסתדרות השלים למעשה עם המצב. הנהגת ההסתדרות לא רצתה להגיע לעימות חזיתי עם פולק והעריכה כי לא ניתן יהיה להניא אותו מדעתו. היהודים והערבים הועסקו במתכונות שונות לחלוטין. הפועלים היהודים עבדו בייצור בבית-החרושת, והועסקו ישירות על-ידי הנהלת 'נשר', בתנאי שכר ובתנאים סוציאליים טובים. הפועלים הערבים עבדו בחציבה במחצבה, והועסקו על-ידי קבלן גדול, מוצבאח אפנדי שקיפי, המעסיק השני בגודלו בחיפה,⁴⁸ בתנאי ניצול קשים ביותר.

הפועלים היהודים שמרו על ההישגים שהשיגו בשביתה הגדולה בפברואר 1925, עוד לפני הפעלת בית-החרושת. על רמת השכר ההתחלתית של שלושים גרוש (שלוש מאות מיל) נוספו העלאות שכר תקופתיות, בשנת 1930 היה שכר המינימום לפועל בלתי מקצועי שלוש מאות ושנים-עשר מיל ליום עבודה של שמונה שעות, וניתנה תוספת לשעות נוספות ולעבודת חג ושבת. כמו כן ניתן לעובדים חופש שנתי על חשבון החברה ובנוסף בסך מספר שעות עבודה בהתאם לדרגה ולוותק.⁴⁹ העובדים נהנו גם מתנאים סוציאליים שונים, ובתמיכת ההנהלה הוקמו מוסדות קהילתיים כגון ועדת תרבות, אולם קריאה, גן ובית-ספר.⁵⁰ בעת השגשוג הכלכלי בשנים 1934-1935 זכו הפועלים בתוספות שכר ובהגדלת הבונוסים, כך ששכר המינימום לפועל בלתי מקצועי הגיע לארבע מאות ארבעים ושמונה מיל ליום, בעוד פועל מקצועי השתכר בין ארבע מאות ושמונים לשבע מאות וארבעים מיל ליום.⁵¹

הפועלים הערבים עבדו כאחת-עשרה עד שתיים-עשרה שעות ביום תחת פיקוח חמור של משגיח צמוד. הם הובאו ברובם על-ידי הקבלן מהכפרים, בעיקר מכפרים שבסביבת ג'נין ושכם, והיו תלויים בו לעבודה, למגורים ואף לרכישת דברי מאכל. כשם שהביאם כן נהג לשלחם חזרה, כשהוא שומר על תחלופה גבוהה, אשר עזרה לבודד את הפועלים מהשפעות אפשריות אם מצד פועלים ערבים עירוניים ואם מצד פועלים יהודים. שכרם היה נמוך ביותר ונע במרבית התקופה בין מאה למאה עשרים וחמישה מיל ליום עבודה ארוך, ובמקרה הטוב ביותר הגיע השכר למאה וארבעים מיל. בשנת 1930 תואר מצבם של הפועלים הערבים על-ידי אחד הפועלים היהודים:

ע"י [על-ידי] הפועל המאורגן בבית-החרושת עובדים כ-100 פועלים ערבים במחצבה של 'נשר' וכתהום ענקית מבדילים תנאי העבודה והחיים והתרבות של שני סוגי הפועלים האלה. תחת שוט המשגיח [ערבי], מצאת השחר עד שקיעת החמה עובדים פועלים אלה במחיר של 100-140 מיל ליום. אוכלים ע"י העבודה, לנים בכמה צרפי עץ בעלי חורים תחת חלונות, עשרות ערבים בצריף אחד, על האדמה והעביה המשמשת בגד ביום משמשת כר ושמיכה כלילה.⁵²

ואכן מחצבת נשר היתה אחת הזירות לשביתות חוזרות ונשנות במשך הערבי. בשנה שבה נכתב התיאור דלעיל פרצה השביתה הראשונה, ושביתות נערכו בספטמבר 1932, באפריל 1933, בינואר ובפברואר-מארס 1936. תופעה זו של שביתות לא היתה רווחת במשך הערבי, בניגוד לשכיחותן

48 ושץ (לעיל, הערה 17), עמ' 111.

49 מועצת פועלי חיפה, מכתב חוזר, 25 במארס 1930, עמ' 4, ספריית אה"ע.

50 מועצת פועלי 'נשר'-יגור, סקירה על פעולות מועצת פועלי 'נשר'-יגור, אפריל-מאי 1932, עמ' 6-7, 13, אה"ע.

894-1-208 IV; קמינקר (לעיל, הערה 29), עמ' 170.

51 מועצת פועלי 'נשר'-יגור אל הוועד הפועל של ההסתדרות, 30 באוקטובר 1935, אה"ע, IV208-1-1150.

52 מועצת פועלי חיפה, מכתב חוזר (לעיל, הערה 49). הכותב הוא ככל הנראה צבי גרינברג, יו"ר ועד פועלי 'נשר'.

הגבוהה יחסית במשק היהודי, וגם אם התרכו השביתות בקרב הפועלים הערבים בשנות השגשוג 1932-1935, עדיין לא היו לתופעה נפוצה.⁵³

השביתות במחצבות 'נשר' חשפו את נקודות המגע, ההשפעה והתלות של הפועלים הערבים והיהודים. ראינו כבר לעיל כי הפועלים היהודים אשר שכתו בפברואר 1925 נזקקו להשתתפותם של הפועלים המצרים כדי ששביתתם תהיה מלאה. תלותם של פועלי המחצבה הערבים היתה גדולה בהרבה. הם נזקקו הן לסיוע והדרכה והן לסולידריות. עקב היותם מספקי חומר הגלם לפועלי הייצור היהודים, הכרחי היה כי אלה האחרונים יסרכו להמשיך בעבודתם עם חומר גלם אשר יסופק על-ידי מפירי שביתה, ויהיו אף נכונים להגיע להשבתה מלאה אם מלאי חומר הגלם יאזל.

השביתה הראשונה פרצה ביולי 1930. העילה לשביתה היתה פיטורים המוניים של פועלים ערבים והחלפתם באחרים. על-פי דיווחו של אבא חושי,⁵⁴ מסרו פועלי המחצבה כי הקבלן, בניגוד להרגלו להחליף מדי פעם כמה מן הפועלים בחדשים, פיטר את כל העובדים — חמישים וארבעה במספר — והחליפם בחמישים וארבעה פועלים חדשים אשר הביא מכפרים בסביבת שכם וג'נין. ככל הנראה הוא אף התכוון לשלם לפועלים החדשים שכר נמוך מזה שנהג לשלם עד אז. בפעם הראשונה התארגנו הפועלים ופנו למועצת פועלי 'נשר' בבקשת עזרה והדרכה. לבעיית הפיטורים והורדת השכר נוספה בעיה אשר העיקה קשות על הפועלים במשך שנים, והיא החובה שהטיל עליהם הקבלן לקנות את מזונם במחירים מופקעים בחנות שבבעלותו. הטיפול בסכסוך עבר לידי מועצת פועלי חיפה. לאחר כמה ימי משא-ומתן, שבהם חזרו חלק מהפועלים לכפריהם, נחתם הסכם בין הקבלן שקיפי לבין יוסף ארדשטיין, בא כוח מועצת פועלי חיפה בשם הפועלים. הקבלן הסכים לקבל חזרה את כל הפועלים המפוטרים, לשלם לכל הפועלים הישנים והחדשים את השכר הקודם, מאה ועשרים מיל, נלא להכריח את פועליו לקנות בחנות שלו.⁵⁵

קשה לדעת כמה זמן, אם בכלל, נשמר הסכם זה. כשנתיים מאוחר יותר, בשביתה שפרצה בספטמבר 1932, היו גורמי השביתה כמעט זהים. בשנת 1932 התרחבה הפעילות הכלכלית בארץ-ישראל, ענף הבניין פרח והפעילות ב'נשר' גדלה. מספר פועלי המחצבה עלה מחמישים וארבעה בעת השביתה הקודמת למאה וחמישים. שכרם לעומת זאת ירד למאה מיל מעלות השחר ועד שקיעת החמה, והקבלן איים בהורדה נוספת לשמונים מיל. הפועלים עדיין חייכים היו לקנות את מזונם במחירי המופקעים של הקבלן, ואמנם 'השביתה פרצה... בגלל סירובם המוחלט של הפועלים לקבל באותו יום בשר כבשים חולים מקנטינת הקבלן, אשר הוא רצה להעניק לפועלים. הפועלים השליכו את כלי העבודה אחרי שהקבלן אים לפטר את הפועלים המורדים בקבלת הבשר והחלה שביתה'.⁵⁶

גם הפעם פנו הפועלים לעזרת מועצת פועלי 'נשר'. חברי המועצה, ובמיוחד המזכיר צבי גרינברג, לקחו על עצמם את ההדרכה וההכוונה של השביתה, תוך הסתייעות במועצת פועלי חיפה

53 ראה פירוט מספר השביתות, כלל סכסוכי העבודה וההרכב הלאומי של העובדים בדר"ח השנתי של ממשלת המנדט לחבר הלאומים Colonial Office, Report by His Majesty's Government to the Council of the League of Nations on the Administration of Palestine and Trans-Jordan for the Year 1930, London 1931; וכן בדר"חות של השנים הבאות.

54 מכתבו של חושי אל מזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, 14 ביולי 1930, אה"ע, IV208-1-186.

55 שם.

56 מכתבו של גרינברג אל הוועד הפועל של ההסתדרות, 28 בספטמבר 1932, אה"ע, IV208-1-321.

ובברית פועלי ארץ-ישראל ותוך בקשת סיוע מהוועד הפועל של ההסתדרות.⁵⁷ מעורבותם ומחויבותם של מרבית פועלי 'נשר' היהודים היתה אמביוולנטית הרבה יותר. שררה בקרבם מבוכה באשר לעצם התמיכה בשביתה ובעיקר באשר למידת הפומביות שיש לתת לתמיכה זו. בחלל ניסרה שאלת המפתח האם הפועלים היהודים יכולים לקבל את החומר הגולמי מידי מפירי שביתה במקרה שיהיו כאלה. הדילמה של הפועלים היהודים לא עמדה למבחן. בית-החרושת עמד להיסגר באותם ימים לחופשת חג למשך שנים-עשר יום, והצורך באספקת חומר הגלם לא היה מידי.

במקביל לשיתוף הפעולה שצמח בין הפועלים הערבים לכין מועצת פועלי 'נשר', מועצת פועלי חיפה וברית פועלי ארץ-ישראל, הגוף אותו הקימה ההסתדרות לארגון פועלים ערבים תחת חסותה וכפיקוחה, נמתחה ביקורת קשה מצד גורמים רבים אשר דחו שיתוף פעולה זה במתכונתו הנוכחית או בכלל. חברי פועלי-ציון ב'נשר' הוציאו כרוז למחרת הכרזת השביתה ובו קראו לשביתה מלאה של הפועלים היהודים מתוך סולידריות מעמדית.⁵⁸ הוועד המקומי של המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית יצא בקריאה לנתק קשר עם ההסתדרות: 'בגידת ההסתדרות גלויה במעשה זה, אחרת למה לא שיתפה את הפועל היהודי בשביתה? שכן 15 גרוש אינו המטרה המבוקשת, כי מדוע יקבלו הפועלים היהודים 35 גא"י והערבים 15 בשעה ששניהם עובדים עבודה אחת'.⁵⁹ הכרוזים קראו לפועלי המחצבה להקים ועד מקומי ולנהל את ענייניהם בעצמם, ולכלל פועלי חיפה קראו לתמוך בשובתים בכסף ובאנשים.⁶⁰ בו בזמן הוציאה אגודת הצעירים המוסלמים הכפריים כרוז אשר קרא לפועלי 'נשר' הערבים לעזוב את האגודות היהודיות הרגילות בניצול ולפנות לאגודות הערביות אשר תיעצנה ותשרתנה אותם בנאמנות.⁶¹

בתנאים מורכבים אלה של התגבשות וארגון בקרב הפועלים הערבים, תמיכה של מנהיגי פועלי 'נשר' ותמיכה הסתדרותית רחבה יותר, אמביוולנטיות של הפועלים היהודים מן השורה וביקורת נוקבת מכיוונים שונים, התקיים משא-ומתן ממושך עם הקבלן. משא-ומתן זה הסתיים ב-15 באוקטובר, ארבעה ימים לאחר ההפעלה המחודשת של בית-החרושת. ייתכן מאוד שפתיחת בית-החרושת יצרה לחץ של ממש על כל הנוגעים בדבר להגיע לכלל הסכם בטרם יעמדו הן הקבלן והן הפועלים היהודים בעימות חריף עם הנהלת 'נשר'. ההסכם שנחתם ב-16 באוקטובר כלל הישגים רבים עבור הפועלים, ביניהם הכרה בוועד הפועלים והתחייבות לקבל את הסכמתו לפיטורי עובדים, הבטחה שלא לפגוע בפועלים בגלל השתתפותם בשביתה, התחייבות להעסיק את כל הפועלים במחצבה תשע שעות ביום בשכר של מאה עשרים וחמישה מיל ליום, תוך הבטחה להשתדל להעלות את השכר למאה וחמישים מיל ליום לאחר שלושה חודשים, וכן הצהרה 'כי הפועלים חפשים לקנות את צרכיהם בכל מקום שירצו'.⁶² למחרת ההסכם, כביטוי לקשר ההדוק והמוצלח שנוצר בין הפועלים השובתים לבין ההסתדרות, הצטרפו פועלי המחצבה לברית פועלי ארץ-ישראל.

תוך ימים ספורים התכחש הקבלן להסכם מכול וכול. הוא הביא מאה פועלים חדשים והעסיקם בצד הפועלים הוותיקים, ואף סכסך בין שתי קבוצות הפועלים והסיתן זו בזו.⁶³ כמה חודשים לאחר

57 ש.ס.

58 28 בספטמבר 1932, אה"ע, IV-407-981.

59 10 באוקטובר 1932, אה"ע, IV208-1-321.

60 ש.ס, וכן כרוז של המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית, 9 באוקטובר 1932, ש.ס.

61 ללא תאריך, ש.ס; לכתבה ברוח דומה ראה: אל-כרמל, 8 באוקטובר 1932.

62 כתב הסכם, 16 באוקטובר 1932, אה"ע, IV208-1-615.

63 ממכתבו של חושי אל מושל מחוז הצפון, 24 במאי 1933, אה"ע, IV208-1-516.

בינינו החתומים כמה כצבא אפנדי אל שקיפי, קבלן במחצבה נשר הנקרא להלן "צד ראשון", ומועצת פועלי נשר-גור, וועד הפועלים הערבים המאורגנים במחצבה הנ"ל הנקראים להלן "צד שני". נגמר ההסכם ביחס לפחרון הסכסוכים וגבירת השביחה לפי החנאים דלהלן:

1. הצד הראשון ככיר בוועד הפועלים המאורגנים ע"י מועצת פועלי "נשר"
2. הצד הראשון מתחייב להעסיק את כל הפועלים במחצבה הנ"ל תשע שעות ליום.
3. הצד הראשון מתחייב לשלם לפועלים סך מאה עשרים וחמשה כ"א א"י (125) שבר עבודה יומי, ועליו לאחוז בכל האמצעים המתאימים כמשך 3 חדשים מהתאריך דלעיל להענין יוכל לשלם 150 מא"י (מאה וחמשים כ"א א"י) שבר עבודה יומי לפועלים אחרי עבוד 3 חדשים (שלשה חדשים). במקרה שלא יוכל לעשת זאת - דהיינו לשלם 150 מא"י, הצד השני חפשי להמשיך את העבודה או להפסיקה.
4. הצד הראשון מתחייב להיות אחראי בעד כל הנזק הנגרם לפועלים כחכה עבודה לפי חוק הפיצויים לפועלים משנת 1927.
5. על כל הפועלים שיוכנסו חדשים למחצבה להיות נכנעים לתנאי הארגון וההסכם הזה.
6. כשעה צורך, הקבלן חפשי לפטר או לקבל פועלים חדשים, בתנאי שינהג לפי הותק בהסכמה הועד.
7. הפועלים שפשים לקנוח את צרכיהם בכל מקום שירצו.
8. הצד הראשון מתחייב שלא להזיק לאיזה שהוא פועל ככ"ן אלה ששכחו בגלל השחח-פוחו בשביחה.
9. הצד השני מתחייב שכל הפועלים במחצבה ימלאו את עבודתם על הצד הטוב ביותר לפי ההוראות אשר חנחנה כצד הראשון או כצד בא-כוחו ביום ובלילה.
10. אין פועל רשאי להחמיר בעבודה בלי רשות הקבלן, במקרה של חסור כלי רשות הקבלן חפשי לקבלו או לרחוחו מהעבודה.
11. שני הצדדים מתחייבים לשמור על חנאי הסכס זה. כל צד שיפר איזה חנאי שהזא בתנאי ההסכם הזה, חייב לשלם פיצויים בעד הנזק הנגרם ע"י הפרה זו. אי לזאת נכתב כתב הסכס זה כשתי העוקוח לשכס מוסמך כשעה צורך, והעקקה את נשפרת אצל כל צד.

על החתום: ערים: עלי עבדאללה, גמיל רכדאן, עבדאללה כסעוד, קמינקר אהרן, אבא חוטי, מחמד עבדאל רחים אל חסן, יוסף עבדאלל רחמאן, שיך סלימאן.

צב"י גרינברג

כצבא אפנדי

מכן, ב־1 באפריל 1933, שלח הקבלן את כל פועליו לחופשה של שבועיים לרגל חגים מוסלמיים ויהודיים. כשחזרו לעבודה מצאו כי כבר הועסקו מאה וחמישים פועלים אחרים וכי מאה ושלושים הפועלים הוותיקים הושבתו מעבודה. בפעם הראשונה נאלצו פועלים יהודים להכריע בדבר מעורבותם הפעילה, והם סירבו לקבל את חומר הגלם שחצבו הפועלים החדשים אשר הוכאו במקום הוותיקים המושבתים. כתוצאה מכך הושבתו שמונים פועלים יהודים.⁶⁴ החשש מהשבתה מלאה של בית-החרושת 'נשר' הביא להתערבות מידית של הוועד הפועל של ההסתדרות, ותחת לחץ הסכימו הפועלים הערבים להעברת הסכסוך בינם לבין הקבלן להחלטת בורר יחיד, קצין המחוז האדון ברוך בינה, וזאת בתנאי שיחולו קודם לכן מן השביתה ויחזרו לעבודה. בכך נמנעה הסכנה של השבתת המפעל התעשייתי הגדול בארץ, כדברי אבא חושי.⁶⁵ לעומת זאת לא נמנעה ההידרדרות המתמשכת במצבם של הפועלים. תהליך הבוררות התעכב, ורק לאחר שישה שבועות, לקראת סוף חודש יוני, פורסם פסק הבוררות אשר על-פיו התקבלו חלק מדרישות הפועלים וחלקו האחר נדחה.⁶⁶ הקבלן המשיך כל אותה עת — אף לאחר פרסום פסק הבוררות — בהתעללותו בפועלים: 'לחץ, קלל, סכסך, שסה את המשטרה וגרש בלי מעצור ובלי רסן, מה שהעמיד אותנו בעיני הפועלים כחסרי אונים כלפיו — ואמנם כך היינו',⁶⁷ כדברי אליהו אגסי, מפעילי ברית פועלי ארץ-ישראל בקרב הפועלים הערבים בחיפה. האכזבה הקשה מתוצאות הבוררות, ההתעלמות של הקבלן מאותם סעיפים אשר פסקו לטובת הפועלים וחוסר האונים, או חוסר המעש, של ההסתדרות הביאו להתפוררות סופית של התארגנות הפועלים. מכתבם של גרינברג וחושי אל הוועד הפועל של ההסתדרות הציג את השתלשלות האירועים בצורה נוקבת וקולעת, וסיים בכיקורת חריפה כלפי הוועד הפועל:

אנו חושבים את זה מחובתנו גם הפעם אחרי הליקבידציה, להעיר לכם, חברים, את אותם הדברים שחזרנו ואמרנו לכם בכל ההזדמנויות כחדשים האחרונים, כי אנו חושבים שמחוץ לקשיים העצומים הפנימיים שהיו טבועים בעצם הפעולה הזאת, יש ליחס במידה ניכרת את סבת הכשלון בעמדת פועלי 'נשר' היהודים ובמדה יותר גדולה באדישות ובחסר העזרה מצד הוועד הפועל של ההסתדרות.⁶⁸

לכמה שנים שקטה המחצבה. היו אלה שנות צמיחה ותסיסה במשק החיפאי כולו. בצד הגידול הדמוגרפי והכלכלי בעיר, גדלו גם שכונות העוני שבהן הצטופפו מהגרים ערבים חסרי תעסוקה קבועה, ובקרבתם גבר המתח החברתי והפוליטי.⁶⁹ בשנת 1935 עלה מספר השביתות בארץ כולה לשיא חסר תקדים של חמישים ושמונה שביתות, מתוכן תשע-עשרה שביתות של פועלים ערבים.⁷⁰

64 ש.ם.

65 ש.ם.

66 פסק-הדין של הבורר, 22 ביוני 1933, אה"ע, IV208-1-608.

67 א' אגסי, 'הפעולה הארגונית בין הפועלים הערבים בחיפה', יוני 1932-1933, עמ' 4, אה"ע, IV250-27-1-435.

אגסי ריכז את פעילות ברית פועלי ארץ-ישראל בחיפה.

68 גרינברג וחושי אל הוועד הפועל של ההסתדרות, 9 באוגוסט 1933, אה"ע, IV208-1-894.

69 Sh. Lachmann, 'Arab Rebellion and Terrorism in Palestine 1929-1939: The Case of Sheikh Izz al-Din al-Qassam and his Movement', E. Kedouri & S. Haim (eds.), *Zionism and Arabism in Palestine and Israel*, London 1982, p. 77

70 Colonial Office, *Report by His Majesty's Government to the Council of the League of Nations on the Administration of Palestine and Trans-Jordan for the Year 1935*, London 1936, p. 119

בחיפה מנה אליהו אגסי בחודשים הראשונים של שנה זו שבע שביתות של פועלים ערבים, רובן המכריע תחת חסות אגודת הפועלים הערבית הפלשתינאית.⁷¹

הפעילות במחצבות 'נשר' התרחבה. מספר הפועלים בה עלה מכמאה וחמישים בעת השביתות של 1932-1933 לכשלוש מאות ועשרים בתחילת 1936. בשביתות פועלי 'נשר' אשר פרצו בשנת 1936 חזרו והועלו אותן דרישות מוכרות מתחילת שנות השלושים: קיצור יום העבודה, העלאה כלשהי של השכר, הורדת לחץ המשגיחים ונסיון לווסת את פיטורי הפועלים. כבעבר דרשו הפועלים את ביטול החובה לקנות את מזונם כחנותו של הקבלן, ולכך נוספה דרישה חדשה והיא הזכות לאפשר למשפחותיהם להתגורר יחד עמם בכפר בלד אש-שייך, דבר אשר עורר את התנגדותו החריפה של הקבלן, ככל הנראה מחשש לאבד את שליטתו על הפועלים.⁷²

הפועלים קיבלו עזרה מאגודת הפועלים הערבית הפלשתינאית ובעיקר מן היועץ המשפטי של האגודה חנא עצפור.⁷³ הם חתמו על הסכמים עם הקבלן שבהם נענו על מרבית דרישותיהם, אך התחדשותן של השביתות מעידה כי גם תחת חסות אגודת הפועלים הערבית הפלשתינאית לא כובדו ההסכמים. הפועלים כבר לא פנו אל מועצת פועלי 'נשר' או אל ברית פועלי ארץ-ישראל שבחיפה, ופועלי 'נשר' היהודים התנגדו לכל התערבות או הושטת סיוע מצדם. לראשונה קישר גרינברג, מזכיר מועצת פועלי 'נשר', בין בעיית הסולידריות עם השוכחים לבין בעיית העבודה הערבית במחצבה. להערכתו התחילה הנהלת 'נשר' להשתכנע כי כל עוד מתנהלת המחצבה על-ידי ערבים לא יכולה להיות לה שליטה על מהלך העבודה. ייתכן שקרב היום אשר בו תבין ההנהלה כי עדיף לה להוציא את המחצבה מידי הערבים, ולפיכך בוודאי שאין זה הזמן המתאים להושיט לשוכחים עזרה.⁷⁴

ב-24 בפברואר 1936 פרצה השביתה האחרונה של פועלי מחצבת 'נשר' הערבים בדרישה לשיפור תנאי העבודה, והיא נמשכה עד ל-15 במארס. כחודש מאוחר יותר עתידה היתה לפרוץ השביתה הכללית אשר החלה את המרד הערבי, וסחפה אתה גם את מחצבות 'נשר'. בתקופה ארוכה זו, למן הפעלת בית-החרושת באוקטובר 1925 ועד למרד הערבי באפריל 1936, העסיקה בעיית הפועלים הערבים את עובדי 'נשר' היהודים ואת מוסדות ההסתדרות: מחד גיסא ניסו שוב ושוב להביא לביטול או לצמצום של העסקת הפועלים הערבים במחצבה, ומאידך גיסא סייעו לפועלים הערבים במאבקם נגד הניצול הקיצוני מצד הקבלן הערבי שהעסיק אותם. המתח הפנימי בין שתי מגמות אלה יכול להסביר את האמביוולנטיות הרבה של הפועלים היהודים כלפי הבעת תמיכה בשוכחים הערבים כמו גם את הספקות שרווחו באשר לתגובתם במקרה שייקראו להשבתת תמיכה. אמביוולנטיות זו ברמה המקומית היתה ביטוי של המתח בכלל היישוב בין מדיניות 'העבודה העברית', קרי סגירת המשק היהודי בפני פועלים ערבים, לבין 'הארגון המשותף' — הנסיון לארגן את הפועלים הערבים תחת חסות ההסתדרות כדי לשפר את מצבם ולרכוש את אמונם.

71 א' אגסי, 'הפעולה בין הפועלים הערבים בחיפה', 31 באפריל 1935, אה"ע, IV250-27-1-435.

72 מדיווחו של אגסי על שביתת הפועלים במחצבת 'נשר', 6 בפברואר 1936, אה"ע, IV250-27-2-199. פרטים נוספים על שביתות אלה ועל הדרישות שהוצגו ראה: גליין להרשמת שביתות או השבתות של הפועלים הערבים, 25 במארס 1936, אוניברסיטת חיפה, ארכיון אבא חושי, תיק 5.

73 אגודת הפועלים הערבית הפלשתינאית הוציאה כמה כרוזים המדווחים על השביתה וקוראים לתמיכה: 2 ו-13 במארס 1936, אה"ע, IV104-49-73.

74 מיומנו של אגסי, 1 במארס 1936, אה"ע, IV250-27-2-119A.

מלך המלטים בשוק הא"י

תוצרת ביהח"ר ה:דול והמודרני ביותר בארצות הסוחר הקרוב

עילאה
"נשר"

מלט
פורטלנד

משיג כבר אחרי שני ימים את החוזק המוקצב לפי
הנירמות רק לאחר 28 יום

וזאת היא התועלת הממשית אשר מסיקים המשתמשים

במלט פורטלנד "נשר" עילאה

קמוץ במלט 20-15 אחוז.

חסכון רב וחשוב בחסרים לתכניות בעבודת בנין-בסוף הורות
לאפשרויות של ערוק-תכניות סגור.

חסן רב וזמן העשיה קצר לסחורות-בסוף (לכנים, סבלאות וכ"ו)
הספקה זרזת של מלט חסיד פרי ביהח"ר מסקל סלא.

Portland Cement Co. Nesher Ltd.

חברת מלט פורטלנד "נשר" בע"מ

חיפה, ת.ד. 242, טל. 142. HAIFA, P. O. B. 242, Tel. 142.

סוכן החברה בתל-אביב יפו והסביבה:

יוסף קורדיאנסקי תל-אביב, ת.ד. 191, טל. 377.

מודעת פרסומת למלט
של 'נשר' (שנות
השלושים)

אפריל 1936-אוגוסט 1938, כניסת הפועלים היהודים למחצבה

השנתיים הבאות עמדו בסימן המרד הערבי והמשבר בענף הבנייה. משבר זה החל עוד בסוף 1935 עם מלחמת איטליה-חבש, אך הוא לא הורגש מיד בבית-חרושת 'נשר'. עם פרוץ המרד הערבי, באפריל 1936, העמיק המשבר. האבטלה פגעה קשות בפועלי הבניין היהודים,⁷⁵ הביקוש למלט ירד תוך צמצום מתמשך של היקף התוצרת והיקף התעסוקה במפעל 'נשר'.⁷⁶

101

75 מועצת פועלי חיפה, ההסתדרות בחיפה, בשנים 1933-1939, חיפה 1939, עמ' 92-93.

76 אשל (לעיל, הערה 18), עמ' 74-75; מועצת פועלי 'נשר'-יגור, דין-וחשבון לחדש יוני 1936, אה"ע, IV208-1-1511; מועצת פועלי 'נשר'-יגור, דין-וחשבון לחדש אוגוסט-ספטמבר 1936, אה"ע, IV208-1-1511; יומנו

של מרמינסקי, 30 במאי 1937, אה"ע, IV208-1-1328A.

כאשר פרצה ב-19 באפריל 1936 השביתה אשר סימנה את התחלת המרד הערבי, נפגע קשות מצב העבודה במחצבת 'נשר'. הפועלים הערבים החלו לעבוד שמונה שעות ביום בלבד, וצמצמו את התוצרת לכדי שליש. הקבלן חשש מעימות עמם ונעלם מן השטח.⁷⁷ מצב הבטחון הידרדר אף הוא. החלו פגיעות בפועלים היהודים כדרכם לעבודה וממנה ובשכונת הצריפים הסמוכה לכפר בלד אשר-שייך. פועלי המחצבה הערבים החלו לקחת עמם כלי עבודה, לפגוע במכונות, וחמור מכול — הם נטלו כמויות ניכרות של חומר נפץ משטח המחצבה.⁷⁸ בתחילת חודש מאי עזבו הפועלים את העבודה.

ההסתדרות הפעילה לחץ מרבי לשנות הפעם סופית את אופן הפעלת המחצבה. הפועלים היהודים סירבו להמשיך בעבודתם בבית-החרושת אם המחצבה תופעל על-ידי מוצבאח שקיפי ופועליו הערבים, ואילו פולק מצידו נטה לסגור את המפעל אשר הביקוש לתוצרתו היה בירידה תלולה. לאחר כשבוע של מגעים קדחתניים הושג הסכם שעל-פיו יבוטל החוזה עם שקיפי והמחצבה תופעל על-ידי 'אבן וסיד', חברה בכעלות משותפת של חג' טאהר קרמאן ו'סולל בונה'. במחצבה יועסקו פועלים ערבים ויהודים גם יחד, ביחס של שני שליש לשליש. דוד הכהן, איש חיפה ומראשי 'סולל בונה', הוא שיזם את ההסכם ושכנע את כל הצדדים לקבלו.⁷⁹ הכהן היה חבר במועצת עיריית חיפה עוד משנת 1927, ופיתח קשרים נרחבים, אישיים וכלכליים, עם ערבים בעלי הון והשפעה. ההצעה כי 'סולל בונה' תפעיל את המחצבה אך תעשה זאת באמצעות 'אבן וסיד' בעלת השותף הערבי, היתה פתרון רצוי להנהלת 'נשר', אשר לא רצתה לנתק את קשריה עם השוק הערבי. פועלי המחצבה השובתים, פועליו של שקיפי, ניסו למנוע את קיום ההסכם, אך קשריו הטובים של הכהן אפשרו את הפעלתה עם פועלים ערבים, על בסיס ההסכם שהושג. הפעם הועילו קשריו עם ראשי אגודת הפועלים הערבית הפלשתינאית — מזכירה רב ההשפעה סאמי טאהא ויועצה המשפטי חנא עצפור, חבר מועצת עיריית חיפה. הללו הסכימו לחתום על הסכם עם הכהן על תנאי העסקתם של הפועלים הערבים, על היחס המספרי בינם לבין הפועלים היהודים ועל תנאי שכרם, וזאת מתוך הבנה כי פועלים אלה יתקבלו אך ורק מבין חברי אגודת הפועלים הערבית הפלשתינאית. סעיף 7 בהסכם קבע במפורש כי 'שני הצדדים מקבלים על עצמם להפעיל את מלוא כוחם והשפעתם כדי לשמור על ההרמוניה והשלום בין שני החלקים השונים של הפועלים ולהפעיל את מלוא מאמציהם להדחיק כל הבדלים קהילתיים או גזעיים'.⁸⁰ על ההסכם הסופי חתמו הכהן ועצפור. על-פי זכרונותיו של הכהן היה זה סאמי טאהא אשר התלווה אליו כיום העבודה הראשון, שבו הבהיר הכהן לפועלים את תנאי עבודתם (שכר גבוה מזה שקיבלו אצל שקיפי וזאת תמורת שמונה שעות עבודה) ואת העובדה כי יחד אתם יעבדו גם פועלים יהודים באחד מחלקי המחצבה.⁸¹ בימים הראשונים נכנסו לעבודה כמאתיים וחמישים פועלים ערבים וחמישים פועלים יהודים.⁸² היה זה הישג חשוב ביותר עבור היישוב היהודי: הסכמתם של פועלים ערבים לעבוד בעת השביתה

77 על-פי זכרונותיו של הכהן, שקיפי ברח ללבנון מפחד פגיעת הפועלים המתמרדים. ראה: ד' הכהן, עת לספר, תל-אביב 1979, עמ' 65.

78 יומנו של מרמינסקי, 6-2 במאי 1936, אה"ע, IV208-1-1150.

79 הכהן (לעיל, הערה 77), עמ' 65-68.

80 הסכם בדבר הפעלת מחצבת 'נשר', אה"ע, IV208-1-1150 (אנגלית). אין תאריך על העתק ההסכם, הכתוב באנגלית, שנמצא בתיקי הוועד הפועל, אך מצוין שם כי ההסכם תוקם ב-18 במאי 1936.

81 הכהן (לעיל, הערה 77), עמ' 67.

82 מועצת פועלי 'נשר' יגור אל הוועד הפועל של ההסתדרות, 17 במאי 1936, אה"ע, IV208-1500.

הכללית, ועוד במפעל שבבעלות יהודית, בהסכמה שבחסות אגודת הפועלים הערבית הפלשתינאית ובשותפות עם פועלים יהודים, עמדה בניגוד בולט להתנגשויות ולמרד שציינו את אותם הימים. באוגוסט 1936 גבר הלחץ על כל הפועלים הערבים להצטרף לשביתה הכללית, ופועלי המחצבה עזבו אף הם את העבודה למשך כעשרה ימים. הפועלים היהודים המשיכו להפעיל את המחצבה תוך גידול משמעותי במספרם. עם חזרתם של הפועלים הערבים לעבודה הסכים הכהן לקבלם, אף-על-פי שעצם הצטרפותם לשביתה נחשבה להפרת ההסכם החתום בינו לבין עצפור, אך מבלי לחזור ליחס של שני שלישי ערבים ושליש יהודים, כפי שנקבע בהסכם הראשוני, אלא ליחס של חצי-חצי.⁸³ ואכן זה היחס אשר נשאר עד אוגוסט 1938, עם החרפת המרד הערבי ועזיבתם הסופית של הפועלים הערבים את המחצבה, ביזמתם שלהם.

היהודים והערבים הועסקו אמנם על-ידי אותו גורם, 'אבן וסיד', ולמעשה 'סולל בונה', אך תנאי העבודה ובעיקר גובה השכר ואופן התשלום היו שונים. אף שחל שיפור בשכרם של הפועלים הערבים, הרי שכר הפועלים היהודים עדיין היה גבוה בהרבה.⁸⁴ אולם הכדל מהותי יותר היה באופן חישוב השכר. שכרם של הפועלים הערבים היה שילוב של שכר יומי ושל פרמיה ששולמה על-פי כמות התוצרת, בעוד הפועלים היהודים התנגדו בכל תוקף לתשלומי פרמיה ועמדו על תשלום שכר יומי בלבד, הן להם והן לפועלים הערבים. הפועלים הערבים הרוויחו מאה ושישים מיל כשכר יסוד יומי אשר עבורו היו אמורים למלא עשר קרוניות חומר גולמי. כל קרונית נוספת זיכתה אותם בעוד עשרה מיל ובמרבית הימים הצליחו הפועלים להעמיס עשרים קרוניות חומר. שכרם של הפועלים היהודים היה שלוש מאות ושלושים מיל, והוא שולם ללא חישובי כמות או פרמיה. ההנחה היתה כי שכר זה יאפשר להם להוציא אחת-עשרה קרוניות חומר ביום עבודה. ברכים מן הימים הם הצליחו לגמור מכסה זו בשש עד שבע שעות עבודה, אולם הם סירבו בתוקף להוסיף על כך תשלום פרמיה לקרוניות נוספות אף-על-פי שמנהלי 'סולל בונה' הציעו להם תוספת של שלושים ושלושה מיל לכל קרונית.⁸⁵

יש להבין מחלוקת זו בעניין שיטת הפרמיה על רקע הצמצומים והפיטורין בבית-חרושת 'נשר' עקב המשבר בענף הבנייה והירידה בביקוש למלט. שיטת הפרמיה שהיתה נהוגה עבור הפועלים הערבים גרמה לכך שהם הפיקו כמות גדולה של חומר מדי יום. כתוצאה מכך, העריכו הפועלים היהודים, הצטמצם מספר הפועלים שיש להעסיק במחצבה, וממילא ירד גם מספר היהודים שיכולים היו למצוא שם עבודה. הפועלים היהודים חזרו ודרשו לפיכך לבטל את הפרמיה אשר ניתנה לפועלים הערבים או לחלופין לחשב את חלקם היחסי, קרי מחצית לא מתוך כלל העובדים אלא מתוך כלל התוצרת המופקת,⁸⁶ דבר שהיה מעלה את מספר הפועלים היהודים המועסקים, אשר באו ברובם מבין מפוטרי 'נשר'.

דרישה זו הועלתה שוב ושוב במשך כשנתיים עד אוגוסט 1938, אך נדחתה על-ידי 'סולל בונה'. עם החרפת המרד הערבי עזבו הפועלים הערבים את המחצבה, ולראשונה הפעילה אותה חברת 'סולל בונה' בעבודתם של פועלים יהודים בלבד.

83 הכהן אל עצפור, 27 בנובמבר 1936, אה"ע, IV208-1-1075D.

84 מועצת פועלי 'נשר'-יגור, דו"ח מפעולות המועצה 1937-1938, עמ' 17, אה"ע, IV208-1-1200.

85 דין וחשבון עבור החודשים אוקטובר-דצמבר 1936, עמ' 4, סעיף ב', אה"ע, IV208-1-1511; יומנו של

מרמינסקי, 6 באפריל 1937, אה"ע, IV208-1-1328A.

86 יומן מרמינסקי, 6 באפריל 1937, אה"ע, IV208-1-1328A.

שנתיים אלה היו האחרונות שבהן הועסקו ב'נשר' יהודים וערכים. לראשונה נשברה ההפרדה בין היהודים שהועסקו בבית-החרושת, ובין הערכים, שהועסקו במחצבה — הראשונים על-ידי הנהלת 'נשר' והאחרונים על-ידי הקבלן. אולם העבודה המשותפת במחצבה לא יצרה תנאים של שותפות. למרות המעסיק המשותף, 'סולל בונה', לא היה מקום להיווצרותם של אינטרסים משותפים בין הפועלים. המחויבות של 'סולל בונה' כקבלן הסתדרותי להעסיק פועלים יהודים היתה ברורה, ולא הועמדה בסכנה על-ידי השכר הנמוך יותר של הפועלים הערכים. היפוכו של דבר, שכר נמוך זה הקל על 'סולל בונה' להעסיק פועלים יהודים ולשלם להם שכר גבוה יותר. דווקא העבודה באותו מקום עצמו חידדה בקרב היהודים את התחושה כי הערכים מועסקים על חשבון עובדים יהודים. המתח סביב העסקת פועלים ערכים לא שכך, אלא אף גבר.

סיכום

מפעל 'נשר' היה מקום עבודה מעורב בעיר מעורבת וביישות פוליטית כעלת אוכלוסייה מעורבת. חיי היום-יום של הפועלים היהודים והערכים במקום עבודה זו עוצבו על-ידי המציאות של החברה המעורבת והמעומתת של פלשתינה-ארץ-ישראל המנדטורית. עצם קיומו של מקום עבודה גדול זה, שהעסיק גם יהודים וגם ערכים למאות, היה תוצאה — שנויה במחלוקת, כפי שראינו לעיל — של הקמת הבית הלאומי היהודי ושל התמיכה המנדטורית בפיתוחו של הבית הלאומי. התהליכים השונים אשר עברו על החברה הערבית הפלשתינית, הכפרית בעיקרה — תהליכים שנבעו בחלקם, אם כי רק בחלקם, מההתיישבות הציונית — הביאו להיווצרות מאגר גדול של פועלים ממוצא כפרי אשר ניתן היה להביאם העירה וכך להבטיח את התחלופה המתמדת של פועלי המחצבה הזולים; פועלים אלה התחרו ביהודים מחד גיסא ונוקקו לעזרתם מאידך גיסא. חיפה כמוקד פיתוח ממשלתי וציוני הפכה ליעד הגירה ליהודים ולערכים, תנאי הכרחי להפגשתם באותו מקום עבודה. התגבשות ההתיישבות הציונית, בואה של עלייה פועלית והתפתחותה של מערכת מוסדית-פוליטית היו גורמים חיוניים להתארגנות פועלי 'נשר' ולהצלחתם. מפעל 'נשר' היה במוכנים מסוימים מפעל ייחודי — בגודלו, באופי התוצר ובהיותו מפעל בסקטור התעשייתי היהודי אשר העסיק יהודים וערכים כאחד. עם זאת כל מה שהתרחש במפעל זה ניתן להסבר רק כמיקרוקוסמוס או כנקודת מפגש של תהליכים מקיפים הרבה יותר.

התפתחותה של החברה היישובית היהודית על דרך ההפרדה — כדרך חיים, כדרך מחשבה וכדרך גיבוש מוסדית ופוליטית — הקשתה על אימוץ דרך חלופית המבוססת על שיתוף פעולה, גם כשהיה רצון או צורך לעשות כן. תופעה זו מסתמנת שוב ושוב בסיפור היחסים בין הפועלים היהודים לערכים במפעל 'נשר'. מציאות חיהם של פועלי 'נשר' היהודים היתה מעוגנת, באופן גלוי וסמוי, בבניית היישות היהודית הנפרדת. הם היו חלק מיצירת מעמד פועלים יהודי נפרד; הם לחצו, דחפו ונאבקו להגדלת אותו מעמד ולקידומו; הם הקימו שכונה נפרדת, והקימו ועד נפרד של הפועלים היהודים ומועצת פועלים נפרדת, שהיו חלק של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל; הם גם שיתפו פעולה דרך מוסדות הפועלים עם הגופים הפוליטיים של היישוב היהודי להגנה על מקום עבודתם ולהרחבתו. אולם במקביל לפעולות אלו, ומתוך

המציאות המעורבת שבה חיו הפועלים היהודים, נוצרו גם נקודות מפגש עם האוכלוסייה הערבית, ובמקרה זה עם ציבור פועלים ערבי. מפגש זה היה טעון מתחים וסתירות. מצד אחד, הפועלים הערבים היו מתחרים זולים אשר הועדפו על-ידי ההנהלה, ולפיכך היוו איום על הפועל היהודי ברמת הפרט וברמת הקולקטיב. מצד אחר, עצם השותפות באותם תהליכי ייצור יצרה תלות של קבוצה אחת באחרת, הביאה, כפי שראינו לעיל, ליצירת קשר ביניהם, ושברה, ולו לקטעי זמן קצרים, את התחרות והעוינות תוך בניית שיתוף פעולה וסולידריות. אולם הסתירה שבין שתי האוריינטציות לא נעלמה גם בקטעי זמן ובנקודות מפגש אלו. הדומיננטיות של התחרות וההפרדה הקשתה על שיתוף הפעולה. גישת היסוד של הפועלים היהודים מן השורה לשיתוף כזה היתה אמביוולנטית ביותר עקב המקום המרכזי של בעיית 'העבודה הערבית' לעומת 'העבודה העברית' בחייהם. מוסדות הפועלים היהודים היו נפרדים ולא ניתן היה לכלול בהם בקלות פועלים ערבים. ההפרדה בתנאי העבודה — שהיתה תוצאה של העבר וההווה הנפרדים של כל קבוצה — הקשתה על גיבוש מאבק משותף, והסכסוך הלאומי הכולל העמיד כל מקרה של שיתוף פעולה כביקורת נוקבת של גורמים נוספים שהיו מעורבים בסכסוך משני הצדדים. אם נדמה היה כי התנאים של עיר מעורבת כחיפה ושל מקום עבודה מעורב כ'נשר' יכולים היו להכשיר את הקרקע ליחסי שיתוף במקום יחסי תחרות והיבדלות, הרי מסקנתי הסופית היא שונה. עצם השילוב בפועל באותו מקום עבודה, החשיפה ההדדית, הנגישות והנראות חידדו את התחרות וטרפדו, באופן גלוי או סמוי, במקום או במאחר, את נקודות שיתוף הפעולה.

ניתן לגזור ממקרה זה כמה מסקנות והערות כלליות יותר.

כפי שראינו לעיל, נסיונותיה של ההסתדרות לארגן את הפועלים הערבים ב'נשר' נחלו כשלון. כשלון זה לא היה מקרי. נהפוך הוא, כל גורמי הכשלון אשר באו לידי ביטוי ב'נשר' חזרו ונשנו גם במקרים האחרים שבהם ניסתה ההסתדרות לארגן פועלים ערבים ולסייע להם במאבקם המקצועי. חוסר היכולת לממש את ההישגים המעטים שהושגו עבור הפועלים הערבים, חוסר האפשרות לספק להם עבודה חלופית במידת הצורך ואי-היכולת להפעיל לחץ משמעותי על המעסיק או על הקבלן הערבי, כל אלה שמו לאל את נסיונות הארגון, שנעשו ברובם תחת חסות ברית פועלי ארץ-ישראל. גוף זה, אשר ההסתדרות נהגה להשתבח בו בעיקר ליחסי חוץ, נשאר למעשה חסר אחיזה וחסר השפעה בציבור הפועלים הערבי. התמדתה המהותית של ההסתדרות בהתנגדותה להעסקת ערבים בסקטור היהודי, כמו גם העניין המועט שהיה לרוב המכריע של פעיליה בארגונם של הפועלים הערבים, מנעו ממסגרת זו כל אפשרות ליצירת שיתוף פעולה פועלי-מעמדי. ברמה עקרונית יותר ניתן לומר כי מהותה של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל כגוף פועלי-לאומי, כגוף אשר מילא תפקיד מרכזי בבניית היישות הלאומית הנפרדת, לא אפשר לה לגשר על ההבדלים הלאומיים ולהגיע לכדי שיתוף פעולה מעמדי על-לאומי.

במקרים המועטים שבהם התקיים מאבק פועלי משותף, הוא לא התנהל תחת חסותה הכוללת של ההסתדרות, אלא במתכונת של שיתוף פעולה בין ההסתדרות כמארגנת הפועלים היהודים ובין אגודת הפועלים הערבית הפלשתינאית כמארגנת הפועלים הערבים. רק במקרים הבודדים שבהם היו שני ארגונים אלה נכונים לפעול יחדיו התממש המאבק המשותף הלכה למעשה. השלכותיה של ההפרדה בין היישוב היהודי לערבי על דינמיקת היחסים במקום עבודה מעורב הוארו שוב ושוב במאמר זה. אולם ההשלכות עמוקות ומקיפות הרבה מעבר לאירועים שתוארו או

דבורה ברנשטיין

לדומיהם. הדומינטיות של עקרון זה בגיבושו של היישוב היהודי עיצבה לא רק מבנים מוסדיים, כלכליים ופוליטיים, אלא אף דפוסי שפה וחשיבה. ההגמוניה של עקרון ההפרדה הקשתה מאוד על אימוץ כל דרך חלופית המבוססת על מידה זו או אחרת של שיתוף פעולה או אינטגרציה. הקושי היה לא רק במימושה של דרך שיתופית הלכה למעשה, אלא אף בהעלאתה על סדר היום החברתי-התרבותי הלגיטימי. ייתכן מאוד כי דרך ההיפרדות היתה הדרך היחידה האפשרית לבניית ישות חברתית-פוליטית יהודית בארץ-ישראל. אך בצד ההצלחה היה גם המחיר. ולהערכתי הדחיקה המוחלטת כמעט של כל דרך חלופית היא אחד המחירים הכבדים ורבי ההשלכות.

סמל מפעל 'נשר'

תכנון מושבי גוש תל מונד – יצירת דגם חדש של מושבי עובדים

רינה אידן (רייניץ)

מבוא

מושבי העובדים שהוקמו בגוש תל מונד בראשית שנות השלושים (כפר הס, חירות ועין ורד) שייכים לגל ההתיישבות השני של מושבי העובדים. בגל ההתיישבות הראשון, בשנות העשרים, הוקמו מושבי עובדים בעמק יזרעאל (נהלל, כפר יחזקאל, תל עדשים וכפר יהושע) בעיקר על-ידי אנשי העלייה השנייה. מושבים אלה נוסדו על בסיס של משק מעורב, על קרקע לאומית ובמימון מלא של ההסתדרות הציונית. המאפיין של גל ההתיישבות בשנות השלושים היה ייסוד מושבי עובדים באזור המטעים של מישור החוף על בסיס של משק אינטנסיבי מגוון (פרדס, רפת, לול וגן ירק להספקה עצמית). מושבים אלו הוקמו אמנם על אדמות הקרן הקיימת, אבל במימון עצמי של המתיישבים, שהיו ברובם מאנשי העלייה הרביעית והחמישית או בסיוע של חברות ציבוריות. שיטת התיישבות חדשה זאת של מושבי עובדים, אשר נוצרה בשנות השלושים, חוללה שינוי גדול בתפיסת רעיון המושב, כפי שגובש כעשר שנים קודם לכן על-ידי אליעזר יפה.¹ הרעיון של יפה הותאם למקום מסוים – עמק יזרעאל, לאוכלוסייה מסוימת – אנשי העלייה השנייה, ולתקופה מסוימת – שנות העשרים. השינויים שהתחוללו עקב הזמן והנסיבות גרמו למעשה להיווצרותו של דגם חדש של מושב עובדים, אשר ניסה אמנם להיאחז בעקרונות המושב של יפה אך מבחינה משקית-כלכלית, חברתית-אנושית וגאוגרפית היה בעצם שונה. מטרת מאמר זה היא לבחון את ההשפעה שהיתה לשינוי הגאוגרפי, המשקי והחברתי על יצירת המבנה הפיסי של מושבי העובדים בשרון, מבנה שמזוהה כאמורפי, חסר צורה, בניגוד לדגם הגאומטרי-המעגלי שלפיו עוצבו מושבי העובדים בעמק יזרעאל.

רקע היסטורי

במהלך שנות העשרים הראשונות רווחה בהתיישבות העובדת ככלל ובמושבי העובדים בפרט התפיסה שניתן לקיים את יישוביהם רק באזור 'ההתיישבות הכבדה'. לכינוי זה זכתה ההתיישבות בעמק יזרעאל, בעמק הירדן ובגליל התחתון – אזורים שהיו מרוחקים מהתיישבות עירונית ואשר המושבות שבסביבתם התבססו על משקי פלחה ועל רפתות. זאת בשעה שבאזור יהודה (רחובות,

¹ על גיבוש רעיון המושב ויישומו ראה: ר' אידן, 'מרעיון לתנועה: התפתחות רעיון מושב העובדים ויישומו בין השנים 1929-1939', עבודת גמר, אוניברסיטת תל-אביב 1989.

ראשון לציון) ושומרון (אזור חדרה) התבססו המושבות על משקי מטעים ומאוחר יותר על פרדסים, שהצריכו שימוש בעבודה שכירה. ההתיישבות באזורים אלו כונתה 'ההתיישבות הקלה'.

הוגי רעיון מושב העובדים ראו כמשאת נפשם את החקלאי הפשוט החי חיים צנועים, מעבד את אדמתו ומספק את כל צרכיו ממשק מעורב על-ידי עבודה עצמית שלו ושל משפחתו. על-פי אמונתם ניתן היה לקיים צורת משק כזו אך ורק הרחק ממקום יישוב עירוני: הן מייסדי נהלל והן ראשוני כפר יחזקאל דחו את ההצעה שהועלתה כפניהם להתיישב על אדמות יגור בגלל קרבתן ה'מסוכנת' לחיפה. על-פי השקפה זו לא נראה גם משק המטעים מלכתחילה מתאים למסגרת של פועלים חקלאים. לפי תכניתו של יפה צריך היה המושב להתבסס על משק אוטרקי, שיפתור אותו מכל תלות. לדבריו 'טעות גדולה מונחת גם בנטיה השוררת בין כל החוגים ליסד את המושב על נטיעות דווקא'² — זאת למרות, ואולי משום, שקדם לרעיון מושב העובדים נסיון של התיישבות פועלים סמוך למושבות המטעים ביהודה, אשר מוכר כמושבי הפועלים (עין גנים, נחלת יהודה, עין חי ובאר יעקב).³ לדעת יפה נעוץ היה כשלונה של שיטת התיישבות זו בקרבתה למושבות ובסוג המשק שנוצר ביישובים אלה, אשר התבסס על מטעים.

השאיפה להתיישבות אשר אפיינה את הפועלים היהודים וקיבלה לגיטימציה כבר בימי העלייה השנייה, הביאה להתארגנות של פועלים חקלאים בקבוצות ובארגונים להתיישבות. תוך כדי ההמתנה לתורם לעלות על הקרקע עבדו פועלים אלה לשם פרנסתם והכשרתם החקלאית במקום שסיפק את העבודה הרבה יותר, וזו היתה בנמצא בעיקר בפרדסי המושבות ביהודה, בשומרון ובשרון. בדרך זו גדל מספרם של הפועלים מאלף באוקטובר 1924 לחמשת אלפים ומאתיים במאוס 1927.⁴ בד בבד עם השאיפה להתיישבות הלכה וכבשה לה מהלכים בקרב ציבור הפועלים הדעה שאין כל סיבה להפקיר את אזור המטעים ה'עשיר' (מדובר על תקופת השגשוג בענף ההדרים בימי העלייה הרביעית) להתיישבות שמומנה על-ידי הון פרטי.

נסיגות ראשונים להתיישבות פועלים באזור המטעים בהיקף מצומצם נעשו כבר בשנת תרפ"ה ליד פתח תקווה (גבעת השלושה) ובתרפ"ז ליד רחובות (גן שלמה). באותה עת החלו להתארגן גם ארגונים להתיישבות במושב אשר נקראו ארגונים להתיישבות אינטנסיביות, זאת על מנת להבדילם מן הארגונים אשר יעדו עצמם להתיישבות אקסטנסיביות בעמק יזרעאל.⁵ כוונתם היתה להתיישב על יחידת קרקע מצומצמת בת שנים-עשר-שבעה-עשר דונם, שתתבסס על מטעים בהשקאה ועל גידול ירקות ובעלי-חיים לתצרוכת עצמית.

בעקבות משבר העלייה הרביעית, אשר פגע גם במושבות ההדרים ולווה בקפאון בהתיישבות שהתבססה על ההון הציבורי, נוצר משבר עמוק בקרב פועלי המושבות. הם איבדו את התקווה להגיע להתיישבות; חלקם עזבו את המושבות, וכחמש מאות מהם אף ירדו מהארץ.⁶ ההנהלה הארץ-ישראלית של ההסתדרות הציונית מינתה ועדה לבדיקת סיבות העזיבה ולמציאת פתרונות

2 א' יפה, 'ליסוד מושבי עובדים', כתבי א' יפה, א, תל-אביב תש"ז, עמ' 77.

3 אידן (לעיל, הערה 1), עמ' 11-12.

4 א' ביין, תולדות ההתיישבות הציונית, תל-אביב תש"ה, עמ' 308.

5 חקלאות אינטנסיביות מבוססת על השקעה רבה של עבודה וטכניקה ליחידת קרקע ועוסקת בעיקר במטעים ובגידולי ירקות בהשקאה, ואילו חקלאות אקסטנסיביות עוסקת בפלחה בשטחים נרחבים ומאופיינת בהשקעה מועטה של עבודה וטכניקה ליחידת קרקע.

6 ביין (לעיל, הערה 4), עמ' 355.

למצב שנוצר. הוועדה המליצה לתת לפועל סיכוי לשפר את מצבו לאחר שעבד שנתיים במושבה. היא הציעה למוסדות המיישבים להשתדל ליישב פועלים רבים ככל האפשר באזור המושבות. להתיישבות כזו היו יתרונות אחדים מלבד הפתרון לבעיית הפועלים: הדבר עתיד היה להוזיל את ההתיישבות, משום שהפועלים ימשיכו לעבוד במושבה לפרנסתם תוך כדי בניית משקם, והמוסדות לא יצטרכו לממן את המתיישבים עד שמשקם יתחיל להניב פירות. הועלתה גם סברה שהפועלים יצליחו לחסוך כסף מעבודתם במושבה לשם רכישת הציוד למשק, וצוין כי העובדה שהם יהיו בעלי משקים תשפר את הרגשתם וכן את יחסיהם עם האיכרים במושבות. בנוסף על כל אלה יעברו הפועלים הכשרה חקלאית לקראת הטיפול במשקיהם, ומנגד לאיכרים יהיה עניין להעסיקם בשל היותם אלמנט קבוע ויציב.

כשלב זה הבינו גם אנשי המרכז החקלאי, אשר עד אז שללו את ההתיישבות באזור המטעים, שכדי להמשיך את המאבק לעבודה עברית במושבות כנגד העבודה הערבית הזולה, מאבק שהלך והחריף מסוף שנות העשרים, עליהם להפיח תקווה כלשהי אצל הפועל העברי, יורק בתנאי זה של התקוה להתיישבות יוכל הפועל העברי להשתרש במושבה ולעמוד בפני התחרות של העבודה הזולה.⁷ גורם חשוב נוסף שהביא לשינוי בגישת מוסדות הפועלים היה העובדה שקיוו ליצור באמצעות התיישבות הפועלים באזור מישור החוף והמושבות משקל נגד לסכנה הלאומית הכלכלית אשר היתה טמונה לדעתם בהתיישבות הפרטית.⁸ לשם כך יצא המרכז החקלאי בקיץ

109

7 ז' לופט, 'לשאלת התיישבות פועלי המושבות', הפועל הצעיר, כב, 11 (ט"ו בטבת תרפ"ט), עמ' 7.
8 שם.

1927 בססמה 'התיישבות אלף משפחות פועלים' (היתה זו התיישבות האלף השנייה; הראשונה תוכננה בגוש הקישון בתרפ"ו).⁹

מכאן ואילך התחלקו יישובי הפועלים שקמו לשני סוגים: יישובים שהוקמו ביזמת מוסדות הפועלים בלבד ויישובי 'התיישבות האלף', שמימונם הובטח במידה מסוימת על-ידי הון פרטי בעל אופי ציבורי למחצה (ראה להלן).¹⁰

כבר בשנת תרפ"ח החלה למעשה פעולה שיטתית ונמרצת לקראת ההתיישבות באזור המטעים. היא באה לידי ביטוי בפעולות המרכז החקלאי שהסתייע כמומחים אשר בדקו מבחינה מקצועית, משקית ויישובית את השטחים האפשריים להתיישבות. לכסוף נקבעה תכנית לרכישת שטחים שיספיקו להתיישבות של כאלף וחמש מאות משפחות, ותוכננה יחידה משקית באזור המטעים, שהצריכה השקעה של מאתיים לא"י (כולל בית).¹¹ שאלת המימון נותרה ללא פתרון, משום שמוסדות ההתיישבות הציוניים (קרן היסוד והקרן הקיימת) ראו אמנם בחיוב את הכיוון החדש בהתיישבות, אך משכו ידיהם מפעולה כתחום זה בשל חובת הקונסולידציה (ביסוס המשקים הקיימים), שנכפתה עליהם על-פי החלטת הקונגרס הציוני ה"ט" (1927), ואשר הארי סאקר, יושב-ראש ההנהלה הארץ-ישראלית, הקפיד מאוד על קיומה.

בישיבה משותפת עם אנשי המרכז החקלאי, אשר הציגו את תכניתיהם, הציע סאקר לדחות את תכנית ההתיישבות לשנה הבאה, בתקווה שהמצב ישתפר עד אז בעקבות הקמתה המתוכננת של הסוכנות היהודית. אנשי המרכז החקלאי הגיעו למסקנה שאין באפשרותם להמתין עד שתוקם הסוכנות ותתחיל לפעול, והחליטו לנסות ולהקים את המפעל בכוחות עצמיים. במשא-ומתן עם חברת הכשרת הישוב הוברר כי ניתן יהיה לרכוש את רוב השטחים לאחר תשלום ראשון של 1 לא"י לדונם, ושאר הסכום ישולם בתשלומים במשך שלוש שנים. בעקבות זאת עלה הרעיון של השתתפות עצמית של הפועלים ברכישת הקרקעות, זאת בהנחה כי כעבור זמן תקבל על עצמה הקרן הקיימת את האחריות ליתרת התשלומים והקרקעות יעברו לרשותה. המרכז החקלאי פנה אל צבור הפועלים בסיסמה 'עשרים לא"י' — הסכום שנדרש לשלם כל מתיישב. הסיסמה התקבלה על-ידי הגופים המאורגנים והמתארגנים להתיישבות — למרות הפולמוס הסוער שהתפתח סביב הרעיון בקרב ציבור הפועלים ואנשי ההתיישבות העובדת — והם החלו מיד באיסוף הכספים בקרב חבריהם.

בסך-הכול נאספו תוך כשנה קרוב לשמונת אלפים לא"י (עד 1931 נאספו למעלה מתשעה-עשר אלף לא"י).¹² הכסף הועבר לחברת הכשרת הישוב, והיא התקשרה עם מוכרי הקרקעות לשם רכישת רוב השטחים המתוכננים (חמישה-עשר אלף דונם), שנועדו לחמישה-עשר גופים מאורגנים אשר מנו כתשע מאות משפחות.¹³

9 על התיישבות האלף ראה: ב' עמיקם, נירים ראשונים: ההתיישבות בימי העליה החמישית, ירושלים תש"ם, עמ' 221-138.

10 ביין (לעיל, הערה 4), עמ' 395.

11 דוגמה לתכנית אופיינית של משק בהתיישבות האינטנסיביות ליד המושבה ראה: ד' גלעד, הישוב בתקופת העליה הרביעית, תל-אביב תשל"ג (1973), עמ' 307.

12 המרכז החקלאי, דו"ח ההסתדרות החקלאית ופעולותיה לוועידה החקלאית הרביעית, פברואר 1926-אפריל 1931, תל-אביב תרצ"א, עמ' 123. על הפולמוס סביב רעיון ההשתתפות העצמית ראה: אידן (לעיל, הערה 1), עמ' 116-115.

13 שם, עמ' 99.

אלפרד מונד (הלורד מלצ'ט הראשון), יוזם ההתיישבות בגוש תל מונד (1868-1930)

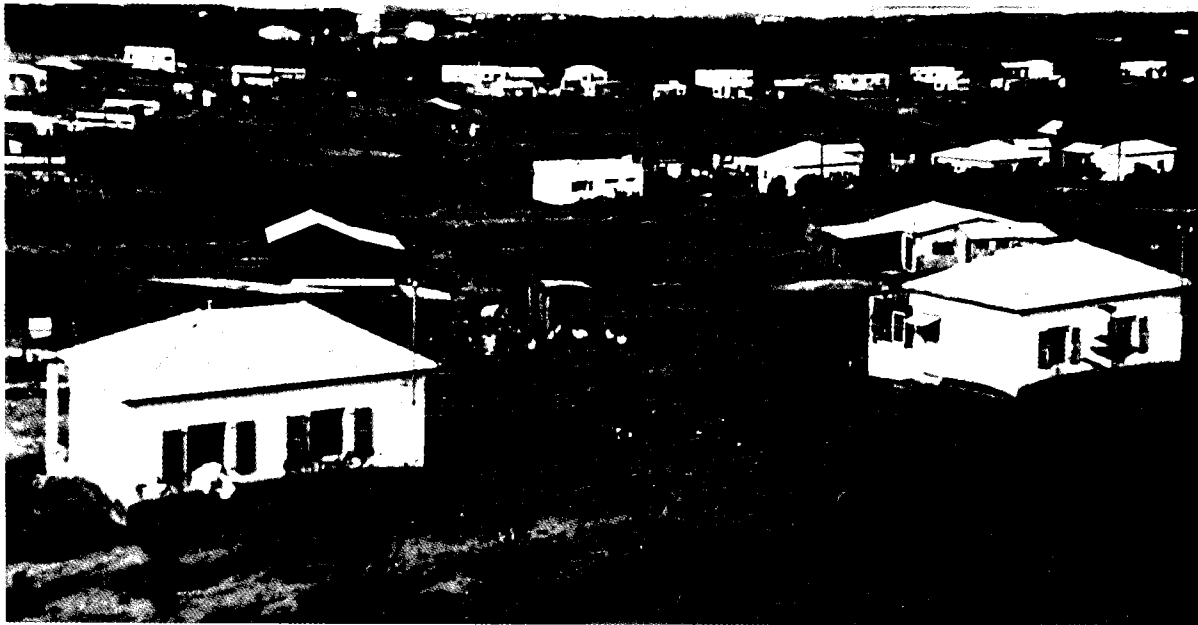
לפעולת ההתיישבות החדשה היו שני כיוונים מראשיתה: יצירת רשת של יישובי פועלים סביב המושבות הקיימות ויצירת גושי התיישבות של פועלים בשטחים במישור החוף הראויים לפיתוח משק אינטנסיבי.¹⁴

בניגוד לציפיות של חוגי הפועלים, גזרת הקונסולידציה לא בוטלה גם לאחר הקונגרס הציוני ה־ט"ז (אוגוסט 1929), והמשך תהליך ההתיישבות נפגע קשות מאחר שנציג ההנהלה הציונית סבר שאסור לקרן הקיימת במצבה הנוכחי להיכנס בעול התחייבויות נוספות, גם אם הללו אינן כרוכות בתשלום מידי, ולכן הטיל וטו על רכישת הקרקעות שאישרה הקרן הקיימת. הווטו הוסר רק בדצמבר 1929, ועד אז נאלץ המרכז החקלאי להבטיח את השטחים שעבורם שולם כבר תשלום ראשון מכספי הפועלים. לשם כך התקשר עם מספר גורמים כלכליים: א. 'החברה הכלכלית לארץ-ישראל' — הוקמה בשנת 1924 על-ידי קבוצת ברנדייס בארצות-הברית, בראשה עמד יוליוס סימון, ונציגה בארץ היה עמנואל מוהל (על שמו נקראו הכתים שנכנו בהתיישבות האלף 'בתי מוהל'); ב. 'נאמנות קרן העזרה' — הוקמה לאחר מאורעות 1929 על ידי יהדות העולם. הנהלתה היתה עצמאית והורכבה מבאי כח ועדי העזרה השונים מכל העולם. מקום מושבה לא היה קבוע (ונציגה בארץ היה מוריס הקסטר); ג. משקיעים פרטיים — בני משפחות סאקר, מאירס וזיו מלונדון ומשפחת ורבורג מגרמניה; ד. חברת 'מטעי ארץ-ישראל' — הוקמה על-ידי הלורד מלצ'ט והיתה המפעל החקלאי המקומי הגדול ביותר באותן שנים; בשנת 1929 החלה החברה בהכשרת שטח נרחב למטעים באזור חדש לחלוטין בשרון — גוש תל מונד. גופים אלו סייעו ברכישת הקרקעות, והן הועברו אחר כך לקרן הקיימת, והיא השלימה את קנייתן לאחר הסרת הווטו. לאחר הרכישה התרכז המרכז החקלאי בקביעת התכנית הכללית והמשקית של ההתיישבות ומימונה באמצעות חלק מהחברות הללו, לאחר שהקימו ביחד את חברת התיישבות האלף.

השטח הגדול ביותר שנרכש בגוש אחד היה גוש האדמות של טייבה-טירה, שכונה כאמור מאוחר יותר גוש תל מונד, וכלל את מפעל 'מטעי ארץ-ישראל' — אחוזת המטעים הגדולה ביותר בארץ באותה עת, אשר השתרעה בסופו של דבר על שטח של כאלף ומאתיים דונם שהיו שייכים ללורד מלצ'ט. בנוסף למטעים כלל הגוש את המושבים מסביבו: כפר הס, עין ורד וחירות.¹⁵

14 שם, עמ' 97.

15 שם, עמ' 105.

זכר הס (1934)

ואמנם כבר בשנת תרפ"ח הוסכם בין המרכז החקלאי לחברת הכשרת הישוב על רכישת שטח של כארבעת אלפים וחמש מאות דונם בגוש טייבה-הטירה (כחמישה ק"מ צפונית לכפר סבא). כוונת המרכז החקלאי היתה להקיף את מפעל הנטיעות של הלורד מלצ'ט, אשר היה בשלבי התארגנות, ביישובי פועלים שיעבדו בפרדסי תל מונד — כך נקרא מפעל המטעים — יפרנסו את עצמם, ירכשו נסיון במשק המטעים, ותוך כדי כך יקימו את משקיהם ויגיעו לעצמאות כלכלית.¹⁶ בקיץ תרפ"ט התחילו הנטיעות בפרדסי תל מונד. המרכז החקלאי מימש את תכניתו, ולאחר משא ומתן עם הנהלת חברת 'מטעי ארץ-ישראל' הבטיח מקום עבודה בפרדסים לחברי שלושת הארגונים שעמדו להתיישב בקרבת מקום.¹⁷

הארגונים והיאחזותם בגוש תל מונד

א. ארגון 'יזרעאל', שכלל מאה משפחות, ראשיתו בקבוצת פועלים חברי מפלגת אחדות העבודה שהתארגנו בשנת תרפ"ד בכפר יחזקאל והמתינו להתיישבות על אדמות זרעין (יזרעאל) בעמק יזרעאל. לאחר שנים של המתנה רצופה באכזבות לעלייתם על הקרקע בעמק ולאחר שהצטרפו לארגון חברים נוספים אשר עבדו כמושבות יהודה והשרון, החליטה אספת חברי הארגון בזכרון יעקב (1928) לקבל את הצעת המרכז החקלאי ולעבור להתיישבות באזור המטעים. חברי הארגון מימנו בכספם באופן חלקי את רכישת האדמה שנועדה להתיישבותם, והכסף ניתן כהלוואה לקרן הקיימת. בסך-הכול דובר על שטח של אלף שבע מאות וחמישים דונם. אך בפועל תהליך הרכישה

112

16 המרכז החקלאי, דו"ח ההסתדרות החקלאית ופעולותיה לוועידה החקלאית החמישית, עמ' 13, סיון תרצ"א-טבת תרצ"ט, תל-אביב תרצ"ט.

17 דו"ח ההסתדרות החקלאית (לעיל, הערה 12), עמ' 114.

התאריך ונמשך לאורך שנים, ובשנת 1938 היו ברשות המושב רק אלף וארבעים וחמישה דונם לשימושים משפחות.¹⁸ ארגון זה הקים בשנת תר"ץ את המושב כפר הס.

ב. ארגון 'חקלאי תל אביב', שמנה אף הוא מאה משפחות, התעתד בראשית דרכו להקים שכונת פועלים חקלאים בסביבות תל אביב. לאחר דחיות שונות פרשו חבריו מהארגון לשכונת עובדים, ויחד עם פועלים נוספים מקרב פועלי המושבות שהצטרפו אליהם פנו בעצת המרכז החקלאי להתיישבות באזור תל מונד. גם חברי ארגון זה השתתפו במימון רכישת קרקעותיהם, והכסף הועבר כהלואה לקרן הקיימת. לפי התכנית אמורים היו לרכוש אלף שבע מאות וחמישים דונם, אך בפועל היו בשנת 1938 למאה ושתיים-עשרה משפחות אלף שמונה מאות ארבעים וארבעה דונם. בשנת תרצ"א יסדו חברי ארגון זה את המושב עין ורד.¹⁹

ג. ארגון 'חרות יהודה' נוסד בשנת תרפ"ז, ומנה כמאה ועשרים חברים, שרובם כבר הספיקו לעבוד מספר שנים לפני כן במושבות ההדרים ולהתמחות בענף. ארגון זה היה מבין הראשונים שהתכוונו מלכתחילה להתיישב באזור המטעים, וחבריו אספו במרץ כספים למימון רכישת הקרקע. לאחר שהנסיון הראשון של הארגון להתיישב בסמוך להרצליה נכשל (1928), העדיפו חבריו לעבור לאזור תל מונד, וביחד עם חברי ארגון 'חי', שהצטרפו אליהם, יסדו בתרצ"א את מושב חירות.²⁰ בהתאם להחלטת המועצה החקלאית (מאי 1930), אשר קידמה כבירה את מפעל התיישבות האלף, נכנס המרכז החקלאי למשא-ומתן עם הגורמים המיישבים בדבר התכנית להתיישבות. התנהלו מספר ישיבות בהשתתפות ארתור רופין, הקסטר ומוהל, ובהן נתקבלו ההחלטות הבאות:

א. תקציב ליחידת משק באזור המטעים:

הוצאות להקמת מטע שבעה דונם —	176 לא"י
הכשרת שלושה דונם נוספים, סידור מים (וכו') —	35 לא"י
בית (שלושים מ"ר, מטבח ומרפסת) —	100 לא"י
חצר המשק —	42 לא"י
זבל לפרדס —	30 לא"י
הוצאות שונות (תכניות, מפות וכו') —	20 לא"י

סך-הכול 403 לא"י

ב. ארגון: תוקם הנהלה שתורכב מבא כוח הסוכנות, החברה הכלכלית לארץ-ישראל והמרכז החקלאי. מומחה בשכר יבדוק את התכנית ויפקח על ההוצאה לפועל. העבודה תתבצע על-ידי המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית.

ג. בחירת המתיישבים תיעשה על-ידי ועדה בת שלושה אנשים שבה יטלו חלק בא כוח החברה הכלכלית לארץ-ישראל (מוהל), נציג המרכז החקלאי (אברהם הרצפלד) ונציג נוסף שיהיה מקובל על שניהם (הקסטר).²¹

מכיוון שבאי כוח החברה הכלכלית סירבו להתחיל בעבודה בטרם תאושר התכנית על-ידי אנשי

יקור הנרי מונד
זלורד מלצ'ט השני
תל מונד (1934)

החברה בלונדון וברלין, ואפילו נושא הכנת המפות והתכניות לבניין, שהוסכם עליו כבר, נדחה — לא נותרה בפני חברי הארגונים בררה אלא לקבל על עצמם את הכנת התכניות, המפות הטופוגרפיות והמדידות. הוסכם שכל ההוצאות שתיעשינה במסגרת תקציב שיקבע ל'חברת האלף' תוכרנה על-ידי החברה ל'התיישבות האלף' ותיזקפנה על חשבון השתתפות המתיישב בתקציב (שלושים לא"י).²²

ארגון 'זרעאל' הקים קופת מלווה וחסכון לחבריו והשקיע עד סוף 1930 סך אלפיים וארבע מאות לא"י בקרקע, במשתלה, במפות וכו'. אף-על-פי שבאותה עת היו בידי הארגון רק חלק מהקרקעות שיועדו לו, עסקו חבריו בפעולות הכנה להתיישבות. הוכנה מפה טופוגרפית על-ידי חברה להנדסה חקלאית והוזמן תכנון פיסי של היישוב אצל האדריכל ריכרד קאופמן. בנובמבר 1930 אף החלו בחריש עמוק של השטח אשר היה ברשות הארגון, וכן היתה לחבריו משתלה של הדרים בת שנה, שכללה כארבעים ושבעה אלף שתילים.

ארגון 'חרות', אשר כאמור התכוון מלכתחילה להתיישב באזור המטעים, הגדיל לעשות מיתר הארגונים בהכנות לקראת ההתיישבות. כבר בשנת 1928 הקימו חבריו משתלת הדרים בכפר סבא ובה למעלה ממאה וחמישים אלף שתילים, ורכשו בהמות וכלי עבודה שונים. מיד עם מסירת חלק מהאדמות אשר נרכשו בעבורם לרשות הארגון, העבירו אנשיו את מחנה הצריפים שלהם לאזור תל מונד. הם חרשו שטח של שש מאות דונם, הוכנו מפה טופוגרפית (על-ידי נחום פפר) ותכנית השקאה, וכן הוזמנה תכנית ליישוב אצל האדריכל קאופמן. הארגון ערך תכנית מפורטת להתיישבות, והחליט על התיישבות הדרגתית. בשל אי-השלמת רכישת כל הקרקע הנדרשת

לעלייתם של כל חברי הארגון, עלו רק חלק מהחברים על הקרקע כאשר הם מסתייעים בחברים הממתינים להתיישבות. הם חפרו באר והכינו צינורות ממלט להשקיה. עד סוף 1930 השקיעו חברי הארגון, שמנו בתקופה זו מאתיים איש, כשנים-עשר אלף לא"י, שהם כשישים לא"י במוצצו לכל חבר. לאחר שהתברר כי למרות כל המאמצים לא תושלם בזמן הקרוב רכישת כל הקרקע שתוכננה לארגון, עזבו חלק מהחברים למקומות אחרים ובארגון נותרו מאה ועשרים חברים. חברי ארגון 'חקלאי תל אביב' הכינו גם כן מפה של השטח אשר נרכש בעבורם, והזמינו תכנית ליישוב אצל האדריכל קאופמן. הם חרשו והכינו לנטיעה שטח של שלוש מאות שמונים וחמישה דונם, וחפרו באר. לרשות הארגון עמדה משתלת הדרים בת שנה של כשלושים אלף שתילים. מאה ועשרה חברי הארגון השקיעו בכל אלה מאתיים שלושים ושמונה לא"י עד סוף שנת 1930.²³

בסופו של דבר אושרו להתיישבות במסגרת של 'התיישבות האלף' רק עשרים ושישה חברים מארגון 'זרעאל', וכל שאר חברי הארגון, כמו גם חברי ארגון 'חרות' ו'חקלאי תל אביב', נאלצו להסתדר בכוחות עצמם, והם השתלבו ביישובים שהוקמו ביזמת מוסדות הפועלים בלבד. בדיווח עיתונאי מהאזור מראשית שנת 1933 עמד הכותב על הבדלי גישות בפעילות של שלושת הארגונים. כמעט כל חברי ארגון 'זרעאל' התכנסו בנקודת ההתיישבות; הם התגוררו שם בצריפים קטנטנים וצפופים, עבדו לשם פרנסתם בפרדסי תל מונד, וציפו לבניית משקיהם וכפרם. חברי ארגון 'חרות' לעומת זאת הקימו מחנה צריפים אשר בו התגוררו עשרה חברים שעבדו בפרדסי תל מונד ועשרים חברים נוספים שעסקו במשותף בנטיעה על אדמת הארגון. מאוחר יותר החלו חברי הארגון להתיישב באופן הדרגתי, לפי הגרלה, תוך עזרה הדדית ותמיכה של כולם. ארגון 'חקלאי תל אביב' פעל בצורה שונה לחלוטין, שיצרה כבר בראשית 1933 את הרושם שהיישוב מתוכנן ובנוי. כאן נקטו שיטה של מתן חופש פעולה לכל מתיישב. חילקו את המגרשים והקצו שטחים לנטיעה, וכל אחד פעל כפי יכולתו ואמצעיו. לכן כבר בשלב זה היו ביישוב שנים-עשר בתים בנויים וכשבעים דונם נטועים בהדרים, אשר היו שייכים לעשרים חברים (לא לכל אחד מספר שווה של דונמים).²⁴ אפשר שדרכו של ארגון זה נבעה מכך שאלמנט השיתוף לא היה ברור מלכתחילה לחבריו, שכאמור לא יעדו עצמם מלכתחילה להתיישבות במושב עובדים ולא עברו כל הכשרה חברתית לכן. ולעומת זאת היו בעלי רכוש.

התפיסה התכנונית של מושבי גוש תל מונד

עיצוב הדגם הפיסי של מושבי העובדים הושפע, על-פי מחקרו של עמיאסף הוכמן, משתי קבוצות של גורמים: סובייקטיביים ואובייקטיביים.²⁵ בין הגורמים הסובייקטיביים העיקריים אשר הכתיבו את המבנה הפיסי מנה הוכמן את המשק המשפחתי, עקרון השוויון והשיתוף. כל הגורמים הללו הם פועל יוצא של רעיון מושב העובדים ועקרונותיו, כפי שגובשו במשך שנים ובאו לידי ביטוי בחוברת של יפה. לעומתם הגורמים האובייקטיביים שהזכיר הם פועל יוצא של התנאים החיצוניים:

23 שם, עמ' 133.

24 י"ד מתחומי השרון הצפוני, דבר, 11 בינואר 1933.

25 ע' הוכמן, 'התפתחות דגם היישוב של המושבים', אופקים בגיאוגרפיה, 1 (תשל"ה), עמ' 9-20.

א. תכליט פני הקרקע — ככל שהתבליט חריף יותר, כך רבה יותר השפעתו על תכנון המושב והוא הופך להיות לדומיננטי יותר מאשר הגורמים הסובייקטיביים.

ב. טיפוס המשק — חייבת להיות התאמה בין סוג המשק (מעורב, מתמחה, אינטנסיבי) לבין צורת היישוב, כשעיקר ההשפעה של גורם זה היא לגבי מידת ההתכנסות או הפריסה של המושב.

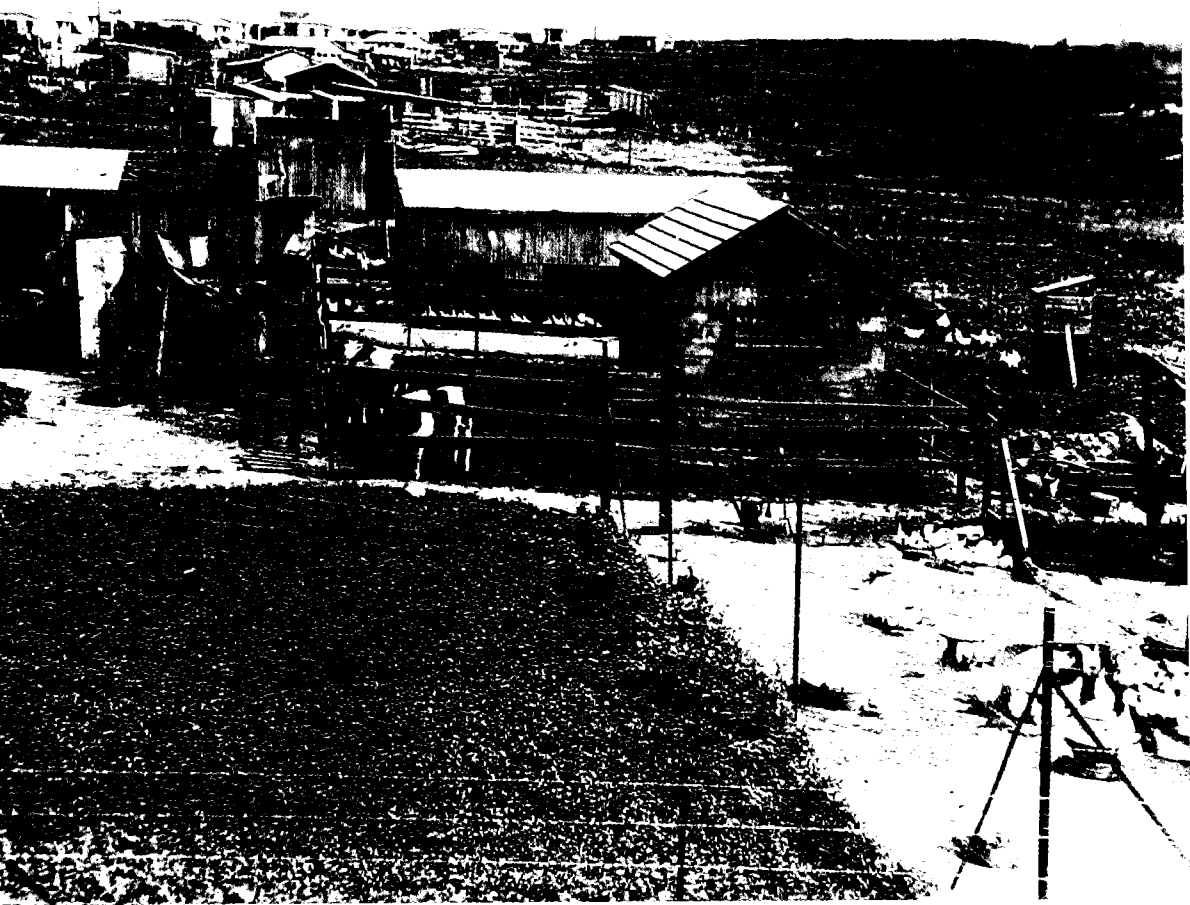
ג. גורמי קרקע ואקלים מקומיים המשפיעים על חלוקת הקרקעות ועל תכנון השטח הבנוי. דגמי המושבים השונים הושפעו אפוא ממספר רב של משתנים, ותכנונו של כל יישוב הוא 'יצירה' בפני עצמה, אשר משקפת את התנאים הפיסיים, את הגורם הכלכלי ואת עקרונות המושב.²⁶ על-פי המיון של הוכמן, אשר מייין את המושבים למספר דגמים לפי המגמות והעקרונות שהונחו ביסוד מושב העובדים, שייכים מושבי גוש תל מונד לדגם של 'מושבים מבודדים'. אלו מושבים שכל אחד מהם תוכנן כיישוב בפני עצמו ללא מחשבה על שילובם במערכת רחבה יותר. לדגם זה השתייכו לפי תפיסתו כל המושבים שהוקמו עד לאמצע שנות החמישים, שכן בתקופה זו רווחה ההנחה שכל כפר צריך לקיים בכוחות עצמו את מוסדותיו המשקיים ואת שירותיו המשותפים. אלא שנראה לי כי הכללתו של הוכמן, הנכונה למושבים בעמק יזרעאל שאותם הוא מזכיר במאמרו, כגון בית שערים, אינה מדויקת כאשר מדובר במושבי גוש תל מונד. מושבים אלה הוקמו אמנם באותה תקופה, אבל הם מייצגים דגם שונה, שבו תוכננה מלכתחילה רמה של שיתוף אזורי במספר תחומים, והבולט ביניהם הוא נושא החינוך, שכן בית-הספר היה משותף מראשיתו לשלושת המושבים ולמושבה תל מונד.

בקבוצת 'מושבים המבודדים' קיימים כמה דגמים בסיסיים מהבחינה הצורנית, אשר מייצגים שלבים היסטוריים של התפתחות (מושב עגול, אמורפי, מושבי ההר). על-פי מיון זה שייכים מושבי גוש תל מונד למושבים בעלי הדגם האמורפי, שהוא למעשה חסר צורה מוגדרת. דגם זה התפתח מהדגם העגול במקומות שבהם לא אפשרו התנאים הטופוגרפיים לקיים את המבנה הגאומטרי-המעגלי. צורתם של מושבים אלו היא למעשה פרי נסיון להתמודד עם התנאים הפיסיים תוך שמירה ככל שניתן על הגורמים הסובייקטיביים שזוכרו לעיל.

האדריכל קאופמן, אשר תכנן את מושבי גוש תל מונד, הוזמן על-ידי המוסדות המיישבים של התנועה הציונית לתכנן את יישוביהם כבר בשנת 1920. היישוב הראשון שתכנן היה נהלל (1921). שהיה ראשון היישובים שהקימה ההסתדרות הציונית בארץ-ישראל לאחר מלחמת העולם הראשונה. במשך שנות פעילותו בארץ תכנן קאופמן עשרות יישובים ואזורים, ובשנת 1938 סיכם את העקרונות שלפיהם תכנן את ההתיישבות החקלאית במאמר 'כיצד בונים מושבה חקלאית'.²⁷ במושג 'מושבה חקלאית' כלל קאופמן במאמרו את כל צורות ההתיישבות החקלאית אשר היו קיימות באותה עת בארץ: קיבוץ, קבוצה, מושבה ומושב עובדים.

על-פי תפיסתו תכנן היישובים המודרני, שהוא 'אמנות ומדע יוצר צורות', תפקידו מעבר לכוונה האסתטית, אשר במקרה זה היא שולית, 'לתת פנים וצורה לכל ישוב אנושי — אחת היא אם המדובר באזור עיר או כפר — ולהעלותו למדרגת אורגניזמוס המתאים ביותר למטרתה של התיישבות זו ויוצר את התנאים הטובים ביותר למלוי תפקידיה'.²⁸ לכן לדעת קאופמן המרכיבים החשובים שיש

26 שם, עמ' 14-15.
 27 ר' קאופמן, 'כיצד בונים מושבה חקלאית', בעיות השיכון בארץ ישראל, ירושלים 1938. המכון לחקר הכלכלה — הסוכנות היהודית, עמ' 134-146.
 28 שם, עמ' 135.

חצר משק בכפר הס
(שנות השלושים)

להביא בחשבון בתכנון יישוב חדש הם: תחבורה, משק, כלכלה, בריאות ובטחון. אותם יש צורך לתכנן קודם כול בהתאם לסוג הקרקע, הטופוגרפיה, צורת היישוב וסוג המשק החקלאי. ביישובים חקלאיים שתכנן יישם קאופמן מספר עקרונות יסוד:

א. היישוב הוקם קרוב ככל שניתן לעורקי תחבורה (מסילת כרזל, כביש), אך לא על אם הדרך ממש, על מנת למנוע הפרעה בתוך היישוב. את הדרכים הפנימיות ביישוב תכנן כך שיביאו תועלת מרבית לתחבורה הפנימית בתוך היישוב ושיקצרו את הדרך לעבודה, תוך שמירה על בטחון התושבים.

ב. היישוב נבנה ככל האפשר במרכזם של שטחי המשק המעובדים עיבוד אינטנסיבי, ומבנה זה נועד לסייע לתפקוד המשקי.

ג. לשם שמירה על בריאות המתיישבים מוקם היישוב באזור מנוקז היטב והורחק ככל שניתן מקיבוצות. כמו כן הקפיד קאופמן למקם את היישוב כך שניצל את כיווני האוויר לשם אוורור טוב והרחקת הריחות הרעים שעולים ממשק החי.

ד. לשם בטחון היישוב הוא הוקם בריחוק מתאים מכבישים ובנקודה הגבוהה ביותר בשטח, כך שאפשר יהיה להשקיף ממנו לכל עבר ולהגן עליו כנדרש.

לדעתו של קאופמן לא התאים ליישובים חקלאיים בארץ-ישראל אף לא אחד משני הטיפוסים המקובלים בעולם: 'הכפר המגובב' או 'הכפר המפוזר', אלא הצורה המרוכזת למחצה, ובצורה זו אכן תכנן יישובים שונים ברחבי ארץ-ישראל.

המושב נהלל נבנה כך שהחיים החברתיים והמשקיים הולכים ונעשים אינטנסיביים יותר ככל שמתקרבים למרכז היישוב. גם יחידת המשק סודרה כך שהמשק נעשה אינטנסיבי יותר ככל שהוא התקרב למרכז. נהלל היתה לאב-טיפוס, גם מהבחינה הפיסית, של מושב בעל משק מעורב.²⁹

האדמה המישורית ורכישת הקרקעות המרוכזות בעמק יזרעאל אפשרו הקמת שטחי התיישבות גדולים ואת יצירת העיגול המפורסם של נהלל. לעומת זאת הצורה האופיינית לקרקעות באזור השרון – שהוא למעשה רצועה של חולות פלייסטוקניים אשר התפתחו לקרקע חולית אדומה – היא של גבעות נמוכות (גבנונים) שגובהן נע בין חמישים לתשעים מטר. לכך יש להוסיף את העובדה שתהליך רכישת הקרקעות באזור זה היה ארוך, ונמשך גם לאחר שהוקמו היישובים עצמם. כל אלה גרמו לכך שיישובי המשק האינטנסיבי יצרו רושם של פיזור, פירוד והעדר תכנון. שטח האדמה אשר הוקצה למתיישב באזור המשקים האינטנסיביים היה קטן בהרבה מזה של המתיישב במשק המעורב (כעשרים דונם לעומת מאה דונם). שטחי האדמה המצומצמים באופן יחסי אפשרו את בניית היישובים באזור המטעים, על גבי גבעות החול הרמות ביותר, וככל האפשר במרכז שטחי המטעים והגידולים האחרים. אופי המשק באזור זה, שהתבסס על מטעים ועל גידול ירקות ומשק חי לתצרוכת עצמית בלבד, אפשר לתכנן חצר משק אשר כללה את משק העופות, הבהמות וגן הירק על שטח של כשלושה-חמישה דונמים, בעוד ששאר חלקותיו של המתיישב (מטעים ומספוא) מוקמו בסמוך לשולי היישוב. בדרך זו תוכננו המושבות החקלאיות לאחר מלחמת העולם הראשונה (הרצליה, בנימינה) וכן המושבים אשר הוקמו אחר כך (כולל מושבי גוש תל מונד).

בחינת מפות התכנון של מושבי גוש תל מונד שהכין קאופמן מלמדת שמושבים אלו הם חסרי צורה מוגדרת ותכנונם נבע מן הצורך לענות על הנתונים הטופוגרפיים של השטח, שהוא נוף של גבעות נמוכות (חמישים-מאה מ') ללא כל כיוון מוגדר:

א. רחובות המושב עוברים על קווי פרשת המים המקומית, דבר שגורם להם לשנות כיוון ולהתפתל לא מעט.

ב. המשקים בנויים משני צדי הרחוב, דבר שמביא לחסכון בתשתית ומצמצם את ממדי הכפר. כל חצר שטחה כשלושה דונמים.

ג. יחידות המשק בנויות בניצב לקווי הגובה, כך שהבית נמצא בנקודה הגבוהה בכל חצר (סמוך לכביש), וחצר המשק משתרעת על המדרון.

ד. כל היחידות זהות במספר המבנים שבתוכן ובסוגם.

ה. רוחב חזית של כל חצר הוא בין שלושים לשלושים ושישה מטר והאורך 85-100 מ'.

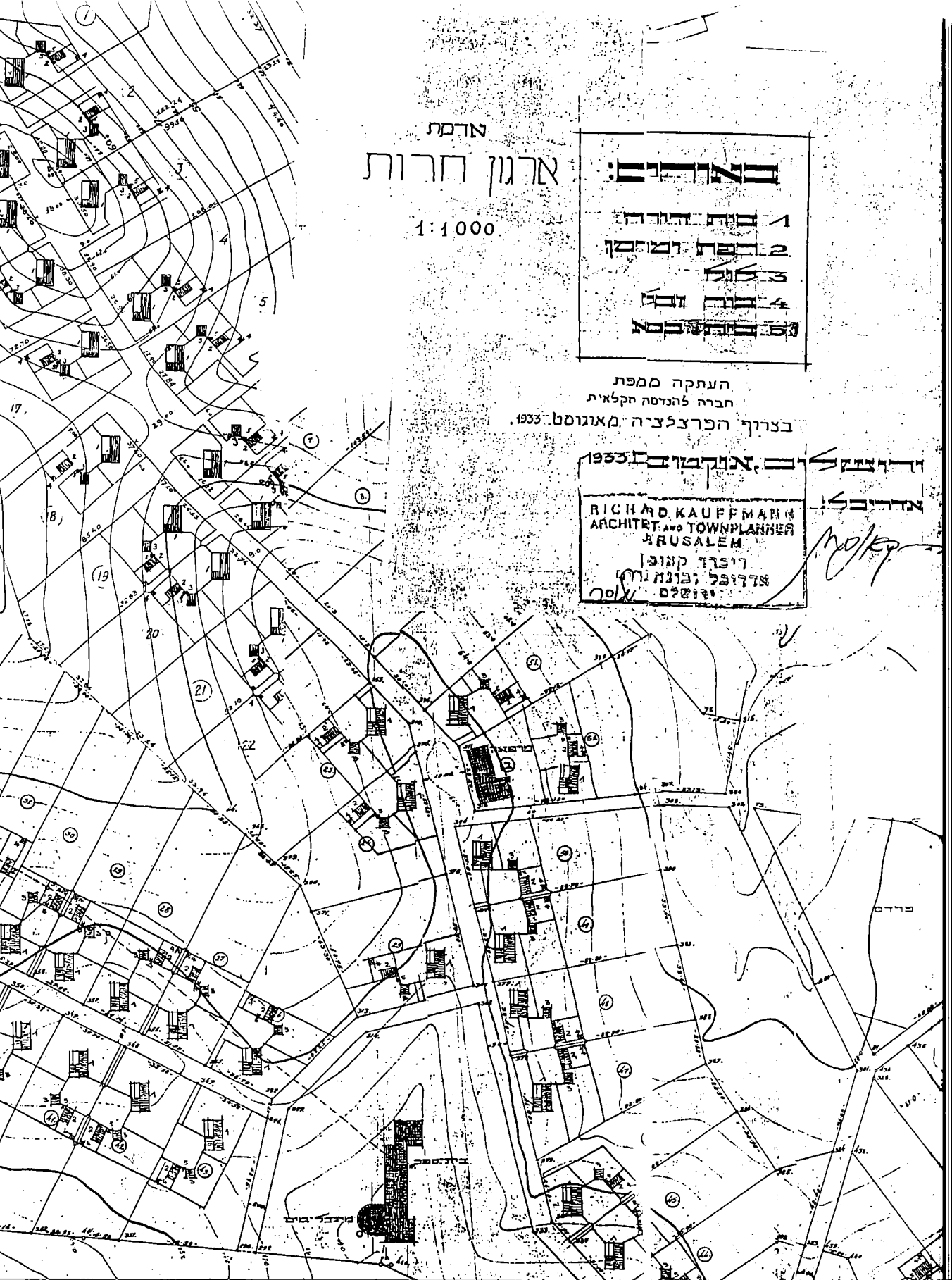
ו. המשקים תוכננו באופן אחיד ככל האפשר. כל חצר כוללת בית, רפת ומחסן, לול, בור זבל ובית כיסא וחצר לגידול ירקות לצרכים עצמיים. במקומות שהתאפשר הדבר נבנו המשקים בצמדים, והוקמו מערכות ניקוז משותפות לשתי היחידות. כל אלה יוצרים תמונה אחידה ואסתטית.

ז. הכתים ומבני המשק בנויים בזווית אחידה כלפי הרחוב וזה כלפי זה, והדבר יוצר רושם של אחידות ושוויון בין המשקים.

ח. תכנון החצרות נעשה כך שלא יהיה מצב שבו מבני משק אחד יהיו מופנים כלפי בית אחר.

ט. מבני הציבור של המושב מרוכזים בשטח נרחב במרכז הכפר פחות או יותר וכוללים: מגדל

29 ר' אידן, 'מנהלל לכפר יהושע' (עידן, 17), עמק יזרעאל 1900-1967 (עורך מ' נאור), ירושלים תשנ"ג, עמ' 75.

ארמון חרות

1:1000

מחזור

1. חומות העיר
2. תוכנית המגורים
3. תוכנית הנוף
4. תוכנית המים
5. תוכנית הרכבות

העתקה ממפת
חברה להנדסה חקלאית
בצורך הפרצלציה מאוגוסט 1933.

1933 **א. קאופמן**

RICHARD KAUFFMANN
ARCHITECT AND TOWNPLANNER
JERUSALEM

ריפרד קאופמן
אדריכל, תכנן ומנהל
בירוקים 100

האנדרטה לזכר אלפרד
מונד כיום

מים, בית-ספר (על פי התכנון בפועל גן-ילדים), צרכנייה, מוסך ובית מלאכה (על-פי מפת חירות). המיקום מעיד על הנסיון לשמור ככל שרק ניתן על אלמנט השוויון (מרחק שווה מכל משק) ועל החשיבות והמרכזיות של המוסדות הציבוריים המשותפים בחיי המושב. י. השדות מפוזרים מסביב למושב (ככל שניתן בהתאם לרכישת הקרקע) ומחולקים בין המשקים כך שיהיה שוויון בגודל, במרחק מהבית ובטיב הקרקע (דבר שהביא לכך שלכל מתיישב יהיו לפחות שלוש חלקות שונות).

נראה שמושבי גוש תל מונד, אשר תוכננו על-ידי קאופמן, עמדו בקריטריונים שהציג במאמרו, ותכנונם מעיד על פשרה ונסיון לשלב בין העקרונות החברתיים והכלכליים (משק של מטעים עם משק עזר) והתנאים הפיסיים אשר היו באזור, כל זאת מתוך מטרה להקים נקודת יישוב פונקציונלית בטיחותית ואסתטית ככל שניתן. מעניינת העובדה שבשנות החמישים הורחבו מושבים אלה ונוספו להם כעשרים וחמש יחידות משק, שאוכלסו בגל העלייה של אותן שנים. לצורך ההרחבה ניצלו את המבנה האמורפי של המושבים ואת השלמת הקרקע שלה זכו לאחר מלחמת השחרור וסגרו את

תכנון מושבי גוש תל מונד

המושב כמעין חצי עיגול, אשר השלים את המבנה הפיסי מבלי להתפרס במרחב. גם בעצם ימים אלו נערך בשלושת המושבים תכנון להגדלת מספר הבתים ולשינוי הפרצלציה.

סיכום

דגם חדש של מושבי עובדים נוצר בגוש תל מונד, שונה מן המושבים שנוסדו כעשור לפני כן בעמק יזרעאל, וזאת משום שהמושבים הוקמו בסביבה שונה לחלוטין מזו שאליה התכוון יפה בתכניתו המקורית — בשל האילוצים השונים והתנאים החדשים שנוצרו בשנות השלושים — על-ידי אנשים שבאו מרקע חברתי אחר משל אלו אשר רעיון מושב העובדים נועד להם מלכתחילה ועל יסודות משקיים שונים מאשר בתכנית המקורית. היה זה אך טבעי שגם המבנה הפיסי, אשר מבטא במידה רבה את המהות הפנימית של היישוב, כפי שהעיד קאופמן, השתנה בדגם החדש. מושבי גוש תל מונד הותאמו למבנה הגאוגרפי של השרון, לצורת משק אשר התבסס על מטעים ומשק עזר ולמצב חברתי שונה לחלוטין מזה שבעמק יזרעאל; מצב חברתי זה בא לידי ביטוי בקשרי הגומלין שבין המושבים לבין עצמם, בין המושבים למושבה הסמוכה תל מונד ובין המושבים לסביבה העירונית בכלל. מושבי גוש תל מונד תוכננו במבנה אמורפי, פתוח, אשר אפשר גמישות ושינויים, בניגוד לעיגול שביטא את התכנית המוגמרת ואת הסגירות ללא כוונה ו/או אפשרות לשינויים עד עצם היום הזה.

התכניות ליישוב הנגב ופיתוחו, 1948-1951

חנינא פורת

מבוא

עם כינונה של מדינת ישראל צמדו המוסדות המיישבים וכן משרדי הממשלה בפני מצב חדש. מעתה פסק המאבק בשלטון הזר והוסרו ההגבלות החוקיות-הפוליטיות על רכישת קרקע בידי יהודים. עקב תוצאות המלחמה הפכו התכניות ליישוב הארץ, אשר בשנת 1947 עדיין הביאו בחשבון את האפשרות של המשך שלטון המנדט או משטר נאמנות כלשהו בארץ-ישראל, ל'תכניות יישוביות גדולות', שכוונו לפרוס מאות יישובים חקלאיים חדשים על פני מיליוני דונם שוממים ונטושים. מיקומם וקצב הקמתם של היישובים בנגב נקבע עד שנת 1947 על-פי הדגם הנקודתי שכונה גם 'נעיצת קנה' או 'תקיעת יתד'. יישובים אלו, שהיו ברובם מצפים והיאחזויות, ואשר קמו במהירות ובמרחק רב זה מזה, אפשרו לתנועה הציונית להשתלט על מרחבי הנגב ולחדור לאזורי ספר¹ שבהם לא היתה התיישבות יהודית קודם לכן.² עם הקמת המדינה האיצו המתכננים את תהליך יישוב השטחים הפנויים באמצעות תכניות רב-שנתיות שהתבססו על דגמי חדירה שנוסו בעבר, כגון 'כתם השמן'. מגמתן העיקרית של תכניות אלה היתה יצירת רצף גדל והולך של שטחי עיבוד סביב נקודת יישוב אחת. דגמים אלו שוכללו והתפתחו אט אט לצורת התיישבות חדשה שכונתה 'התיישבות אזורית'. הדגם האזורי נשען על דפוסי התיישבות הייררכיים שיצרו רשת של יישובים הממלאים את הפונקציות הנדרשות בהתאם למספר האנשים ביישוב, החל כתא המשפחתי ביישוב ועד לעיר האזורית; דגם זה סייע למתיישב הבודד בקבלת שירותי חקלאות, חינוך, בריאות ועוד. דגם ראשוני מסוג זה החל להתפתח בראשית שנות החמישים בנגב הצפוני, על אף ש'התכניות הגדולות' לא חזו זאת ולמרות התנגדותם של ראשי המוסדות והמשרדים. לאחר שהוכחה עדיפותו על פני שיטות התיישבות אחרות, יושם דגם זה, החל באמצע שנות החמישים, בחבלי הארץ השונים.³

ההתיישבות בנגב הוכרה כצורך בטחוני שאינו פחות בחשיבותו ממהלכים צבאיים. במהלך חורף 1948 ובראשית שנת 1949 פותחה במוסדות המיישבים שיטה של העלאת יישובי משלט, שנועדו לעבות את הגבולות החדשים ולתת תשובות לבעיות קיומיות שצצו בעקבות הגעתם של מאות אלפי

1 על הגדרה כוללת יותר לאזור ספר ראה: D. Amiran, 'The Pattern of Settlement in Palestine', *IEJ*, 3 (1953), pp. 65-78, 192-209, 250-260; H. Lamar & L. Thompson, *The Frontier in History*, New Haven 1981, pp. 308-317; D. Grossman, 'Do We Have a Theory for Settlement Geography', *The Professional Geographer*, 23, 3 (1971), pp. 197-203

2 ר' קרק, 'הבסיס הגאוגרפי בהשקפתו של יהושע חנקין', מגא"י, יא (תש"ם), עמ' 100-113; ח' פורת, 'מדיניות רכישת קרקעות והתיישבות בנגב ערב מלחמת העצמאות', קתדרה, 62 (טבת תשנ"ב), עמ' 138-154.

3 א' אפרת, 'דגמים של התיישבות ספר בישראל', מגא"י, יא (תש"ם), עמ' 87-99; ח' גבתי, 'תכנון חקלאותנו לקראת סוף המאה העשרים', א' רוזמן (עורך), התיישבות ופיתוח אזורי, ירושלים, 1984, עמ' 29-30.

נטיעת זיתים בקיבוץ רביבים, הבודק: זאב מייטס (מאי 1945)

העולים — הצורך בייצור מהיר של מזון טרי, מתן תעסוקה לעולים החדשים בחקלאות, עיבוד הקרקעות השוממות והנטושות. השגת מטרתו אלו חייבה פיתוח מהיר של החקלאות וביסוס ההתיישבות הכפרית. מדיניותה של הממשלה משנת 1949 ראתה באיכלוס מהיר ומאוזן של שטחי המדינה דלי האוכלוסין ומניעת ריכוז מופרז של מתיישבים בערים הגדולות. כלומר בפיזור האוכלוסייה, יעד פיתוח מרכזי. ואכן החל מאמצע שנת 1949 ובמהלך שנת 1950 פרסמו אישים שעמדו במרכז העשייה תכניות להתיישבות גדולה כנגב, ובמשרד החקלאות ובמחלקה להתיישבות של הסוכנות עסקו בתכניות רב-שנתיות שנועדו להציע פתרונות ליישובה של הארץ ובכלל זה של הנגב. תוך ניצול טכנולוגיות חקלאיות מתקדמות ויישום תכניות השקיה רבות היקף. בעוד שהאישים השונים נטו להציג תכניות אידאליות שאינן מתחשבות במגבלות כוח אדם ותקציב, היו תכניות ההתיישבות של משרד החקלאות והמחלקה להתיישבות של הסוכנות צנועות יותר והתבססו על השגת יעדי התיישבות ופיתוח אזוריים כפונקציה של משימותיה של המדינה הצעירה.⁴ ממשלת ישראל סברה כי באמצעות התיישבות כפרית תושגנה המטרות שצוינו לעיל, והיא הטילה לפיכך על המוסדות המיישבים את האחריות לביצועה של ההתיישבות הכפרית בחבלי הארץ. הקרן הקיימת היתה לגוף האחראי להכנת התשתית להתיישבות, והתמחתה בהכשרת הקרקע; הסוכנות היהודית היתה לגוף המתכנן והמבצע של פעולות ההתיישבות; המרכז החקלאי גייס כוח אדם ובאמצעות המתיישבים ביצע נסיונות חקלאיים בתיאום עם תחנות המחקר החקלאיות. במקביל

4 א' שחר וא' רזין, 'התפתחות מפת ההתיישבות בישראל, 1948-1982', ש' איזנשטדט (עורך), החברה הישראלית בתמורה, ירושלים תשמ"ט, עמ' 213-216; א' רוקח, 'דרכי המקצועית של רענן ויקן', רונמן (שם), עמ' 12-13.

לכך המשיכו גם כמשרד החקלאות וגם כמשרד ראש הממשלה בתכנון התיישבותי ובפיתוח מרכז הנגב ודרומו.⁵

קצת מהתכניות ליישוב הארץ פורסמו בכתבי מנהיגים פוליטיים ואנשי רוח כחלק מחזון יישוב הארץ. בהשקפתם היתה להתיישבות חקלאית לאורך גבולות המדינה ובשטחי הספר חשיבות עליונה, ברם חסרה בתכניותיהם התייחסות עניינית לשאלות המים, הקרקע ותכנון החקלאות. הן נראו מציגות תפיסת עולם ומכוונות לחזק את אידאל החלוציות, והיו מופנות בעיקרן לנוער הישראלי ולחקלאים הוותיקים במרכז הארץ וצפונה.⁶ במחקרנו עמדנו על המכנה המשותף לתכניות אלה ובדקנו את השפעתן על התכניות המקצועיות יותר, ששורטטו בידי מומחים חקלאיים במסגרות הממסדיות שטיפלו בנגב — הקרן הקיימת, משרד החקלאות, המחלקה להתיישבות של הסוכנות, מפעל הנגב, ועדת הנגב והאגף לתכנון של משרד ראש הממשלה. תכניות המומחים התבססו על נתונים מדויקים יותר של קרקע, מים ותכנון חקלאי והתיימרו לצפות את שלבי הפיתוח החקלאי-ההתיישבותי בנגב. המתכננים המקצועיים הרשו לעצמם להציג נתונים מדויקים של כוח אדם, דונמים, מטרים מעוקבים של מים וטונות יכול של גרעינים.⁷

עד שנת 1950 עדיין שררה התחושה כי ניתן לגשר על הפער בין 'התכניות הגדולות' לבין הקמת היישובים בפועל בשטח. כך הוסיפו ועלו תכניות להתיישבות ענק בנגב. ברם בשלהי שנת 1951, לאחר שבאותה שנה הוקמו שמונה-עשר יישובים בלבד, ברור היה למתכננים ולקברניטי המדינה כי יש לעצב מדיניות התיישבות שונה. בשנת 1952 הקימו משרד החקלאות והמחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית את המרכז המשותף לתכנון חקלאי והתיישבותי בתור מוסד מרכזי לתכנון החקלאות, ובראשו הועמד יוסף עמיעד (קליבנר). על המרכז הוטל לתכנן את החקלאות בהיקף ארצי וברמה האזורית לטווח של שבע שנים. המרכז הכין אף תכניות התיישבות אופרטיוויות לטווח של שנה, שהובאו לאישור במנהל התכנון, שהיה מורכב מנציגי משרד החקלאות, המחלקה להתיישבות, נציבות המים, המרכז החקלאי, משרד האוצר, חברת תכנון המים לישראל (תה"ל) ונציגי החקלאות הפרטית. פעילות מסודרת זו שמה קץ להעלאת תכניות גדולות לנגב, ותכנון האזור הפך לזהיר ומאופק.⁸

מטרת המאמר היא לבחון את תכניות הפיתוח לנגב כמרחב של חלופות יישוביות, שבצדן נדרשו הכרעות מדיניות, חקלאיות, תכנוניות, תקציביות ואחרות, ולהצביע על השינויים בתפרוסת הגאוגרפית, בתכנון הפיסי ובפעילות הכלכלית-היישובית באזור בעקבות החלופה שנבחרה והיתה לתכנית עבודה. ההשוואה שנערוך בין התכניות השונות תצביע על השוני בתפיסת הנגב כשטח התיישבות אפשרי כפועל יוצא של העמדות האידאולוגיות-הפוליטיות של המתכנן. על מידת

5 א' רוקח, התיישבות כפרית בישראל, ירושלים 1978, עמ' 15; א' ברוצקיס, 'תכנון הנגב והקמת עיירות הפיתוח', יישוב הנגב, 1960-1900, עידן 6, מ' נאור (עורך), ירושלים תשמ"ו, עמ' 159-160.

6 נאום בן-גוריון בוועידה החקלאית השביעית, 26 ביולי 1949, אבי"ג; דברי הכנסת, ה (8 במרס 1949), ירושלים תשי"י; דברי בן-גוריון בכנס בני נוער ברמת יוחנן, 16 בספטמבר 1949, 'ברות החזון והרצון החלוצי', יהודה ארז (מלבי"ד), חזון ודרך, א, תל-אביב 1962, עמ' 267; ע' גונן, 'תפרוסת האוכלוסייה במעבר מיישוב למדינה', ו' פילובסקי (עורכת), המעבר מיישוב למדינה 1947-1949: רציפות ותמורות, חיפה 1991, עמ' 158.

7 ל' אשכול, בחבלי התנחלות, תל-אביב 1958, עמ' 211-218.

8 ח' גבתי, מאה שנות התיישבות, תל אביב תשמ"א, עמ' 309-341; הנ"ל (לעיל, הערה 3), עמ' 30-31; א' קלרמן, 'להיות עם חופשי בארצנו — תמורות בקדימויות של מטרות הציונות והגשמתן הגאוגרפית', חיפה 1987, עמ' 38-35.

האחריות המוטלת על הגופים המוסדיים והממשלתיים בפעולה היישובית ועל אופן השתלבותה של תכנית ההתיישבות המוצעת במשימותיה של המדינה – ייצור מזון טרי, עיבוי הגבולות ועיבוד הקרקעות הנטושות, פיזור האוכלוסין ומתן דיור ותעסוקה לעולים החדשים.

‘התכניות הגדולות’ – חלום החייב להתגשם

תכנית מרכז מפלגת פועלי ארץ-ישראל ‘התכנית הגדולה’ שגובשה במרכז מפא”י בשלהי שנת 1947 מדגימה את עקרונות התכנון החקלאי ברמה הארצית ובמישור האזורי. חברי המרכז שגיבשו את התכנית כינו אותה ‘לבעיות ההתיישבות וההשקאה במדינה’, משום שהתפיסה התכנונית המרכזית קבעה כי הפיתוח החקלאי מותנה בכמות המים שניתן להעביר לאזורי הפיתוח ובקצב ההעברה. התכנית כוללת פרוטוקולים של ישיבות הוועדה מדצמבר 1947 ותוספת מאוחרת יותר שהוכנה על-ידי גבתי בפברואר 1948, ושכונתה ‘קרוים לתכנית פיתוח התיישבות חקלאית בשלוש שנים 1949-1951’. הנחת היסוד היתה כי בשנים הקרובות תצטרך המדינה לקלוט בין מיליון למיליון וחצי עולים וליישב כחמישית מהם בהתיישבות חקלאית. עקב המחסור במכונני מים ובקרוי מים הוצע להסתפק בהשקיית מיליון ורבע דונם בשלב הקליטה הראשון. גבתי קבע כי השגת המטרה של יישוב חמש מאות אלף דונם בנגב מחייבת העברת שלוש מאות מיליון מ”ק לאזור, והמוסדות יכלו להעביר באותה עת רק עשירית מהכמות הנדרשת. משום כך, טען, על המוסדות לעשות מאמצים ‘לחיפוש מים מקומיים, קידוחים באיזורים שונים, שעוד לא הגענו אליהם, בנין סכרים לעצירת מי גשמים; ומפעל השקאה גדול מן החוץ, אולי מהירקון. אינני רוצה לדבר על דרך שלישית, שהיא עדיין בבחינת ניסיון: גשם מלאכותי’. גבתי ציין כי צורת ההתיישבות בנגב לא תוכל להיות דומה לזו שתתנהל במרכז הארץ וצפונה. בנגב יקום דגם של התיישבות אשר מחציתה תתבסס על חקלאות ומחציתה על פרנסות אחרות כמו מלאכה, חרושת. עוד הוסיף כי תבוצע ‘התיישבות כיבושית’ ויוקמו מצפים על מנת לאסוף נתונים מהנגב המרכזי, מהערכה ומסביבות אילת. רק לאחר בדיקת האפשרויות להקמת תשתית תחבורתית בנגב, לייסוד ענף הדיג באילת ולשכלול שיטות עיבוד הקרקע והשקייתה בערבה – ניתן יהיה להתחיל בהתיישבות באזורים אלה של הנגב.⁹

בוועדה נשמעו דעות שונות באשר לקצב ולאופי של פיתוח הנגב. לוי אשכול הדגיש את הצד הפוליטי של התכנית וקבע כי על כל חמישה דונם שיירכשו ויושקו יהיה צורך למסור דונם אחד לערבים (בדווים). אשכול תבע כי רכישות הקרקע בנגב ופריסת היישובים ייעשו לאורך קו המים ‘לבלי יהיו עשרות קילומטרים חוצצים בין ישוב לישוב’.¹⁰ הרצפלד התנגד לתכנית עשר השנים שהעלה המרכז ותמך בתכנית שלוש השנים של גבתי. הוא מסר כי הקרן הקיימת מתכוונת לרכוש בתקופה הקרובה חמישים אלף דונם בנגב כולל באזור עסלוג. דוכרים נוספים ביקשו לקבוע את

9 ראה דברי גבתי בפרוטוקול הוועדה לענייני התיישבות והשקאה, 14 בדצמבר 1947, מרכז מפא”י, לבעיות ההתיישבות וההשקאה במדינה, תל אביב 1948, עמ’ 1-3 (להלן: ההתיישבות וההשקאה); פרוטוקולים משיבת הוועדה לבעיות התיישבות והשקאה, מאי 1948, ארכיון בית ברל, 7/39/47; בן-ארצי, ‘תמורות בהעדפתן של צורות התיישבות עם קום המדינה: מבט היסטורי’, ר’ פילובסקי (לעיל, הערה 6), עמ’ 173-185.
10 ל’ אשכול, התיישבות והשקאה, עמ’ 3, 12; ספר הכלכלה היישובית לשנת תש”ז, תל אביב 1947, עמ’ 525-528.

פריסת היישובים כנגב בתיאום עם הצבא, וסימנו אזורים בעלי חשיבות אסטרטגית בערכה ובסמוך לאילת שיש ליישבם במהירות.¹¹

מיגרב אלטשולר
עסלוג' עם מוכרי
רמות, השיח' סלמה
בו סעיד והשיח'
ליומן אד-זרבאוי
(1935)

תכניתו של יוסף ויץ

בניגוד לקודמיו הציג יוסף ויץ תכנית מגובשת ליישובה של הארץ. יחד עם מהנדס המים ש' בלאס ביקש לעבות בהתיישבות את הפרוזדור הקרקעי הצר שחיבר בין באר טוביה לנגב. פרוזדור זה נוצר על-פי תכנית החלוקה בארץ-ישראל כפי שהתקבלה בנובמבר 1947 באומות המאוחדות. את המושג כיבוש פירש כרכישה והשתלטות על הקרקע שגותרה ללא מעבדים ובעלים. תכניתו הנועזת של ויץ כללה הקמת מאה שבעים ושישה יישובים המיועדים לקליטת אוכלוסייה שתעבד ששת אלפים ושלוש מאות יחידות חקלאיות.¹² ויץ חילק את שטח הנגב לשני אזורים בעלי משמעות גאוגרפית-חקלאית-בטחונית, וביקש ליישבם בה בעת — האחד כנגב הצפוני והאחר לאורך רצועת החוף בין עזה לרפיח.¹³ ברם שאלת ההתיישבות כנגב, טען ויץ, תיפתר רק באמצעות חוק פיתוח כלל ארצי שיעמוד בראש החוקה העתידה. חוק זה, שמטרתו למנוע בזבוז קרקע ומים ולפתח את סגולותיה החקלאיות של אדמת הארץ, יכוון את אזורי הארץ לאזורי ההתיישבות המועדפים על-ידי הממשלה. בסיוע החוק, צפה ויץ, תתפנה קרקע לטובת מתיישבים חדשים שיבואו מעבר לים. אזורי

11 וראה דברי א' הרצלד, ש' פרסקי (פרס) ו' דובדבני, ההתיישבות וההשקאה, עמ' 4-5.

12 'שבע שנות התיישבות' (ללא תאריך, כנראה 1953), עמ' 5, אצ"מ, S15/10028.

13 ויץ, ההתיישבות וההשקאה, עמ' 7.

ספר יוכרזו על-פי החוק כאזורי פיתוח, וכך יתאפשר למדינה לקבוע שם את גודלה של היחידה המשקית הנדרשת לקיום משפחה. החוק לא יוטל בבת אחת על כל האזורים אלא בהדרגה. בהתאם להתפתחות החקלאית-היישובית בכל אזור. במסגרת חוק הפיתוח יתאפשר לממשלה להפקיע קרקע מתאימה לחקלאות, אף אם בעליה מעבדים אותה או שיש להם הוכחות על בעלות בה, והקרקע תימסר ליישובי הספר. לאזורים אלה יכוונו העולים החדשים לאחר שיוכשרו לחיי חקלאות. ויץ הבטיח כי החקלאי הערבי והבדווי ישתלבו בתכניות אלו בהתאם למסורת הפיתוח של התנועה הציונית.¹⁴ תחזיתו לגבי יישוב הנגב באמצעות חוק הפיתוח הסתמכה על רצף הקרקעות לאורך קו המים. הוא שרטט את שטח הפיתוח בנגב וקבע כי רוחבו יהיה ארבעה-שישה ק"מ משני צדי קו המים וגבולותיו יהיו בין ואדי שאנק במערב לוואדי באר שבע במזרח, ושם, טען, יש להפקיע קרקע כבר עתה על מנת להקים יישובים יהודיים בצורת משבצת, וכיניהם יהיו יישובים ערביים.¹⁵

בסכמו את התכנית קבע ויץ כי בשלוש השנים הבאות יש להקים ברחבי ארץ-ישראל מאה שישים ושתיים נקודות חקלאיות מתוכן ארבע-עשרה נקודות קיימות בנגב ויש לבססן. היישובים בנגב יהיו בני חמישים יחידות משק כל אחד. במפורט נקבע כי בנגב תוקמנה משני עברי צינור המים ולאורך הגבולות כארבעים ושש נקודות חדשות, ויחד עם הקיימות יהיו בנגב כשישים נקודות יישוב חקלאיות. במשך ביצוע התכנית – שלוש שנים – יינתנו לכל אחת מהנקודות שש מאות דונם בהשקיה. הבדווים יקבלו אף הם חמישה-עשר אלף מ"ק להשקיית שדותיהם, ובמקביל תקנה מהם המדינה שטח קרקע בן מאה אלף דונם.¹⁶

תכנית חיים גבתי – תרגום החלום למציאות

בפברואר 1948 סיכם חיים גבתי את עיקרי 'התכנית הגדולה' המתגבשת. כל תכנית לתכנון חקלאי ארוך טווח לארץ-ישראל, אמר גבתי, חייבת להתבסס על חקלאות אינטנסיבית, הכוללת שטחי שלחין ומשק מעורב. לאחר שערך חשבון של כמות הקרקע הנדרשת בנגב על מנת לייצר כמחצית מן המזון הטרי עבור המתיישבים, הציע גבתי להקים בשלוש השנים הקרובות, על-פי ויץ, כמאה שישים ושניים יישובים, ארבעים ושישה מהם בנגב. עלות התכנית הוערכה בכאחד-עשר מיליון לא"י בכל שנה. יש להניח, הוסיפו המומחים שסייעו בהכנת התוכנית, שנקודות אלו יהיו בתקופה הראשונה בעלות אופי צבאי.¹⁷

העקרונות שנקבעו בתכנית זו באשר לגבולותיו הגאוגרפיים של אזור הפיתוח בנגב ולדגמי ההתיישבות בו וכן באשר לתפרוסת היישובים החדשים ולאופיה של החקלאות המתאימה להם, המשיכו להעסיק את ראשי ההתיישבות גם לאחר מכן. עיקרי העקרונות בתכנית קבעו:

א. את הנגב יש ליישב כמאות נקודות חקלאיות (התיישבות כפרית) ולשלב בו מספר ערים קטנות, ערי תעשייה וערים בינוניות, וכך יישמר עקרון פיזור האוכלוסייה.

14 שם, עמ' 19.

15 שם, עמ' 47.

16 שם; הני"ל, יומני ואיגרותיו לבנים, ג, רמת גן תשכ"ה, עמ' 209-210 (5 בינואר 1948) (להלן: ויץ, יומני); שם, עמ' 233 (6 בפברואר 1948).

17 גבתי, 'קווים לתכנית פתוח ההתיישבות החקלאית בשלוש השנים 1949-1951', שם, עמ' 58-55 (17 בפברואר 1948); א' גרנות, נתיבות ומפלסים, ירושלים תש"ב, עמ' 142; ש' שטיפטל, ההתיישבות הבטחונית בזיקה למלחמת העצמאות, נובמבר 1947-יולי 1949, תל אביב 1992, עמ' 8 ומפה מס' 1.

טקס עליית אחת-
עשרה הנקודות בנגב
(קיבוץ שובל, מוצאי
יום כיפור תש"ז)

- ב. שטחי הנגב הצפוני והמערבי ייושבו רק על-פי תכנית רב-שנתית.
- ג. בנגב המרכזי, בערבה ובאילת יש להיאחז ולקיים נוכחות עד להתיישבות הקבע.
- ד. פריסת היישובים תעבה את הגבולות, תאפשר השתלטות על קרקעות שוממות ונטושות ותתוכנן בטווח כלכלי מקו המים, אף אם לצורך זה תופקע קרקע מהברווים על-פי חוק הפיתוח.
- ה. כל פיתוח בנגב יצטרך להתבסס על שילוב בין חקלאות אינטנסיבית לבין חקלאות בעל-מלאכה ותעשייה.
- ו. פיתוח הנגב מותנה בכמויות המים שיוזרמו אליו, לכן יש לחשוף מקורות מים תת-קרקעיים באזור ולמשוך מים ממקורות רחוקים יותר כמו הירקון ומקורות הירדן.
- ז. עיסוק המתיישבים בחקלאות נועד לאפשר להם לייצר כמחצית מן המזון הטרי הדרוש להם.
- ח. פיתוח הנגב יקנה הטבות חקלאיות מסוימות לברווים בתחום הקרקע והמים.
- ט. תכניות הפיתוח והקמת הנקודות לא יותנו בכוח האדם החלוצי שיעמוד לרשות המבצע. תכניתו של גבתי, שנשענה על הערותיהם והצעותיהם של משתתפי הדיון במרכז מפא"י, היתה מאוחר יותר לתכנית עבודה שמשדד החקלאות אימץ חלקים רבים ממנה.

מחלום למציאות – עדכון 'התכניות הגדולות' ערב הקמת המדינה

תכניתו של בן-גוריון במהלך המלחמה יצא דוד בן-גוריון בהכרזות על חשיבות יישוב הנגב והציע בכמה הזדמנויות תכניות התיישבות כוללניות. כמצביא ומדינאי העדיף לא להיכנס לפרטי הביצוע אלא לשרטט את הבסיס האידאולוגי שעליו תקום התכנית המפורטת. חזונו, שהתעלם ממגבלות כוח האדם והתקציב, נסב על הקמת מאות יישובים בנגב בסיועם של אלפי מתנדבים מגויסים ממשקיה הוותיקים של

ההתיישבות העובדת. בינואר 1948 דחק בן-גוריון בחבריו לתפוס שלושה אזורים חשובים מבחינה אסטרטגית: ביר עסלוג', הערבה ואילת, ולתגברם בחמשת אלפים איש; לוחמים אלו עתידים היו להקים לאחר המלחמה עשרות יישובים חקלאיים בנגב. הוא שרטט תכניות התיישבות רחבות היקף, שבמרכזן עמדו משימות כמו הקמת עיר הנמל הדרומית אילת, בניית מרכזי יישוב תעשייתי בכורנוב וסלילת דרך מבאר שבע לים המלח.¹⁸

כרבים אחרים סבר בן-גוריון כי פיתוח התיישבות חקלאית בנגב ייתכן ברצועת הקרקעות הסמוכות לקו המים. בנאומו במרכז מפלגתו אף הרחיק לכת וטען שהנגב הוא השטח המתאים לקליטת מיליוני יהודים מהגולה ושעל המוסדות למלאו ביישובים חקלאיים.¹⁹ בפני מאזיניו בוועד הפועל הציוני שהתכנס באביב 1948 גיבש בן-גוריון את השקפתו הגאוגרפית-היישובית-הפוליטית לגבי הנגב והסיק ממנה מספר מסקנות הקשורות לתכנון החקלאי באזור:

הגנת הנגב אינה דומה להגנת חבל אחר. לא נוכל להגן עליו אם לא ניתן לו מה שאין לו — רימונים ומכונות משורינות וטנקים, וגם במחרשות, איתים ומזמרות, כדי שיוכלו להפריח כל נקודה שיש בה טיפת מים, ויוכלו לבנות ישוב ליד כל מעין ולגדל בערבה עצים, וירקות. אם מחוז חפצנו היא אילת, והמטרה של הגנת הנגב היא אילת, עלינו להקים שורה של יישובים ממין חדש, שונים מהרגיל, שאינם כתובים ב'שולחן ערוך' של אקדמיה צבאית, אלא מהווים חטיבות מעורבות של מתיישבים ולוחמים, חקלאים וחילים.²⁰ בתכניתו של בן-גוריון נמצאו אלמנטים חדשים שיכולים היו לסחוף צעירים ונוער לנגב. הוא שמר בתכניתו על רציפות בעקרונות התכנוניים הקודמים שגובשו לגבי הנגב, אך בה בעת הוסיף דגשים חדשים: א. בן-גוריון קרא להתיישבות בכל הנגב, כלומר לא רק בחלקו הצפוני אלא אף בשטחים המישוריים של הערבה ובאילת; ב. הוא הציע לקבוע את מספר היישובים ותפוסתם על-פי מקורות המים הקיימים, ולו גם המצומצמים ביותר; ג. הוא הציע צורת התיישבות חדשה שתהלוך את צורכי הבטחון ואת תנאי הקיום הקשים במדבר. עם זאת היה בן-גוריון מנותק כליל מהסקרים הקרקעיים שנערכו באותה עת בנגב, ואשר העמידו בסימן שאלה את היכולת לבסס חקלאות במדבר. המוסדות המיישבים תהו כיצד יחיו באזור כמה עשרות חזורים צעירים שלא נמצאה להם תעסוקה חקלאית, ואילו בן-גוריון הילך בגדולות וחלם ללא כל בסיס על מאות אלפי משפחות המתפרנסות מחקלאות בנגב.

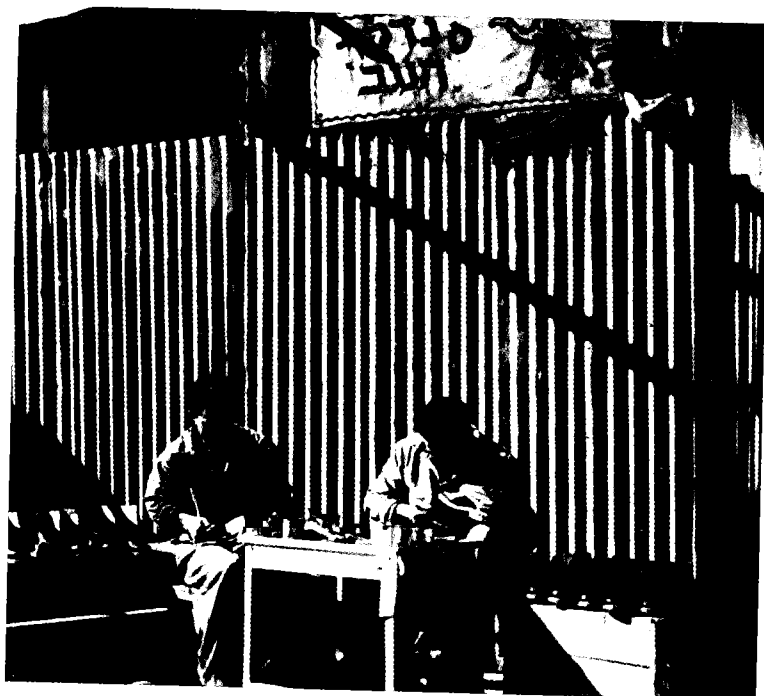
הפער בין התכנית לביצוע

במרכז החקלאי ובקרב מתיישבי הנגב זעמו על הפער שנוצר בין 'התכניות הגדולות' לבין היכולת הממשית של המוסדות לבצען. פעילי הנגב, שעמלו עתה ללא לאות להשגת אספקה ותחמושת, ידעו יפה כי אלה דיבורים בעלמא: אין כסף, אין אמצעים, אין קרקע ואין מתיישבים להקמת חמישים

18 פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 19 בינואר 1948, אצ"מ S100/55a; יומן בן-גוריון, 12-13 בינואר 1948, 11 במאוס 1948, אב"ג; א' אסיה, 'העצמות הישראליות' בראשית הנגב, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשנ"א, עמ' 35-45.

19 דברי בן-גוריון בישיבת מרכז מפא"י, 8 בינואר 1948, אב"ג; יומן בן-גוריון, 17 בינואר 1948, אב"ג.

20 בן-גוריון, נאום בוועד הפועל הציוני, 6 באפריל 1948, א' ומ' תלמי (עורכים), ספר הנגב, תל אביב תשי"ד, עמ' 12.

סנדלר בקיבוץ חצרים
(1947)

נקודות. הם הציעו אפוא להקים שתיים-עשרה נקודות חדשות בלבד בשטחים בעלי חשיבות צבאית.²¹

בשלהי מארס 1948 ריכז גבתי את הצעדים הנדרשים להתחלת ההתיישבות בנגב. בשל המחסור במשאבים ובכוח אדם סבר גבתי שיש להקים בין עשרים ושבע לשלושים וארבע נקודות חדשות וליישב בהן שמונת אלפים נפש. הוא שרטט פריסה גאוגרפית שהדגישה את עיכויים של שלושה גושים: בגבולות, בבית אשל ובכארות יצחק.²²

מעורבותו הגדולה של יוסף ויץ בעניין הגנת הנגב גרמה לכך שב-21 באפריל באותה שנה הוא עדכן את תכניתו, ובמקום תכנית התיישבות ארוכת טווח החל לגבש תכנית ליעליות כיבוש ברחבי הארץ ובנגב, שנועדו לחזק את אזורי הספר המרוחקים. רעיונות אלה שוקעו כתכניתו המעודכנת של רענן ויץ, שבה הוצע להקים עשרים ושתיים נקודות יישוב חדשות בנגב.²³

מעורבות הצבא במיקום אתרי ההתיישבות ערב הכרזת המדינה, ב-11 במאי 1948, עובדה במטכ"ל הצעה לגיבוש גבולות המדינה והקמת נקודות כיבוש שהוגשה לאישור הרמטכ"ל בפועל יגאל ידין. התכנית הציעה סדרי עדיפויות מרחביים בהתיישבות אך בלא לנקוב בלוח זמנים. התכנית נועדה להשתלט על השטחים שהתפנו או

21 תכנית שתיים-עשרה נקודות, סוף פברואר(?) 1948, את"ה, חטיבה IV235 תיק 1/2180.
22 גבתי, קיים לתכנית פעולתנו בנגב בשנתיים הקרובות, 29 במארס 1948, את"ה, חטיבה IV235, תיק 746; והשווה: ויץ, יומני ג, עמ' 256 (21 במארס 1948).

23 יומן העבודה של א' הרצל, 28-31 באפריל 1948, את"ה, חטיבה IV104-1, תיק 37; ויץ, יומני ג, עמ' 279 (7 במאי 1948); עליות כיבוש, 21 באפריל 1948, אצ"מ, KKL5/17198; ר' ויץ, הצעת סיכום בדבר עליות חדשות, 11 בנובמבר 1948, אצ"מ, KKL5/17198

שיתפנו עקב הקרבות לאחר השלמת מימוש תכנית ד' (תכנית צבאית של המטכ"ל שנועדה לחבר את ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל לרצף טריטוריאלי אחד; ביצועה החל ב-18 באפריל עם כיבושה של טבריה). מבחינת ההתיישבות היתה התכנית לגיבוש הגבולות רחבה בהרבה מתכניותיהם של הרצפלד וויץ.

הועלו מספר הצעות להקמת נקודות התיישבות, אך הללו תוכננו לפאתי הנגב, לאזורי בית גוברין, גלאון, מגדל ועוד. יוסף ויץ לא הרפה ותבע ליישב גם את הנגב. הוא חילק את צורות ההתיישבות הנדרשות עתה לשתיים: עליות היאחזות, שנועדו להפוך מהר ככל האפשר ליישובי קבע, ועליות כיבוש, שמתפקידן להיאחז בשטח קרקע אסטרטגי כולל קרקעות שאינן עדיין בידי היהודים. ויץ הציע כי בנגב תוקמנה עליית היאחזות אחת ברוחמה ב (שדה עקיבא), ושתי עליות כיבוש, במשטרת אימרה (אורים) ובקילומטר המאה ושניים (מושב גילת).²⁴ בדרך זו חשב ויץ להשיג שתי מטרות חשובות: עיבוי ההתיישבות לאורך קו המים ויצירת מסדרון התיישבותי בין צפון הנגב לרביבים.

המוסדות נמנעו אפוא מלקבוע עובדות בתחום ההתיישבות ומליישב בפועל את הקרקעות הנתושות. התכניות דיברו על הקמת עשרות ומאות יישובים, אך בפועל, גם בשל המלחמה, נשאר התכניות בשלב התכנון, ועיבוד הקרקעות אף הוא הופסק עם תום קציר תבואות החורף.

תכנון ההתיישבות במהלך המלחמה

תנופת התיישבות

בשלהי יוני 1948 דנו המוסדות המיישבים בחידוש העלייה על הקרקע. יוסף ויץ הבהיר כי הדרישה לחידוש ההתיישבות באה לא רק מתנועות ההתיישבות אלא גם מחוגי הצבא. לדידו שלוש סיבות הצדיקו את חידוש העלייה על הקרקע: א. תפיסת מקומות אסטרטגיים; ב. תפיסת קרקעות שהיו לפני המלחמה בידי הערבים ועתה הן שוממות; ג. ניצול קרקעות ממשלתיות המצויות כבעלותה של מדינת ישראל, היורשת החוקית של קרקעות המנדט.²⁵

ואכן ב-22 ביולי 1948 חודשה תנופת ההתיישבות. המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית, בתמיכת המרכז החקלאי, הציעה להקים עשרים ואחת נקודות חדשות במגמה לשמור על הדרך לירושלים. בחודשים יולי-ספטמבר 1948 הוגשו תכניות נוספות שביקשו להגדיל את מספרן של הנקודות החדשות. באוקטובר 1948 התייצבו שני מחנות זה כנגד זה — ויץ הציע להתרכז ביישובים 'שמחוץ לתחום' (היישובים שעל-פי תכנית החלוקה לא נועדו להיכלל בתחום המדינה), כיוון

24 מטכ"ל אג"ם אל הרמטכ"ל בפועל י' ידן, הצעה לגיבוש גבולותינו והקמת נקודות כיבוש, 11 במאי 1948, אצ"מ, 1242/52-1; רין, יומני ג, עמ' 281-282 (11 במאי 1948); דו"ח התיישבות, 11 במאי 1948, אצ"מ, KKL5/17199; הצעה לעליות כיבוש, 17 במאי 1948, את"ה, חטיבה IV235, תיק 2297; וכן ראה מפות והסברים בהצעה להקמת נקודות כיבוש של קצין ההתיישבות 'עזריה' (מישאל שחם-שכטר), 11 במאי 1948, את"ה, חטיבה 80, ישראל גלילי, תיק 25.

25 שבע שנות התיישבות (לעיל, הערה 12), עמ' 9; ד' הכהן, 'התוכנית לקליטה ישירה של העלייה ההמונית בשנות החמישים ותוצאותיה', עיונים, 1 (1991), עמ' 361-362; א' גולן, 'תפיסת קרקע ערבית על-ידי ישובים יהודים במלחמת העצמאות', קתדרה, 63 (ניסן תשנ"ב), עמ' 128; רין, יומני ג, עמ' 320 (23 ביולי 1948); א' רכס, 'סודות המדיניות כלפי האוכלוסיה הערבית בישראל', פילובסקי (לעיל, הערה 6), עמ' 291-292.

משאית 'משורינת'
ונהגים חמושים בדרכי
הנגב (1948)

שעקב עול המלחמה אין ביכולת המוסדות לפתחם מבחינה חקלאית. יהודה חורין מהמרכז החקלאי טען כנגדו כי יש לגשת מיד, נוסף על נקיטת אמצעי הבטחון, לפיתוח המשק החקלאי בדרום ובנגב לשם הגדלת כושר הקליטה של אותם יישובים.²⁶ בסתיו 1948 הוסכם במוסדות המיישבים כי יש לדרוש הקמת שלושים וחמישה יישובים, נוסף על אלה שכבר הוחלט עליהם, ובהם שתים-עשרה נקודות בנגב.

תכנית תשעים ושש הנקודות ביזמת לוי אשכול כנוכחבר היה לוי אשכול לראש המחלקה להתיישבות של הסוכנות והפך לדמות המובילה בתכנון ובקידום של ההתיישבות ברחבי הארץ ובנגב. בתגובה להצעות המתווך הרוזן ברנדוט הציג תכנית להקמת תשעים ושישה יישובים חדשים ברחבי ארץ-ישראל.²⁷ בישיבה משותפת של הנהלות הסוכנות, הקרן הקיימת ונציגי הצבא פירט אשכול את תכניתו ליישוב הנגב:

א. שיקום יישובי הנגב שנפגעו בקרבות (בית אשל, בארות יצחק, ניצנים, יד מרדכי ונגבה) בעלות של מאה שישים וחמישה אלף ל"י;

ב. הקמת שמונה-עשר עד עשרים יישובים חדשים בנגב בעלות של ארבע מאות אלף ל"י ובתפרוסת גאוגרפית המומלצת על-ידי צה"ל;

26 הצעה לעליית יישובים חדשים על הקרקע, 28 ביולי 1948, אצ"מ, A/202, תיק 117; פרוטוקול ישיבת הדירקטוריון של הקרן הקיימת, 16 באוגוסט 1948, אצ"מ, KKL10; הצעה להעלאת יישובים חדשים על הקרקע, 20 באוגוסט 1948, אצ"מ, 130, תיק 2570/6; פירוט עליות על הקרקע, 23 באוגוסט 1948, S15/10028; דברי הרצפולד ברו"ח ישיבת ועדת הנגב, 29 בספטמבר 1948, אצ"מ, A/246/31; וראה בהרחבה: ב' מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949, תל אביב 1991, עמ' 249-250.

27 ישיבות ועדת ההנהלות, 25 בנובמבר, 3 ו-10 בדצמבר 1948, אצ"מ, S15/9448.

ג. שיקום מפעל המים (קו המים בנגב) ופיתוחו בעלות של שש מאות וחמישים אלף ל"י;
ד. ריכוז מאתיים עד שלוש מאות משפחות שתחלנה בהקמת העיר העברית בנגב בתוככי באר
שבע הכבושה בעלות של עשרת אלפים ל"י;

ה. הקמת שתיים-שלוש נקודות חדשות במזרח הנגב בקו באר שבע-ערד-ים המלח.
אשכול דרש את איחוד התקציבים המופנים לעליות הכיבוש ומתן סמכות מלאה למחלקה
להתיישבות לתכנן, לתקצב ולבצע את ההתיישבות ברחבי הארץ. רענן ויץ, שעבד את תכנית תשעים
ושש הנקודות לפרטיה, קבע כי לאחר התחשבות בשיקולי הצבא ובמיקום קו המים בנגב ושלוחותיו
יש מקום לייסד במרחב זה תשע נקודות חדשות.

במקביל שקדו במטכ"ל להתאים את תכנית ההתיישבות לשינויים שחלו בחזית. על-פי מפת
ההתיישבות של סגן-אלוף י' אשל הוצע להקים בנגב תשעה-עשר יישובים חדשים עד ינואר 1949.²⁸
תכנית תשעים ושישה היישובים הדגימה יפה את השינוי שחל בתפיסה ההתיישבותית של
המוסדות: מעתה פסקה הקרקע מלהיות גורם מגביל בפיתוח החקלאות בנגב. המדינה החזיקה
כאלפי דונם נטושים ובאלפים אחרים שעברו לבעלותה, ולא חששה להציע קרקע לעולים החדשים
שהיו חסרי הכשרה חקלאית. תפרוסת היישובים לא חייבה עוד את פיזורם לאורך קו המים, ולכן
הוצעו פריצות לשטחים חדשים בנגב כמו אוזר ערד, הערבה, מרכז הנגב ואילת. כמו מאליה נפתרה
שאלת מיקומה של העיר העברית בנגב לאחר שבאר שבע הערבית התרוקנה בעקבות כיבושה, והיה
זה אך טבעי מבחינת המוסדות לנסות ולשקמה כעיר עברית מרכזית לנגב.²⁹

קרקע למכביר

השתלטות על הקרקע הנטושה

ההחלטה שנפלה באר"ם בראשית דצמבר 1948, ושהתירה לפליטים הערבים לשוב לבתיהם, גרמה
להאצת תכנון ההתיישבות בקרקעות הנטושות ובמיוחד לאורך הגבולות. בן-גוריון ביקש ליצור
מציאות התיישבותית שתמנע מהפליטים לשוב לקרקעותיהם. הפקעת קרקעות באמצעות שינוי
החקיקה עשויה היתה להתפרש כאי קבלת החלטת העצרת, ולכן צריך היה למצוא במהרה מנגנון לא
ממשלתי שיוכל לקבל לידי את הקרקעות הנטושות ולעבדן. הקרן הקיימת היתה הגוף המתאים
ביותר לתכלית זו, כהיותה חברה של ההסתדרות הציונית הרשומה בכריטיניה ובעלת מנגנון מנוסה
ברכישת קרקע ובשמירתה.

להעברה זו של הקרקע היו כמה נימוקים: הקרן הקיימת היתה מעוניינת להמשיך ולמלא את
תפקידה ולגאול קרקע, והיא ביקשה להעביר לרשותה כאפוטרופוס מטעם מדינת ישראל את כל

28 הצעה לעליית יישובים חדשים על הקרקע, 17 בנובמבר 1948, אצ"מ, A/202, תיק 118; אשכול (לעיל, הערה 7), עמ' 202-203; פרוטוקול ישיבת מרכז מפא"י, 23 בנובמבר 1948, אב"ג; פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 22 בנובמבר 1948, אצ"מ S100/54b; ר' ויץ, הצעה לעליות חדשות, 17 בנובמבר 1948, אצ"מ, S15/9448; קצין ההתיישבות י' אשל אל שר הבטחון, מגמות התיישבות לחדושים הקרובים, 8 בנובמבר 1948, א"צ, 2156, 230/72.

29 פרוטוקול ישיבות ועדת ההנהלות, 19 ו-25 בנובמבר, 3 ו-10 בדצמבר 1948, ויץ, יומני, ג, נספח מס' 4, עמ' 390-403; לשאלת מכירת מיליון הדונם לקרן הקיימת ראה בהרחבה: גולן (לעיל, הערה 25), עמ' 149-153.

הקרקעות שנטשו הערבים — מיליון וארבע מאות אלף דונם; שר האוצר ביקש להעביר בדרך זו לקופת המדינה עשרה מיליון ל"י למימון פעולות התיישבות. הנהלת הקרן הקיימת קיבלה אפוא בעקרון את ההסדר, אך הציבה תנאי שחלק מהתמורה שתשולם לממשלה בעבור הקרקע תועבר לרשות הסוכנות היהודית למימון צורכי ההתיישבות. ואכן ב-27 בינואר 1949 נערך הסכם המכירה בין הממשלה לקרן הקיימת, ומיליון דונם קרקע נטושה הועברו לרשות הקרן הקיימת, בעיקר בנגב, בדרום, בשרון, בפרוזדור ירושלים ועוד.

תכנית הצבא להקמת שישים ואחד יישובים בהתאם למטרותיה האסטרטגיות של תכנית ד' התגבשה אמנם בקיץ 1948, אך במהלך החורף והאביב עודכנה בהתאם למצב הבטחון לאורך גבולות שביתת הנשק. בנוסף לחיזוק האחיזה בדרך לירושלים תוכננה התיישבות חדשה בגלבוה ובגליל המערבי כנגד האיום העיראקי בצפון — ובדרום, שם ביקש המטכ"ל לחזק את השליטה על הצירים המקשרים את הנגב עם מרכז הארץ.³⁰

התכנית המעודכנת שהציע הצבא להקמת נקודות חדשות בדרום ובנגב היתה שונה אם כן במעט מתכניות המחלקה להתיישבות: שני יישובים חדשים יוקמו על חוף הים; בין ברברה ליבנה יוקמו שלושה יישובים חדשים; בקו בארי-נירים הציעו מפקדי הצבא להקים שלושה יישובים, וכן הציעו להקים יישוב אחד מצפון לעוג'ה אל-חפיר (ניצנה); על הדרך לסדום הוצע להקים שלושה-ארבעה יישובים; ובמזרח הנגב וצפונו הוצע לעבות את האיזור ביישובים הבאים: רוחמה מזרחית, לכיש, בית ג'וברין ובית שמש. המסמך שגיבש קצין ההתיישבות במטכ"ל תבע 'השתלטות ככל האפשר על מרחבים מרוחקים' והכוונה היתה לנגב הדרומי והמערבי. בטרם נחתם הסכם שביתת הנשק הראשון צפה אפוא קצין ההתיישבות הקמת שבעים ושניים יישובים חדשים מפברואר עד אפריל 1949.³¹

יסודות התכנון: קרקע ומים

בעקבות דרישות הצבא ובנסיון להתאים את קצב הפיתוח לתכניות החדשות תבע יוסף ויץ את זיורו התארגנותה של חברת 'מקורות' לשם הספקת חמישים מיליון מ"ק מים לנגב. בעקבות זאת עתידה היתה להתאפשר הכשרת אלף ומאתיים דונם שלחין לכל אחד ממאה היישובים החדשים שתוכננו לקום בנגב.³²

בשלהי פברואר 1949 נערכה פגישה בין מתיישבי הנגב לבין שר החקלאות אהרן ציזלינג, יוסף ויץ, לוי אשכול, דוד הנגבי (מושל באר שבע) ואחרים, ובה נדונו פיתוחו ויישובו של מתחם הנגב. בחזונו תיאר ויץ את מאה ועשרים יישובי הכיבוש שיקומו עם סיום שלב הזרמת המים, ואשר לכל אחד מהם יוקצו אלף דונם מושקים. המשתתפים בכינוס סברו כי כעת גם הממשלה וגם המוסדות המיישבים יתנו עדיפות לפיתוח הנגב.³³

30 אשל אל שר הבטחון, 6 באוגוסט 1948, ארכיון הקיבוץ המאוחד, ארכיון אישי ציזלינג, מיכל 8, תיק 44.
 31 סיכום דיוני הנהלת המחלקה להתיישבות, 18 בינואר 1948, את"ה, חטיבה IV235, תיק 2060; דר"ח הסיורים לשם קביעת מקומות להתיישבות, מפקדת חזית ד', את"ה, חטיבה IV235, תיק 2180; דר"ח סיור בנגב, 19-20 באוגוסט 1948, את"ה, חטיבה IV235, תיק 104/51/10/1.
 32 ויץ אל סא"ל אשל, 4 בספטמבר 1949, את"ה, חטיבה IV235, תיק 746; ויץ, יומני ד, עמ' 7 (23 בינואר 1949); מגמות התיישבות לחודשים פברואר-אפריל 1949, דר"ח + מפה, 18 בפברואר 1949, א"צ, 230/72, תיק 2145.
 33 דר"ח מכינוס נציגי יישובי הנגב שהתקיים בבית המוסדות בבאר שבע, 24 בפברואר 1949, אצ"מ, A/246/31; ויץ, יומני ד, עמ' 14 (21 בפברואר 1949); שר החקלאות אל נציג משרד האוצר בנגב, 12 בפברואר 1949, א"מ, חטיבה 43, תיק ג' 5493.

באפריל 1949 הכין המדור לתכנון של התחנה לחקר החקלאות ברחובות תכנית ליישוב מאתיים אלף עולים חדשים, וזאת תוך הגברת ייצור המזון הטרי. לשם כך הציעו החוקרים לפתח בנגב משק פלחה-בעל, שעיקרו עיבוד שטחים גדולים בכלים מודרניים. בהערכה זהירה של נציגי הקרן הקיימת נאמר כי תכנית מינימום של העלאת 6 נקודות חדשות בנגב ושמירה על הקיים דורשת תקציב שנתי של כמיליון וחצי ל"י, שאיש לא ידע מנין יושג. ברם צרכיה הבטחוניים של המדינה הצעירה — שנזקקה גם להגנה על הגבולות החדשים, וצריכה היתה למנוע חדירת מסתננים ולהוכיח למצרים ולבריטים כי לא תהיינה פשרות טריטוריאליות בנגב — לא הותירו זמן לדיונים ארוכים בתכניות ההתיישבות, וחייבו פריסה מהירה של היאחזויות חקלאיות לאורך הגבולות.³⁴

עמדות בוועידה החקלאית השביעית

הוועידה החקלאית השביעית, שהתכנסה בפתח תקווה בימים 11-14 ביולי 1949, אפשרה לבן-גוריון להציג תפיסה ממלכתית לפיתוח החקלאות. בצמוד לעקרונות הקפיד בן-גוריון להציג תכנית התיישבות חדשה, נועזת וגורפת. הוא הכריז כי ממשלת ישראל פועלת על סמך תכנית יישובית מרכזית אשר 'תכליתה, הכפלת הישוב במדינה במשך ארבע שנים'. בן-גוריון העריך כי המדינה תידרש להעלות על הקרקע כמאה וחמישים אלף נפש ולהקים עבורם חמש מאות יישובים חדשים על שטח של שניים-שלושה מיליון דונם נוספים.³⁵ בוועידה התברר כי מטרת המוסדות ליישוב בנגב כשנים-עשר אלף משפחות במאה וחמישים יישובים חדשים, וכמות המים שתוקצה להם תאפשר השקיית מאתיים אלף דונם. בן-גוריון וראשי המחלקה להתיישבות ביקשו אף להתחיל בצעדים לפיתוח הנגב הדרומי. הם הבטיחו כי בערבה, בעין גדי, בסדום ובאילת יקומו מצפים שיבחנו את התנאים החקלאיים והאקלימיים באזורים אלה. תחושת הדוברים היתה כי עתה יש בכוחה של המדינה לפתח אזורים שכוחי אל אלה.³⁶ כמקובל בוועידות וכנאומים חגיגיים הציגו בן-גוריון וחבריו תמונה בלתי ראלית באשר לפיתוחו המהיר של הנגב. באותה עת כבר היה ידוע לראשי המדינה כי גם אם ימצא מקור מים בנגב, יידרשו שנים רבות ותקציב ענק להולכתם לאזורים שבהם כדאי ואפשר לפתח חקלאות, וגם זה מותנה יהיה בכוחן של תנועות הנוער לגייס חלוצים צעירים למבצע.

ההבטחות למתן כמיות בלתי מוגבלות של קרקע ומים למתיישבי הנגב נראו אפוא לוויץ סותרות את המציאות הקשה. בידיו כבר היה הסיכום של ביצוע התיישבות הספר עד יולי 1949, שלא עלה על

34 התחנה לחקר החקלאות, התיישבות מאתיים אלף עולים חדשים, 29 באפריל 1949, אמ"י, חטיבה 97, תיק 5559/3905; והשווה לתכנית חמש השנים של ויץ שכוונה ליישב שישים אלף משפחות ברחבי הארץ, ויץ, יומני, ד, עמ' 17 (7 במאוס 1949); הקרן הקיימת אל ועדת ההנהלות, תקציב הנגב לשנת תש"י, 14 ביוני 1949, אצ"מ, S15/9448. על עמדת המצרים לגבי הנגב ראה: 'רוזנטל (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, מאי-דצמבר 1949, ירושלים תשמ"ד, מכוא, עמ' טו.

35 ד' בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, א, תל אביב 1969, עמ' 372; ש' רייכמן, 'שלוש דילמות בהתפתחות הישוב היהודי בארץ-ישראל, התנחלות, איכלוס, ושיקום', עיר ואיזור; 3 (1975), עמ' 50-53; א' דון-יחיא, 'ממלכתיות ויהדות בהגותו ובמדיניותו של בן-גוריון', ציונות, יד (תשמ"ט), עמ' 62-53.

36 על תוכניתו המפורטת של בן גוריון לגבי הנגב הדרומי ראה יוסף שפירא, 'הוועידה החקלאית', הפועל הצעיר, כרך, מס' 42, כ"ב בתמוז תש"ט, עמ' 4-5; בן-גוריון, 'קווים לתכנית התיישבות' הוועידה החקלאית השביעית, דבר, 26 ביולי 1949; ח' גבתי, 'תכנית התיישבות', נאומו בוועידה החקלאית השביעית, דבר, 26 ביולי 1949; גבתי (לעיל, הע' 8), עמ' 29; הנ"ל, סיפור חי, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 161-168.

חמישים אחוז מהתכנון.³⁷ אסור, הוסיף ויץ, למהר ולהקים את הנקודות החדשות לפני שנכסס את היישובים הקיימים. ויץ התנגד לא רק לתכניותיו החקלאיות של גבתי אלא אף לתכניותיו החברתיות-הכלכליות של אשכול, וקבע, יחד עם חברים אחרים במפלגתו, כי העולים החדשים אינם מתאימים בשלב זה ליישוב הנגב.³⁸

תכניות ארוכות טווח

ההתיישבות החקלאית – פתרון יחיד לשליטה ישראלית בנגב בשנת 1950 הגיעו לארץ כמאה ושבעים אלף עולים וחלקם נשלחו לנגב. ראשי המדינה הניחו ששליטה על טריטוריה לאומית יכולה להתממש בעיקר על-ידי יישובים כפריים. גישה טריטוריאלית זו הופיעה בקווי היסוד של כל ממשלות ישראל. ההנחה המשותפת היתה שיישוב ספר הנגב ייעשה באמצעות יישובים כפריים-שיתופיים. ואכן התכניות ליישוב הארץ המשיכו להתמקד אך ורק בצורות התיישבות כפרית. לפיכך נאלצו המתכננים במשרד ראש הממשלה וחברי 'החוג לרפורמה התיישבותית', שפעלו בשנים 1948-1951, לוותר על תביעתם להקמת ערים בינוניות ('ערים אזוריות') כערי מדרג בעלות יחסי גומלין הדוקים בין העורף החקלאי-הכפרי בנגב לבין ערי מישור החוף, עד לאחר הקמת התשתית הכפרית.³⁹

ראשי המדינה חששו שאם יתנהל פיתוח הנגב ואזורים אחרים באיטיות, יפנו העולים החדשים לערי מרכז הארץ ומדיניות פיזור האוכלוסין תיכשל. יצחק טבנקין, שהזהיר מפני תופעות מעין אלו, קבע בטקס העלייה על הקרקע במשאבים כי ההתיישבות בנגב היא שתכריע את גורל הארץ. על ביר עסלוג', טען, להפוך לנקודה הנמצאת במרכזה של הארץ ויש לאכלסה באלפי מתיישבים. אברהם הרצפלד תבע במליאת המרכז החקלאי להקים בתש"י מאה וחמש נקודות חדשות, ובכלל זה כמה יישובים בסביבת אילת.

התכנית ליישובה של הארץ

במאוס 1950 פרסם משרד החקלאות סיכום הצעות לפיתוח החקלאות בשנים 1950-1953 שהוגש למועצה החקלאית הכללית. המסמך עובד בידי ועדה בראשותו של אריה עמיר, מנהל המחלקה לגידולי שדה במשרד החקלאות. התכנית התבססה על ההנחה שבשנת תשי"ג יהיו בישראל מיליון ושמונה מאות אלף נפש וכי בתקופת התכנית יתיישבו על הקרקע כארבעים ושמונה אלף משפחות, בנוסף על שישה-עשר אלף משפחות שכבר ישבו בה מאז קום המדינה. תכנית זו היתה לבסיסה של

37 ח' הלפרין, תמורות בחקלאות הישראלית, תל אביב תשט"ז, עמ' 85-90; י' ויץ, 'חליפות ותמורות', ספר השנה של הקק"ל, ירושלים תש"ט, עמ' 93; י' אשל, דו"ח שנתי, יולי 1949, א"צ, חטיבה 230/72, תיק 2156.

38 י' ויץ, 'כיוונים בהתנחלותינו החדשה', הפועל הצעיר, מ"ב (כ"א באב תש"ט), עמ' 4-5; מ"ב (כ"ח באב תש"ט), עמ' 3-4; י' בלוס, 'קליטת העולים בכפר', שם (י"ט בכסלו תש"ט), עמ' 16; ג' ורלינסקי, 'המשק החקלאי בהתפתחותו', שם, עמ' 11-12; ויץ, יומני, ג, עמ' 344 (26 בספטמבר 1948).

39 א' ברזקיס, 'החלומות שהיו לערים', מ' נאור (עורך), עולים ומעברות 1948-1952 (עידן), ירושלים תשמ"ד, עמ' 133-134.

משפחה במושב ברוש
בנגב המערבי (1953)

תכנית אחרת, שפורסמה מאוחר יותר תחת השם 'יישובה של הארץ'⁴⁰ על-פי התכנית צריכים היו להתווסף עד 1953 ארבע מאות יישובים חקלאיים חדשים. בתכנית נקבעו שנים-עשר אבות טיפוסיים של משקים שהותאמו לעשרים ושניים אזורים גאוגרפיים. לנגב הצפוני הוצעו שני סוגי משק: האחד בן שישים וחמישה דונם והאחר משק בעל בגודל של מאה וחמישים דונם המבוסס על שיטת גידול של פלחה חרבה ועל מטע זיתים הנזקק לכמויות מים מזעריות. באותה שנה פירסם רענן ויץ תכנית פיתוח שכונתה אף היא 'יישובה של הארץ' ואשר מבחינות רבות היתה זהה לתכנית שקדמה לה. הוא הציע להקים 57,000 יחידות חקלאיות בחמישה טיפוסים משק. רענן ויץ חזה פיתוח מואץ בנגב:

**קצב פיתוח יחידות המשק בנגב על-פי תכניתו של רענן ויץ
'יישובה של הארץ'⁴¹**

סך הכל	תשי"ג	תשי"ב	תשי"א	משקים בתשי"י	האזור
21,000	7,000	7,000	5,500	1,500	הנגב

כוונת המתכננים היתה להקים בארבע השנים כמאתיים יישובים חדשים. עידוד לכוונה זו שאבו מהנתונים שהיו בידיו של ציזולינג. הלה ביקר את עמדתה המהססת של הממשלה וטען כי חרף

40 גבתי (לעיל, הערה 8), עמ' 79-80; הנ"ל (לעיל, הערה 3), עמ' 29.
 41 ר' ויץ, 'יישובה של הארץ (הצעת פיתוח)', המחלקה להתיישבות חקלאית, ירושלים יולי 1950, עמ' 8, הארכיון הציוני (סטנסיל); הנ"ל, 'דרכנו בחקלאות ובהתיישבות, תל-אביב תשי"ט, עמ' 101-103; וראה בהרחבה: א' רוזנמן, השמשים, רופין ואשכול, ירושלים, 1992, עמ' 194-223.

העובדה שיש כנגב כמיליון דונם המתאימים לפלחה ויש בנמצא משקים המוכנים לעבד על אחריותם שטח זה, לא הוחל בעיבוד הקרקע.⁴²

המרכז החקלאי תכנן כחלק מהתכנית המקיפה הקמת ארבעה קיבוצים בקו באר שבע-ראס וזאירה, שטח שנחשב עד אז בלתי מתאים להתיישבות. ראובן כהן, איש הקיבוץ המאוחד, טווה תכנית ברוח זו: בנגב תוקמנה קהילות סוציאליסטיות עצמאיות שתקבלנה את האמצעים לבניית יישובי קבע (לא מצפים) ותעבדנה חלק מהקרקעות הנטושות. קרקעותיה של קהילה מעין זו תשתרענה למרחק של שלושים ק"מ ממרכז הקהילה ואף יותר. כהן קרא להתחיל מיד לחנך את הצעירים המועמדים לקהילות אלה לקראת חיים בנגב.⁴³

השוואה בין התכניות

השוואה בין 'התכניות הגדולות' תאפשר לעמוד על השינויים שחלו בשלוש שנות התכנון. התחומים העיקריים שבהם ניתן להשוות הם: שטח העיבוד הכולל שאליו יש להגיע בתום מימוש התכנית, כמות המטרים המעוקבים של מים הנדרשים לתכנית ההתיישבות, מספר היישובים החדשים שיקומו בנגב, התקציב הנדרש לביצוע התכנית ומשך הזמן הנדרש לביצועה. כך למשל התכנית ליישובה של הארץ משלהי 1947, שנחשבה זהירה בתחשיביה, חזתה הקמת ארבעים ושישה יישובים, שיעבדו מאתיים אלף דונם, אשר יושקו בשלושים וחמישים מיליון ממ"ק, בתקציב של אחד-עשר מיליון ל"י, וזאת בטווח של שלוש שנים. ואילו בקיץ 1949 קבע בן-גוריון בבטחון רב כי בנגב יקומו בארבע השנים הקרובות מאה וחמישים יישובים שיעבדו מאתיים אלף דונם, אשר יושקו כמאה מיליון ממ"ק, וכל זאת בתקציב של מיליונים רבים. בשלהי 1949 ובאמצע שנות החמישים הציעו צור ואשכול בתכניותיהם להקים בנגב מאות יישובים, שיעבדו למעלה ממיליון דונם, אשר יושקו במאתיים מיליון ממ"ק. ככל שגדלו גלי העלייה ולראשי המדינה הוברר כי רק קליטתם של העולים באזורי הספר תאפשר לעמוד במשימה של אספקת מזון, תעסוקה ודירה, וככל שנצרכו המוסדות המיישבים לסייע בעיבוי הגבולות, כן העלו החוזים-המתכננים את מספר היישובים המתוכנן והגדילו את השטח המעובד. הגדלת כמויות המים הנדרשות להשקיה, הארכת משך סיומה של התכנית והגדלת התקציב היו פונקציה של התכנון החקלאי. בניגוד לתכניות אלה היו תכניות המרכז החקלאי, משרד החקלאות ועדת ההנהלות (ועדה משותפת להנהלות הסוכנות והקק"ל) צמודות יותר למציאות, התחשבו במחסור במים ובכוח אדם, והותאמו לסקרי הקרקע ומקורות המים. כך למשל הציעה ועדת ההנהלות להקים בנגב תשעה יישובים; המרכז החקלאי הציע להקים שלושה-עשר יישובים בלבד; ומשרד החקלאות הציע להקים רק כעשרים וחמישה יישובים.⁴⁴

42 תכנית משרד החקלאות, סיכום הצעות לפיתוח חקלאי בשנים תשי"ג, תשי"ד, מוגש למועצה החקלאית הכללית, הקריה, אדר תשי"ג, אב"ג; גבתי (לעיל, הערה 8), עמ' 80; א' רוקח ור' ויץ, 'לקחי התכנון החקלאי וההתיישבותי במדינת ישראל', ארץ-ישראל, 22 (חשנ"א), עמ' 184-192; ויץ, יומני, ד, עמ' 95 (28 באוגוסט 1950); א' ציזלינג, מועצת ההסתדרות הס"ה, 5-9 בספטמבר 1950, תל אביב פברואר 1951, ארכיון את"ה, עמ' 82.

43 הצעת הרצפולד לקיבוץ הארצי בדבר הקמת שני יישובים בין באר שבע לערד, 10 בינואר 1950, את"ה, חטיבה IV235, חיק 675; ר' כהן, 'בפני אופקים גדולים', מבפנים, יד (1950), עמ' 268-269.

44 ש' בלאס, 'מים לארץ הנגב', א' שמואלי ור' גרדוס (עורכים), ארץ הנגב אדם ומדבר, תל אביב תשל"ט, עמ' 357-358; גבתי (לעיל, הערה 8), עמ' 70-71.

מפעל הנגב – שיקום ותכנון מותאמים לשטח המדברי
 זמן קצר לאחר כיבוש הנגב התארגן באזור משרד משותף לסוכנות היהודית ולקרן הקיימת שנקרא
 מפעל הנגב, ומטרתו היתה לשקם את היישובים שסבלו מהקרבות ולהקים בנגב נקודות חקלאיות
 חדשות. כיוון שישבו במפעל הנגב נציגים בכירים של המוסדות המיישבים, וביניהם מומחים
 חקלאיים, ומשום שהיה לגוף שכא במגע יום-יומי עם המתיישבים, החל המפעל כבר בשנתו
 הראשונה להציע תכניות התיישבות משלו המותאמות למציאות המדברית בנגב.⁴⁵
 הנגב חולק לשני אזורים עבודה: בנגב הצפוני, סבר יושב-ראש מפעל הנגב מתתיהו כהנוביץ, ניתן
 יהיה לעבד שטחי פלחה רחבים ונכללו בו היישובים החדשים שעתידים היו לקום צפונית לקו
 משמר הנגב-מגן; לעומת זאת בנגב הדרומי תוכננו גידולי שלחין בלבד, בשל הבצורת הממושכת
 הפוקדת אזור זה.⁴⁶ מפעל הנגב תכנן להקים במהירות כשלוש-עשרה נקודות יישוב בפריסה רחבה.
 בתום שנה לפעולת מפעל הנגב דיווחו ראשיו כי שוקמו קווי המים, הוחל בביצוע מפעל המים
 שלב ב',⁴⁷ הורחבו שטחי העיבוד, נבנו מבני מגורים, ורוב היישובים נמצאו במקום הקבע שלהם.
 במשך שנת העבודה, צוין בדו"ח מדצמבר 1949, הוקמו בנגב שנים-עשר יישובים חדשים, ובסך-
 הכול מגיע מספר היישובים לעשרים ושישה, מהם עשרים קיבוצים ושישה מושבים, ואוכלוסייתם
 הכוללת מונה כאלפיים וחמש מאות נפש. מבין המושבים שלושה נוסדו בידי עולים חדשים
 במסגרת תכניות המחלקה להתיישבות של הסוכנות, והם: גילת, תפרח ונתיב המולדת. מחברי
 הדו"ח צפו כי בשנת 1950 ניתן יהיה להקים בנגב שנים-עשר מושבי עולים חדשים, נוסף על
 ההתיישבות החלוצית הרגילה.⁴⁸ גם אילו התגשמה תחזית זו, עדיין היה מספר היישובים החדשים
 קטן בהרבה מהתחזיות של 'התכניות הגדולות', שצפו הקמת חמישים-שישים יישובים חדשים
 בשנה בנגב במהלך שלוש-ארבע שנים. מאמצים כבירים הושקעו בפליחת שטחי פלחה ללא קשר
 להתקדמות ההתיישבות. בסוף אותה שנה היה סך השטח המעובד בנגב קרוב למאתיים אלף דונם.
 אין ספק שדרוש היה עדיין מאמץ רב על מנת להשקות את שטחי העיבוד בנגב כפי שחזו בן-גוריון
 ואשכול בתכניותיהם הגדולות.

תכנון לטווח בינוני

נסיון ביסוס המושבים בנגב ולקחו
 באביב 1950 החלו לבחון במפעל הנגב את האפשרויות להתיישבות שלא במסגרת המושב או
 הקיבוץ. במפעל סברו שניתן להקים בערבה כפרי עבודה וכן לפתח שם ובנגב הצפוני את עבודות
 הייעור. אשכול ונציגי הקרן הקיימת טענו כי אפשר לרכז כמאה וחמישים עולים חדשים שיועסקו
 בייעור ולאחר קבלת הכשרה חקלאית יקימו יישוב. המוסדות המיישבים הכירו בחשיבות פיתוח

45 בדצמבר 1949 היו במנגנון: מ' כהנוביץ, מנהל המפעל, מ' טלמון, אחראי על ההדרכה והפיקוח, ו' מייטס,
 ראש מחלקת הייעור. כן היו מעורבים בעיצוב דרכי פעולות מפעל הנגב אשכול, י' ויץ והרצל. וראה: מ'
 טלמון, התיישבות העולים בנגב, פרקים, 1949-1959, ה' טל-קריספין (עורכת), באר שבע 1979, עמ' 28-29; ר'
 ויץ וא' רוקח, 'העלייה ההמונית ומפעל ההתיישבות החקלאית', נאור (לעיל, הערה 39), עמ' 62.
 46 ויץ, יומני, ד, עמ' 148 (29 ביולי 1951); טלמון (לעיל, הערה 45), עמ' 6-8; ויץ ורוקח (שם), עמ' 36-42.
 47 ויץ (עורך), מוניה: לזכרו של מתתיהו כהנוביץ, ירושלים תשכ"א, עמ' 166-171; הניל, יומני, ד, עמ' 41-43.
 48 (26 ביולי 1949); הלפרין (לעיל, הערה 37), עמ' 73-76.
 49 מ' כהנוביץ, סיכום שנה לפעולות בנגב, 15 בדצמבר 1949, ארכיון טוביהו, אוניברסיטת בן-גוריון, עמ' 2.

הערבה ואף בתרומת היער לעתיד החקלאות בנגב, אך בשל הקשיים הפיסיים ואי-הוודאות הציעו לדחות את תחילת ההתיישבות שם עד לאחר ביסוס ההתיישבות בנגב המערבי והצפוני.⁴⁹ 'התכניות הגדולות' חזו שלרשות החקלאות וההתיישבות יעמדו ברחבי המדינה כארכעה מיליון דונם, מתוכם שלושה מיליון ושלוש מאות אלף דונם בהשקאה. כמות המים לחקלאות אמורה היתה להגיע לקרוב לשני מיליארד ממ"ק. ברם בשל קשיים אובייקטיביים, מחסור בכוח אדם חלוצי ועיכוב בהזרמת המים, עובדו בשנת תשי"ד, השנה האחרונה לתכנון, כשלושה מיליון וחמש מאות אלף דונם, ושטחי ההשקיה לא עלו על שבע מאות וחמישים אלף דונם. בדיעבד הוברר ש'התכניות הגדולות' לא חזו את הקשיים הצפויים, ומספר היישובים שנוסדו ברחבי הארץ עד לשנת תשי"ד הגיע למאה וחמישה במקום ארבע מאות היישובים שתוכננו.⁵⁰

במאמר שפרסם יוסף ויץ ביוני 1950 הוא הציג את מסקנותיו מנסיונות ההתיישבות שנעשו עד אז בנגב והצביע על המטרות לעתיד. לדעתו הוכח כי המושבים החדשים מסתגלים במהירות לגידולי ירקות אך אינם יכולים לתרום להגדלת הייצור של גרעינים, כלומר אין ביכולתם לעבד את מרחבי הפלחה בנגב. בסכמו את הצעדים שיש לנקוט בטווח הקרוב הציע ויץ להפסיק כל התיישבות שגרתית במרכז הארץ וצפונה ולהתרכז אך ורק בהקמת כפרי עבודה בהר ובהוספת שלושים יישובים חדשים בנגב. הוא יצא כנגד הצעת אשכול והמחלקה להתיישבות של הסוכנות, שביקשה לייסד חמישים כפרי פלחה של עולים חדשים בנגב הצפוני ולעבד בהם כרבע מיליון דונם, והציע לעומת זאת לתת את המשאבים בידי מספר קיבוצים מיומנים, שיוכלו להשתלט מבחינה אגרר-טכנית על מאות אלפי הדונם של אדמות הפלחה שבנגב.

אשכול העדיף שלא לפסוק לטובת אחת מהתכניות, ובחורף 1951, בסיוור של פעילי קרן היסוד בצפון הארץ, הכריז כי משימות חמש השנים הבאות הן: הקמת חמש מאות כפרים חדשים, מאות מהם בנגב. חברת 'מקורות' נתכוונה לספק תוך ארבע שנים מיליארד ממ"ק מים לנגב הצפוני, בעלות של עשרה מיליון ל"י בשנה. אשכול קבע כי כך יהפוך שטח זה בן שני מיליוני הדונם למרכז חקלאי.⁵¹

עיבוד קרקעות הנגב – בסיס לתכנית פיזור האוכלוסין

שלמה לביא מעיין-חרוד הציג מעל גבי עתון 'דבר' בשנת 1951 תכנית משלו שעיקרה תכנון החקלאות לארבע שנים על בסיס עיבוד של שמונה מיליון דונם קרקע. לביא קבע כי לצורך יישובו של הנגב יש להפסיק מיד את פעולות הייעור וסלילת כבישים בלתי חיוניים ולזרז הקמת בתי-חרושת להפקת סוכר ושמינים. בקיץ 1951 לא שעה הקונגרס הציוני הכ"ג לתכניות אחרות ואימץ את 'התכנית הגדולה' של אשכול.⁵²

49 הנ"ל, סקירה על פעולות הנגב, 13 באפריל 1950, עמ' 2, אצ"מ, S15/4168; תכנית ייעור בנגב, 7 בדצמבר 1949, אצ"מ, S15/6903.

50 רוקח וויץ (לעיל, הערה 42), עמ' 185-186; גבתי (לעיל, הערה 8); א' אלכסנדר, 'כלכלת הקליטה בעשור הראשון למדינת ישראל', עיונים בתקומת ישראל 2, פ' גנוסר (עורך), ירושלים 1992, עמ' 84.

51 אשכול, הצעה לכפרי פלחה, 12 במאי 1950, אצ"מ, S15/10028; הנ"ל, 'מרכז חקלאי בן מיליוני דונם', דבר, 7 בפברואר 1951.

52 ויץ, 'דרכי התנהלותינו', הפועל הצעיר, מ"ג (י"ב בתמוז תשי"ז), עמ' 4-5; ל' אשכול, 'משימות 5 השנים הקרובות בחקלאות', דבר, 15 בינואר 1951; ר' ויץ אל אשכול, הקמת כפרי פלחה, 24 ביולי 1950, אצ"מ, S15/9603; ש' לביא, הצעותיו לפיתוח וכן מאמרו 'הייצוא לצרכינו מעל הייצור לייצוא', דבר, 3 ו-9 בינואר 1951; 30 בספטמבר 1951; החלטות הקונגרס הציוני הכ"ג, 14-30 באוגוסט 1951, ירושלים 1951, עמ' 597-601.

בסתיו 1951 פגש אשכול את בן-גוריון, שחזר מביקור בעמק טנסי משוכנע כי ניתן להשקות את קרקעות הנגב, ומסר לו פרטים ועלויות של התכנית המעורכנת להמשך ההתיישבות בנגב. בשנת תשי"א, סיפר אשכול, מתכוונת המחלקה להתיישבות להקים ארבעים יישובים חדשים, אשר כמה מהם יבוצים ורובם מושבים, ובשנת העבודה הבאה – תשי"ב – מתוכננת הקמת מאה יישובים חדשים, עשרות מהם בנגב. אשכול התלונן בפני בן-גוריון כי משנה לשנה נעשה קשה יותר ליישב את חבלי הארץ, כיוון שהכנת התשתית החקלאית והיישובית עבור היישובים שכבר הוקמו עדיין לא הושלמה.⁵³

בן-גוריון ראה בהגשמת עקרון פיזור האוכלוסייה תנאי להצלחת התכניות היישוביות והחקלאיות. משום כך תמך בשנת 1951 ביזמת האגף לתכנון שליד משרד ראש הממשלה, אשר בסיוע מומחים זרים החל בהכנת הסכמה לפיזור האוכלוסייה ברחבי הארץ.⁵⁴ במסגרת זו הוחלט כי בנגב יוקמו מרכזים עירוניים בשרות, באופקים ובנתיבות. האתרים בעסלוג', בראס-זוארה (ערד) ובכורנוב הוצעו כמרכזים עירוניים-תעשייתיים. התכנית להקמתן של ערים אזוריות – שהפכו מאוחר יותר לערי פיתוח – לא זכתה לתמיכה עקבית וגלויה של ראש המדינה והמוסדות המיישבים משום שעל צורת התיישבות חדשה זו לא חלה ההסכמה הלאומית בדבר פיתוח הנגב באמצעות התיישבות כפרית. תכניות ההקמה של ערי הביניים הוטלו אפוא על כתפי 'משוגעים לדבר', ורק כאמצע שנות החמישים, בלחצה של הסוכנות היהודית, הוחל בבניית המרכזים באופן שיטתי.⁵⁵

כיבוש השממה

ועדה חדשה ותכניות חדשות לכיבוש הנגב הדרומי בן-גוריון רצה בגוף שיהיה כפוף לו ישירות ויוכל ליישם את 'התכניות הגדולות' לפיתוחו ויישובו של הנגב הדרומי כפי שהצטיירו בחזונו בשנים שלפני המלחמה ובעת הקרבות. הזהירות המופגנת שגילו יוסף ויץ, הרצפלד, כהנוביץ' ואחרים ביישוב הנגב הצפוני והמערבי לא מצאה חן בעיניו. בשנת 1949 הוא האיץ במדענים לבצע סקרים במגמה לפתח את התעשייה בנגב.⁵⁶ ב-16 ביוני 1949 הטיל בן-גוריון על יצחק צ'יזיק לאסוף את כל הנתונים והמחקרים שנעשו בנגב כולל זכיונות שניתנו על-ידי ממשלת המנדט, במגמה לעצב מדיניות חדשה לאזור. בשלהי אוגוסט

53 יומן בן-גוריון, 9 בספטמבר 1951, אב"ג, דבר, 13 ביוני 1951.

54 על הצורך בפיזור האוכלוסייה והקמת ערים בנגב ראה: 'תיכנון תנאי ראשון לפיתוח יעיל', דבר, 6 בפברואר 1950; על עקרונות התיכנון המודרניים והסתייעות בניסיון אומות העולם ראה: 'מומחה מזועזע מהעדר תיכנון', דבר, 6 בפברואר 1951.

55 ב' גור, 'הכאב הזה', פוליטיקה, 30 (ינואר 1990), עמ' 35-37; ראיון עם 'שמשוני (מוותיקי אופקים), אוגוסט 1982, א"ט, קלטות 146-152; ש' קרקובר, 'התפתחותן של עיירות הפיתוח בצפון הנגב', שמואלי וגרדוס (לעיל, הערה 44), עמ' 596-597; תכנון מרכזים עירוניים, מאי-יוני 1951, אמ"י, חטיבה 43, 220/0470/5463.

56 יומן בן-גוריון, 22 באפריל, 26 במאי 1949, אב"ג; מפקד המבצע היה 'דוסטובסקי, ועוד נטלו בו חלק הגאולוגים והכימאים יעקב בן-תור, יעקב וורמן ועקיבא פרומן; זכרונות א' זכאי, מושל אילת לשעבר ומוותיקי הסיירים בצה"ל, כ"ב (עיתון מקומי, באר שבע), 201 (23 באוקטובר 1981).

טיעת ייחורי אשל
פרקים לעצירת
זולות נודדים בנגב
חולות נירים, שלהי
שנות הארבעים)

1949 מונתה ועדת הנגב החדשה, שחבריה היו מנכ"לים של משרדי ממשלה, ובראשה הועמד צ'יזיק. ניתנה לה סמכות פיתוח מלאה בדרום הנגב ובערבה. הגדרת השטח הגאוגרפי שבו התרכזה הועדה במחקריה העידה על סדרי העדיפויות המרחביים של בן-גוריון בנגב: 'סמכות הועדה תשתרע על כל ארץ אדום, על מפרץ אילת ועד בכלל, לרבות כל האיזור של ים המלח וכל הנגב מדרומה של באר-שבע'.⁵⁷ המשימות שהועיד בן-גוריון לוועדה החדשה מצביעות על התכנית רבת המעוף שיוזם בערבה ובמפרץ אילת. המשימות כללו מחקר מדעי של אוצרות הטבע, של סגולות האדמה ושל מקורות המים; כדיקת אפשרויות השבחת הקרקע ופיתוחה ואפשרות התיישבות באזור ואכלוסו; טיפוח התחבורה כיבשה בים ובאוויר; פיתוח הדיג ושימורי דגים באילת; עידוד יזמה חקלאית וחרושתית.⁵⁸

הי דרומה לאילת

ועדת הנגב הגישה לראש הממשלה הצעות אחדות: להקים שדה תעופה באילת או בסמוך לה, להגביר את אספקת המים אם על-ידי קידוחים או בדרך של הובלתם בצינורות, לזרז הקמת מעגן סירות באילת הן לצורכי דיג והן לצורכי פריקה וטעינה של סחורות, להקים ולהפעיל נקודות תצפית חקלאיות-אקלימיות במספר אזורים, להכין את האזור לקראת מבצעי ייעור; בניגוד להצעות הקודמות קבעה הוועדה כי יש להקים עיר עברית, שתמנה חמישה-עשר אלף תושבים, בממשיית

142

57 בן-גוריון אל י' צ'יזיק, 25 באוגוסט 1949, אמ"י, 5510/5103; השבחת ערבות הנגב, דצמבר 1949, אצ"מ, חטיבה 43 5391/631 ג.

58 יומן בן-גוריון, 12 ו-16 ביוני 1949, אב"ג; שנתון הממשלה תש"י, תל אביב תש"י, עמ' 20.

(כורנוב). הוועדה העריכה כי בנגב הדרומי יש כמאתיים אלף דונם הניתנים לעיבוד ברם דרושות כמה שנים של תצפיות ונסיונות לפני שיוחל בעיבוד האדמות.⁵⁹ בעידודו של משרד ראש הממשלה ובאמצעות רשות הנגב, גוף שהוקם על מנת לגבות את פעילות ועדת הנגב מבחינה חוקית החלו ציזיק וחבריו בסלילה מחדש של כביש באר-שבע-אילת, וכן הוחל בהתקנת מנחת חדש באילת והונחו צינורות מים. עוד נמסר לממשלה כי המחקר בענייני פיתוח הדיג בעיצומו, וכי הוקם גן נסיוני בן שלושים דונם באילת והוחלט על הקמת חמישה מצפים – שלושה בהר הנגב ושניים בערבה.⁶⁰ דומה היה כי תכניתו של בן-גוריון הולכת ומתגשמת, אם כי בה בעת נזנחה התפיסה שניתן ליישב את הנגב ולפתחו רק באמצעות החיישבות כפריית. אדרבה, מעתה יונחו על שולחן הממשלה והמשרדים השונים תכניות פיתוח שעיקרן חשיפת חומרי הגלם המיוחדים לנגב וליים המלח והקמת תעשיות כבדות באזור.

עתיד הנגב בידי הנוער – תרומת המסגרות הצבאיות למחצה לפיתוח הנגב
המסגרות הצבאיות למחצה של הגדנ"ע והנח"ל, שפעלו על-פי חוק, ומסגרת השח"ל (שירות חלוצי לישראל), שהוקמה על-ידי מפא"י, שולכו במימוש תכניות הפיתוח וההתיישבות בנגב. ראשי המדינה הציגו בפני כל מסגרת כזו תכניות לפיתוח והתיישבות, בהניחם כי באמצעות החוק והמסירות האידיאלוגית יושגו הישגים באזור. בתכניות אלה בלטו שינויים רבים בהשוואה לתכניות הגדולות, אם כי גם מהן לא נעדר אלמנט החלום והחזון. עיקרי השינויים התמקדו במעבר מתכניות של מאות יישובים שנועדו לכסות שטח נרחב לתכניות שכוונו לעבות צירי דרכים ואזורי חציבה.

לנוער המאורגן במסגרות הצבאיות למחצה והמרוחק מהשפעת המפלגות הפוליטיות ייעד בן-גוריון תפקיד חשוב בפיתוח הנגב. הוא הציג במועצת מפא"י ובכנס מפקדי הגדנ"ע תכנית להקמת 'שרשרת של מאות יישובים צבאיים על הספר ובאזורי הסכנה החמורה ביותר' על-ידי הנוער.⁶¹ על בסיס תפיסה זו בנה סא"ל עקיבא עצמון, מפקד הגדנ"ע, תכנית להקמת 'מדינת נוער' בערבה. הוא הציע להקים בשטח שבין עין-גדי לאילת כעשרים יישובים-מצפים וללמד בבתי-ספר באזור מקצועות ההולמים את חיי המדבר. התכנית נגנזה עקב מחסור בכוח אדם ובשל התנגדות אנשי חינוך.⁶²

סיכום

עד פרוץ הקרבות בנגב המשיכו להתקיים זו בצד זו שתי תפיסות בדבר פיתוח הנגב ויישובו. האחת האמינה כי מתקרב מועד הקמתה של המדינה היהודית העצמאית ומשום כך יש להכין תכניות

59 ציזיק, שתי שנות פעולה בנגב, סקירה על ועדת הנגב אוגוסט 1949-אוגוסט 1951, ירושלים, ארכיון טוביהו, אוניברסיטת בן-גוריון; דבר, 19 במאי 1951; מנהל המדור לעצי פרי וגפן, דו"ח סיוור בנגב, 6-9 בנובמבר 1950, אצ"מ, KKL5/18148.

60 שר האוצר בנאומו בכנסת, 20 ביוני 1950, דברי הכנסת, ה, ירושלים תש"י, עמ' 1996-1997; רץ, יומני, ד, עמ' 53 (19 בספטמבר 1949).

61 דברי בן-גוריון במועצת מפא"י, חזון ודרך, ב, עמ' 253-254; דבריו בכנס מפקדי הגדנ"ע, שם, ג, עמ' 257-258.

62 ד' דיין, כן אנחנו נער, תל אביב 1977, עמ' 147-162; 'נשרי, מדבירי המדבר', יישוב הנגב 1900-1960, מ' נאור (עורך), עידן 6, ירושלים תשמ"ו, עמ' 198-199.

דרווי וחבר קיבוץ להב
(1953)

רחבות ממדים שרק באמצעים ממלכתיים אפשר יהיה להגשימן. התפיסה האחרת ראתה את תהליך יישוב הנגב ופיתוחו צמוד למטרותיו של היישוב, ובעתיד — למטרותיה של המדינה. מעצביה כחנו מקרוב את תוצאות ההתיישבות בשלושת המצפים ובאחת-עשרה הנקודות, וניסו ליישם צעד אחר צעד את הלקחים שהופקו מהן. לאחר קום המדינה סברו המצדדים בתפיסה זו כי יש להתאים את פיתוח הנגב למשימותיה של המדינה הצעירה — ייצור מזון טרי, פיזור האוכלוסייה, מתן תעסוקה ומגורים לעולים החדשים, עיבוד הקרקעות הנטושות והגנה על הגבולות.⁶³

כאמצעות מפעל הנגב וועדת הנגב, שהיו חוליות קישור בין המתכננים לבין המתיישבים, נבדקו הלכה למעשה 'התכניות הגדולות', ואז הובהר שהפער בין התכנון שצפה הקמת מאות יישובים לבין הקשיים היום-יומיים אינו ניתן לגישור, ועקב כך נדחו ובוטלו רבות מהעליות החדשות על הקרקע. כדי לממש את 'התכניות הגדולות' ולהקים מאות יישובים בנגב דרושים היו כוח אדם של אלפי צעירים, חקציבי פיתוח של עשרות מיליוני ל"י ותכנית חקלאית ברורה לקיום חקלאי רווחי. כל אלה לא היו בנמצא, ואט אט, במהלך שנות החמישים, הוברר למתכננים כי גם לאחר מלחמת השחרור ובמסגרת מדינה ריבונית תתנהל ההתיישבות בנגב באיטיות רבה ותפגר בהרבה אחר צרכיה המידיים של המדינה באזור.

לאחר המלחמה סברו עדיין קברניטי המדינה ובמוסדות המיישבים כי ההתיישבות הכפרית היא הפתרון הבלעדי ליישובו ולפיתוחו של הנגב. ברם בשלהי 1949 וכשנתיים שלאחר מכן ערערו המתכננים יותר ויותר על תפיסה זו, והציעו להקים בנגב צורות התיישבות חדשות — ערי כורים

63 ח' ברקאי, ימי בראשית של המשק הישראלי, ירושלים 1990, עמ' 44.

התכניות ליישוב הנגב

ותעשייה, ערינמל ודיג, חוות חקלאיות וערים בינוניות שהתאימו לדעתם לתנאי החקלאות הקשים, למחסור במים ובקרקע ולכוח האדם המועט.

בשנים הראשונות שלאחר קום המדינה התקיימו אפוא אלה בצד אלה 'תכניות גדולות' ותכניות קטנות'. כדי למנוע התנגשות בין התכניות ולא לרפות את ידי החלוצים המעטים שהסכימו לרדת לנגב, הציגו ראשי המדינה את 'התכניות הקטנות' כחלק מהגשמתן של 'התכניות הגדולות', שנתפסו כחלום לעתיד. עם זאת ראוי להדגיש כי השינויים שחלו במפת ההתיישבות, על אף שהיו קטנים מהמתוכנן,⁶⁴ היו בהחלט חלק מ'המהפכה הגאוגרפית-יישובית' שעברה על מרבית שטחי מדינת ישראל.⁶⁵

ברם בחינת ההישגים של 'התכניות הגדולות' והמסגרות שקמו על מנת ליישמן מוכיחה כי הן לא מילאו את הציפיות שתלו בהן משרדי הממשלה והתנועות המיישבות. כך למשל בשנים 1948-1951 הוקמו כשלוש מאות יישובים כפריים ברחבי הארץ, מהם עשרים ושלושה בלבד בנגב, וכן הוקמו בנגב כמה אתרי נסיונות והכשרה חקלאיים.⁶⁶

64 גרונן (לעיל, הערה 6), עמ' 159-160.

65 א' ברוצקיס, בעית החלוקה הגאוגרפית של האוכלוסיה, ירושלים 1956, עמ' 4.

66 גבתי (לעיל, הערה 8), עמ' 309-341; א' בייך, עלייה והתיישבות במדינת ישראל, ירושלים 1982, עמ' 273-284.

קרבן של חלוקה – חלוקת ארץ-ישראל בשנת 1948 ופירוק חברת האשלג הארץ-ישראלית

אילן טרואן

מבוא

החלטת ארגון האומות המאוחדות לחלק את ארץ-ישראל ולהקים בה שתי מדינות, מדינה יהודית ומדינה ערבית, התקבלה בשביעות רצון על-ידי רוב הציבור הציוני אשר קשר את חייו ואת עתידו עם בניין היישוב. אולם את משה נובומייסקי הובילה החלטת החלוקה לנתיב ייסורים וסיכנה את המשך קיומה של חברת האשלג הארץ-ישראלית בע"מ שהוא הקים וניהל. חברה זו היתה לא רק מפעלו האישי הגדול אלא גם המפעל התעשייתי הגדול ביותר בארץ-ישראל. כישלון מאבקו להבטיח את המשך קיומה של חברת האשלג הבלתי את כוחות ההרס העצמי של זרמים מנוגדים בחריפות שפעלו הן בקרב היישוב היהודי ובתוך הציבור הערבי בארץ-ישראל והן בין שני העמים הללו. נובומייסקי, שחשש לעתיד חברתו, ניסה ללא הצלחה להצילה מתוצאותיה של תכנית החלוקה, אשר נראתה בעיניו שגויה, והגיש הצעות לתיקונה. אכן קרוב לחמישים שנה לאחר מכן עדיין חייבת כל תכנית לחלוקה בין ישויות לאומיות מתחרות להתייחס לאחדים מהעניינים הבסיסיים שנובומייסקי הצביע עליהם בשעתו כמכשולים העומדים בפני מפעל כלכלי כה גדול המנסה לפעול באזור המחולק בין שתי מדינות עוינות. לפיכך שחזור תהליכי הפירוק של חברת האשלג הארץ-ישראלית איננו תיאור של פרק בתולדות מפעל של איש אחד או סקירת גלגולה של חברה אחת בלבד. המאורע המתואר מלמד על המורכבות הרבה שבתכנון וכיישום המעשי של חלוקה יעילה, חלוקה אשר תוכל לענות על הציפיות והאינטרסים השונים, ולעתים אף המנוגדים, של הגורמים הרבים הפועלים באזור.

משה נובומייסקי (1873-1961) נולד בכפר על גדות אגם בייקל בסיביר. הוא גדל בבית יהודי מסורתי, למד הנדסת מכרות בגרמניה, ועבד במכרות הזהב בסיביר. הוא הצטרף לארגונים ציוניים ולארגונים מהפכניים רוסיים, ואף נאסר בשל כך למשך זמן קצר. בעת שהיה בביקור בגרמניה בשנת 1906 שמע על רעיונות ראשוניים לניצול מעלותיו של ים המלח, והחל לשקול את האפשרות להצטרף לזימה זו. לשם כך נסע בשנת 1911 לביקורו הראשון בארץ-ישראל, לבחון את האפשרויות להפיק כימיקלים מים המלח. לאחר המהפכה הרוסית החליט לעזוב את רוסיה לצמיתות, וקבע את ביתו בארץ-ישראל. הוא החל בניסיונות שיטתיים לפתח שיטה יעילה להפקת כימיקלים, ואף הקים חברה כדי לקבל מהבריטים זיכיון להפקתם מים המלח. הזיכיון התקבל בשנת 1929, ומיד החלה החברה לבנות מפעל בחופו הצפוני של ים המלח. בשנים 1930-1947 התפתחה חברת האשלג הארץ-ישראלית ושגשגה, והעסיקה עד כאלפיים איש, חציים יהודים

משה נובומייסקי
(1961-1873)

וחציים ערבים. עתידה של החברה נראה מבטיח ביותר עד ליום שבו התקבלה החלטת האו"ם לחלק את ארץ-ישראל.¹

נובומייסקי צפה מראש שחלוקתה של ארץ-ישראל לשתי מדינות עצמאיות תמיט אסון על החברה. ב-28 באוקטובר 1947, חודש לפני ההצבעה ההיסטורית בעצרת הכללית של האו"ם שהחליטה על החלוקה, הופיע נובומייסקי לפני הוועדה המיוחדת לשאלת ארץ-ישראל (אונסקו"פ) והגיש לה תזכיר שבו הצביע על הסכנות שצופנת החלוקה לחברת האשגל והציע להן פתרונות.² למרבה האירוניה כשנה ומחצה לאחר מכן, ב-4 בפברואר 1949, היה עליו להגיש באמצעות פרקליטי החברה בלונדון, תזכיר לוועדה ישראלית רשמית שעסקה בהערכת אחריותו להרס החברה, ובחנה את כושרו שלו ואת כושרם של מנהלים אחרים להמשיך ולנהל את מה שנותר מהחברה.³ המהפך בגורלה של החברה ובמעמדו האישי של נובומייסקי היו תוצאה של מתחים מנוגדים שהתהוו עקב החלוקה בתוך כל אחת מהקהילות, היהודית והערבית, בארץ-ישראל ובין השתיים.

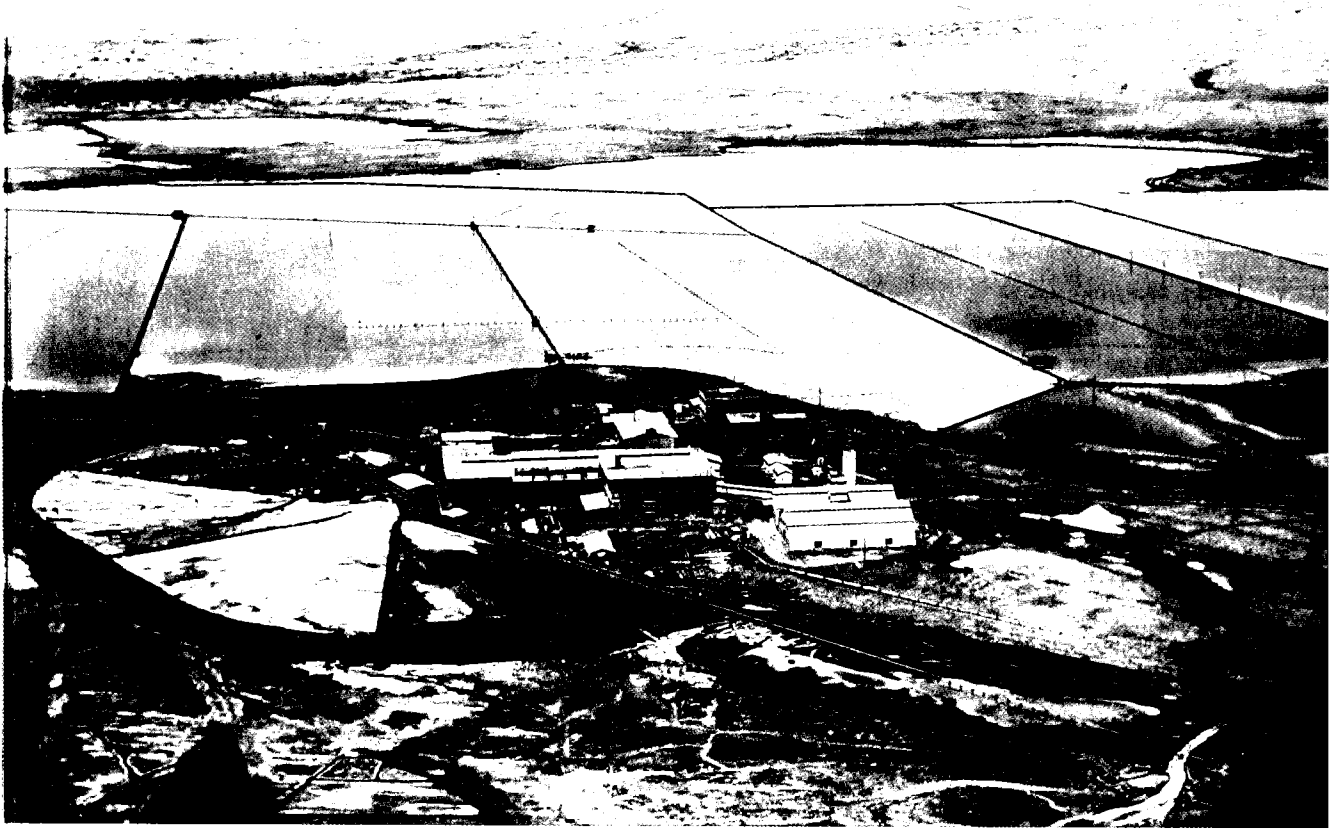
שורש הבעיה, כפי שהגדיר אותה נובומייסקי בתזכירו מאוקטובר 1947, היה בכך שחלוקת הארץ עתידה היתה להותיר את החברה תחת שלטוןן של שלוש רשויות שיפוט — של עבר הירדן ושל שתי המדינות שעתידות היו לקום בארץ-ישראל. רק כשליש ממתקני החברה — שטח

* מאמר זה הוא מתוצאותיו של פרויקט תולדות חברת האשגל אשר נערך ביד יצחק בן-צבי בשנים 1993-1995, ביזמה ובסיוע של מפעלי ים המלח, בראשות המנכ"ל מר אורי בן-נון.

1 ההיסטוריה של חברת האשגל הארץ-ישראלית נדונה בחיבורים הבאים: מ' נובומייסקי, מים הבייקאל לים המלח, ירושלים 1958; י' אלמוג ובי"צ אשל, אזור ים המלח, תל-אביב 1956; י' ברודי, ים המלח: מה הם הישגיה של חברת האשגל הארץ-ישראלית?, ניר-יורק [חש"ד]; מ' נאור (עורך), ים המלח ומדבר יהודה, 1967-1900 (עידן, 14), ירושלים 1990.

2 תזכיר שהוגש לוועדת אד-הוק לשאלת פלשתין של העצרת הכללית של האו"ם בשם חברת האשגל בע"מ, חובר על ידי משה נובומייסקי, מנהל. כל המסמכים המצוטטים במאמר זה נמצאים בארכיון חברת האשגל הארץ-ישראלית [להלן: אחה"ה] השמור במדור מיוחד בספריית אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. הארכיון עדיין לא הושלם, אך ניתן לאתר את המסמכים הנזכרים במאמר זה באמצעות הקטלוג הראשי. סידור הארכיון הוא חלק מפרויקט שנוסד בחסות מפעלי ים המלח ומנוהל על-ידי מרכז יד יצחק בן-צבי באוניברסיטת בן-גוריון.

3 הצהרה של נובומייסקי, לונדון, 4 בפברואר 1949, אחה"ה.

ת-החרושת והברכות
(193)

המפעל הדרומי שלייד סדום — נועד למדינה היהודית. החלק השני, הגדול ביותר, כלל את המפעל הצפוני וחלקים מהחוף המערבי, והוא יועד למדינה הערבית החדשה. החלק הנותר, שאפשר גישה ישירה לאספקת מים מתוקים הנחוצים כל כך, נמצא בחלק המזרחי של ים המלח בתחומי עבר הירדן. מצב זה צפוי היה לגרום לשלוש בעיות יסודיות:

1. הפועלים היהודים, וביניהם חברי קיבוץ בית הערבה הסמוך למפעל הצפוני, היו חלק נכבד מכוח העבודה במפעל זה; מקום עבודתם ומקום מגוריהם יועדו למדינה הערבית החדשה.
2. רצועת החוף ומקורות המים מול מצדה, שהיו עתודות ההתרחבות של המפעל, יועדו גם הם למדינה הערבית החדשה.

3. הזיכיון של החברה כלל גם זכות לבנות מסילת כבלים להעברת המוצרים מהמפעל הצפוני לירושלים ולבית-שאן ומסילת ברזל לעקבה. כדי להגשים אפשרויות אלה היה על החברה לנהל משא ומתן עם מדינות אחדות.

כל התפתחות בעתיד עלולה היתה אפוא להיתקל בעיכובים ואף בשיתוק בעטיין של מתיחויות שעשויות היו להיווצר בין שלוש המדינות.

התפתחותה של החברה קודם לחלוקה התאפשרה הודות לחסות שניתנה לה על-ידי כוח יחיד. ההשפעה שהיתה לבריטים בעבר הירדן וחובותיה של בריטניה כלפי ארץ-ישראל המנדטורית העניקו לחברת האשלג — אשר היתה רשומה בלונדון ושכחבר המנהלים שלה היו אישים בריטים

רבי השפעה — הגנה מפני האלימות והארסיות של המאבק היהודי-הערבי. עם עזיבת הבריטים את האזור עתיד היה להיווצר בו חלל ריק, ונובומייסקי הציע למלאו באמצעים שונים: להקים רשות בין-לאומית — מועצה כלכלית משותפת — אשר תגן על חברת האשלג מפני נזקים שעלולים היו להיגרם לה עקב כפיפתה לשלוש רשויות משפטיות עצמאיות של מיסוי וחקיקה; לשנות את תוואי הגבולות שהוצעו בתכנית החלוקה של האו"ם, כדי להקל על הפעולות הטכניות ולהסיר את חששם של הפועלים היהודים; לשלם תמלוגים נדיבים לכל הממשלות המעורבות.⁴ לא היתה זו הפעם הראשונה שנובומייסקי השמיע הסתייגויות מחלוקת ארץ-ישראל לשתיה מדינות נפרדות. בשנת 1936, בעת שהיה חבר בוועדת החמישה, תמך בהצעה להקים באזור מעין קונפדרציה. ארבעת החברים האחרים בקבוצה היו אישי ציבור ידועים: גד פרומקין, שופט שישב בבית-המשפט העליון בארץ-ישראל; ד"ר יהודה לייב מאגנס, ממיסדי 'ברית שלום' ונשיא האוניברסיטה העברית בירושלים; משה סמילנסקי, ממיסדי חדרה ורחובות וסופר שכתב ברגישות על נושא היחסים בין יהודים לערבים; ופנחס רוטנברג, המייסד והמנהל של חברת החשמל הארץ-ישראלית, שגם היא, בדומה לחברת האשלג, היתה ממוקמת בשני הסקטורים, היהודי והערבי. כאשר נדון לראשונה ברצינות רעיון חלוקת הארץ ניסתה קבוצה זו להקים פדרציה על-ידי כינוס מנהיגים מהסוכנות היהודית, מהקהילה הערבית הפלשתינית ומממשלת עבר הירדן. הם חזו שתהיה התיישבות יהודית מאורגנת בכל רחבי הפדרציה. עמדותיה של 'ועדת החמישה' שירתו את האינטרסים הכלכליים של חברותיהם של רוטנברג ונובומייסקי. כאשר התפוגג רעיון החלוקה, בשלהי שנות השלושים, חדלה הוועדה לפעול. בשנת 1947, כאשר עמדו ליישם את רעיון החלוקה, השתדל נובומייסקי להחיות אחדים מהעקרונות שהעלתה בזמנה 'ועדת החמישה'.⁵

אולם חרף פעילותו הנלהבת של נובומייסקי לקידום רעיונותיו — שבמסגרתה קיים מגעים רצופים עם פקידים בריטים, עם פקידי הסוכנות היהודית ועם דוד בן-גוריון בפרט, עם ממשלת עבר הירדן ועם עבדאללה בפרט — נדחו רעיונות אלה. מחקר שנערך לאחרונה הראה שבמהלך מסעות הדילוגים שלו בין המנהיגים השונים בחודשים האחרונים שלפני החלוקה הפך נובומייסקי ל'ערך סמוי' בתקשורת בין הסוכנות היהודית ובין ממשלת עבר הירדן בשורה נושאים עקרוניים.⁶ נראה כי ב-13 במאי 1948 הצליח נובומייסקי לעבר הצעה להסכם זמני שקיבלה את אישורם של בן-גוריון והמלך עבדאללה. אולם המטה הכללי של ה'הגנה' הורה לפנות את המפעל הצפוני כלילה שבין ה-19 ל-20 במאי, שבוע ימים בלבד לאחר שנובומייסקי הגיע להבנה עם מפקד הלגיון הערבי, הבריגדיר גלאב פאשא, שייצג את ממשלת עבר הירדן. יומיים אחר כך בזזו ערבים את מה שעוד נותר במקום. לאחר מעשי הרס אלה הסתבך נובומייסקי בחליפת מכתבים חריפים עם בן-

4 תזכיר לוועדת אדי-הוק לשאלת פלשתיין (לעיל, הערה 2), עמ' 4-7.

5 א' שאלתיאל, פנחס רוטנברג, עלייתו ונפילתו של 'איש חזק' בארץ ישראל, תל-אביב תש"ן, עמ' 448-458. ראה עוד: י' גורני, מדיניות ודמיון: רעיונות פדרליים במחשבה הפוליטית הציונית 1917-1948, ירושלים תשנ"ג; ג' פרומקין, דרך שופט בירושלים, תל-אביב תשט"ז, עמ' 323-335.

6 בשנים האחרונות הולכים ורבים הפרסומים העוסקים ביחסים בין הסוכנות היהודית והנהגת היישוב לבין עבר הירדן בתקופה שקדמה להקמת המדינה ובמהלך מלחמת העצמאות. ראה למשל: A. Shlaim, *Collusion*, New York 1988; 'א' סלע, 'המלך עבדאללה וממשלת ישראל במלחמת העצמאות — בחינה מחודשת', קתדרה, 57 (תשרי תשנ"א), עמ' 120-162; שם, 58 (טבת תשנ"א), עמ' 172-193; א' פפה, 'יצירתו של עבר הירדן הגדול: הירדניזציה של הגדה המערבית', שם, 57 (תשרי תשנ"א), עמ' 163-184.

גוריון מזה ועם ראש ממשלת ירדן תאופיק פאשא מזה בדבר הנסיכות שהביאו לאירועים אלה.⁷ סיפור מעשה ההרס של המפעל הצפוני איננו חדש להיסטוריוגרפיה הציונית. זוהי דוגמה נוספת לפערים בין מיתוס למציאות שנחשפו בכל עת שהיהודים נטשו יישובים. מטרתנו בבחינת ההשקפות השונות על מהלך המאורעות שהתרחשו באמצע חודש מאי 1948 היא לגלות כיצד השפיעו השקפות אלה על אופן העברת חברת האשלג לידיים חדשות, וכיצד עיצבו את תהליך הקמת החברה שתירש אותה. מבלי להקדים את המאוחר נציין כאן רק שהערכת חלקם ואחריותם של חברי הנהלת החברה, ושל נובומייסקי כראשם, בהחרבת המפעל הצפוני ובית-הערכה היתה עניין מרכזי בפולמוס מתמשך בין כל הגורמים שהיו מעורבים בעתידה של החברה לאחר החלוקה. בכוונתנו אפוא לשחזר במקביל את ההשקפות השונות בדבר המאורעות שהתרחשו בין ה-13 ל-20 במאי. בדרך זו גם נוכל לנתח את תפקידם ואת גישתם של אחדים מבין האישים המרכזיים בפרשה: ההנהגה המדינית והצבאית היהודית והירדנית וההנהגה של פועלי החברה היהודים. השוני בהשקפות הללו חושף את מורכבותה הרבה של הבעיה שעמדה בפני נובומייסקי בעת שנאבק על קיום החברה. בכל מקום השתדל לפשר בין כוחות מנוגדים שהותרו מרסנם לנוכח אפשרות החלוקה ותוצאותיה. אך עם סיומו של המנדט נחשפו האשליות והפשרות שנלוו לזיכיון שניתן לחברת האשלג להפקת כימיקלים מים המלח, ובכך נגרם לחברה נזק בלתי הפיך. במקום החברה הישנה הקימו ישראל וירדן חברות חדשות, שהמשיכו את העבודה שבה החלה חברת האשלג הארץ-ישראלית.

מאמר זה יבחן כיצד הפכה חברת האשלג הארץ-ישראלית — שמהישיגה נהנו היישוב, הקהילות הערביות בארץ-ישראל ובעבר הירדן וקהילייה בין-לאומית של בעלי מניות — לקרבן של החלוקה.

עמדתה ותפקידה של ה'הגנה'

בחצות הלילה שבין ה-14 ל-15 במאי 1948 הפכה חלוקת ארץ-ישראל לעובדה מדינית ומשפטית, ומדינת ישראל קיבלה את עצמאותה. מיד אחר כך פלשו הצבאות הסדירים של מדינות ערב לארץ-ישראל. תוך שבוע ימים נהרסו מתקני חברת האשלג שבצפון ים המלח על-ידי יהודים וערבים בפעולות נפרדות. בלילה שבין ה-19 ל-20 במאי פונו כל הפועלים היהודים ממתקני החברה ומהקיבוץ הסמוך בית-הערבה והועברו דרך הים למפעל הדרומי בסדום. בטרם פונו הרסו הפועלים מכוונות ומתקנים חשובים אחרים כדי להשאיר אחריהם 'אדמה חרוכה'. יומיים אחר כך, ב-22 בחודש, הגיעו למקום בוזזים ערבים מאזור יריחו ומעבר הירדן — אפילו מרבת עמון — כנראה בשיתוף פעולה עם פקידים בממשלת עבר הירדן, והם שדדו את כל המכוונות והציוד האישי שעוד נותרו בשטח.⁸

הפקודה לפנות את המקום נשלחה בשעה 2:45 בליל ה-19 במאי, במברק בהול שעליו היה

7 נובומייסקי אל בן-גוריון, בית-החולים 'אסותא', תל-אביב, 1 ביוני 1948, אחה"ה. ראה גם: בן-גוריון אל נובומייסקי, 21 במאי 1948, שם.

8 ראה: ד' קורן, בסימן קריעה: ימיה האחרונים של בית הערבה, תש"ח, תל-אביב תשנ"ג. לעמדה ערבית ראה: זכרונות עבדאללה את-תל, תרגם "חלמיש, תל-אביב תש"ך (1960). תיעוד מלא של האירועים הנוגעים לפינוי מצוי בארכיון צה"ל, תיק 1146/43, אך השתדלנו לצטט ממקורות נגישים יותר.

משאית עם שקי אשלג
בדרכה מים המלח
לירושלים (1946)

חתום יגאל ידין, ראש אגף המבצעים של ה'הגנה'. בשעה 11:00 בבוקר ה-20 במאי דיווח מפקד סדום למפקדת ה'הגנה' שהפינוי הסתיים ללא אבדות בנפש, וכי 'במפעל חיבלו האנשים לפני העזיבה'.⁹ פקודת הפינוי, אשר ניתנה באי רצון, משקפת את ההערכה שלא ניתן יהיה להגן על המפעל, וכי עדיף להרוס את המפעל הצפוני מאשר לראותו מופעל בידי זרים או על-ידי חברה שלא תשרת את צרכיה של המדינה היהודית החדשה ולא תהיה תחת שליטתה.

כיצד פירשה ה'הגנה' את המצב, ומדוע פעלה כפי שפעלה?

עם התקרב שעת יישום החלטת החלוקה ניצבה בפני הנהגת היישוב בעיית ההגנה על השטחים שהוקצו לה בהחלטת האו"ם ואף על היישובים שנותרו מחוץ להם. השלבים הראשונים של מלחמת השחרור היו בעיקרם מאבק על השליטה בדרכים בארץ-ישראל. סכנה מיוחדת צפויה היתה ליישובים מרוחקים, בפרט לאלה שמעבר לגבולות שנקבעו למדינה היהודית, אם ינותקו הדרכים אליהם. מחקר מדוקדק שערך ארנון גולן על הפליטים היהודים במהלך מלחמת השחרור העלה כי שבעים ושניים אלף יהודים — קרוב לאחד מבין כל תשעה תושבים יהודים — נעקרו ממקומם בתקופה שבין פרוץ הקרבות בדצמבר 1947 ליולי 1948, כאשר ישראל השיגה את היזמה והגיעה לעליונות בשדה הקרב. רוב הפליטים היו אמנם תושבי ערים גדולות כירושלים או יפו, אך היו גם רבים מאוד שבאו מקהילות קטנות באזורים מרוחקים בגליל וכנגב ובסביבות ירושלים; אנשי המפעל הצפוני של ים המלח נמנו עם הקבוצה האחרונה.¹⁰

מיד לאחר שהחלו ההתקפות הראשונות על דרכי התחבורה, למחרת ה-29 בנובמבר, שלחו החברה וה'הגנה' תגבורות לבית-הערבה ולמפעל הצפוני. תגובה זו היתה עניין טבעי, שכן נכסי החברה נחשבו רכוש היישוב היהודי, והם שימשו באופן סדיר מקום אימונים למתגייסים חדשים ל'הגנה' ולפלמ"ח. לקראת מועד החלוקה חוזקו המפעלים שבצפון ובסדום בכיצורים, ושופרו שדות התעופה שלידם, מחשש מפני הפרעות לתחבורה היבשתית. במלחמה על הדרכים בארץ-ישראל ניתנה קדימות לאבטחת השיירות שעשו את דרכן מהמפעל הצפוני לירושלים, דרך שעברה

9 מברקים (מן ה'הגנה' אל מפעלי חברת האשלג בים המלח ומן המפעל ל'הגנה'), אה"ע, חטיבה IV/104, תיק 270.

10 א' גולן, יהדות זמננו, 8 (תשנ"ג), עמ' 217-242.

ליד יריחו. בראשית דצמבר תגברה ה'הגנה' את כוחות האבטחה, אולם במהלך החודש נטלו הבריטים לידם את האחריות לתנועה באזור — אולי משום שהכירו בכך שחברת האשלג היא חברה בריטית ושתוצרתה חשובה לבריטניה באותה עת החלה החברה לאגור במחסניה מזון למקרה שיוטל מצור על המפעל הצפוני ועל בית-הערכה. פעולות אלה בוצעו בשיטתיות, ובראשית חודש מאי, כאשר הגיעה למפעל הצפוני ועדה מיוחדת של המטה הכללי של ה'הגנה', היא יכלה לדרווח שבית-הערכה הוא אולי המקום המבוצר ביותר בכל הארץ.¹¹

חברת האשלג היתה בקשרים כה הדוקים עם ה'הגנה' עד כי ב-19 בינואר 1948 הזמין דוד בן-גוריון את נובומייסקי לבוא לירושלים לדון עמו בתכנית להשתמש במפעל הדרומי בסדום כבסיס לשלוש מאות עד חמש מאות חיילים — חיילים אלה אמורים היו להימנות עם הכוח שינוע במסע הצבאי דרך הנגב לכבוש את אילת, כדי להרחיב את גבולותיה של המדינה היהודית העתידה לקום.¹² נובומייסקי שמר על קשר הדוק עם בן-גוריון ועם מפקדים בכירים ב'הגנה' לפחות עד חודש אפריל. ב-18 באפריל כתב בן-גוריון ביומנו, מתוך הערכה לתפקידו הבלתי נעים של נובומייסקי, שהיה עליו לשמור בעת ובעונה אחת על נאמנותו ליישוב היהודי מכאן ועל אחריותו כמנהל הכללי של חברת האשלג מכאן: 'נובו[מייסקי] אינו מאמין בכוחנו ביס-המלח. עליו לדאוג לצרכי החברה, אם כי הוא יהודי טוב. אמר שיתכן שכל המקום [המפעל] יסגר. אין חשבון כספי להחזיקו פתוח. הפועלים לא עובדים אלא שומרים'.¹³ עד לערב הכרזת העצמאות המשיך בן-גוריון לראות בנובומייסקי שליח נאמן, והשתמש בו כמתווך בינו לבין עבדאללה מלך עבר הירדן, וזאת לא רק בכל הנוגע לחברת האשלג אלא גם בעניינים הרגישים ביותר שנגעו לאפשרות של קיום יחסים בין המדינה היהודית העתידה לבין ממלכתו של עבדאללה.

חרף השתדלותן הרבה של החברה ושל ה'הגנה' להתכונן להגנת המפעל הצפוני, הלכו תחזיתיהן ונעשו פסימיות יותר ויותר. ב-14 באפריל החליטו הבריטים להפסיק להגן על השיירות הנוסעות מים המלח לירושלים. ה'הגנה' השקיעה באותה עת מאמצים רבים להגן על מקומות אחרים, והחליטה שאין היא יכולה גם למלא את מקומם של הבריטים בהגנה על השיירות היוצאות מירושלים לים המלח. פירושה של החלטה זו היה הפסקת השיירות וניתוק הקשר היבשתי של המפעל הצפוני עם ירושלים ועם יתר היישוב. מעתה ואילך קיום הקשר בין המפעל הצפוני לבין היישוב שמעבר להרים במערב רק באמצעות מספר קטן של מטוסים קלים, ואילו סירות החברה קיימו את הקשר החלופי היחיד עם העולם החיצוני דרך ים המלח אל המפעל המבודד שבסדום. לנוכח אי יכולתה של החברה לשווק את תוצרתה ולנוכח המצור שבו היתה נתונה נאלצה חברת האשלג לפטר בראשית חודש מאי מאות מפועליה היהודים והערבים.

הערכת ה'הגנה' בדבר יכולתה להגן על המפעל הצפוני התערערה ככל שהתחזקו הקרבות במהלך החודש שקדם לחלוקה. בניסוח של תכנית ד', שבה הגדירה ה'הגנה' את האסטרטגיה הכללית שלה, באפריל 1948, נמצאת התחייבות ברורה להגן על יישובים הנמצאים אף מעבר לגבולות המדינה המיועדת. אולם כמעט מיד עם פרסומה עוררה עליה התכנית ביקורת חמורה על היותה בלתי מציאותית.

11 י' סלוצקי (עורך), ספר תולדות ההגנה, ד, ב, ירושלים 1973, עמ' 1420-1421.

12 ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, א, בערכת ג' ריבלין וא' אורן, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 162 [להלן: בן-גוריון, יומן המלחמה].

13 בן-גוריון, יומן המלחמה, א, עמ' 355-356.

לוי שפיגלמן, מפקד
ה'הגנה' בסדום (נהרג
במבואות ירושלים
בינואר 1948)

ביקורת קשה במיוחד על עקרון אי כניעה או אי הנסיגה השמיע דוד שאלתיאל, מפקד ירושלים והממונה על הגנת האזור שסביב העיר — אזור זה כלל גם את גוש עציון שמדרום לעיר — את הדרך לחברון, וגם את היישובים של חופי צפון ים המלח. שאלתיאל הזהיר שוב ושוב שלא כוחות מספיקים לא ניתן יהיה להגשים את תכנית ד' במקומות אלה.¹⁴ ב-12 במאי, כאשר התברר שהערכה זו נכונה, וכי לא ניתן להגן על גוש עציון, חתם בן-גוריון עצמו, יחד עם ישראל גלילי, על הפקודה להיכנע בגוש עציון.¹⁵ למחרת היום, שעות אחדות לפני הכרזת העצמאות, מספר בן-גוריון ביומנו, הוא היה נוכח בישיבת המטה הכללי של ה'הגנה' שבה דרש דיין לאשר הוצאת פקודה לפנות מיד שני יישובים מחוץ לירושלים, את הר-טוב ואת עטרות. ו'כולם הסכימו לכך'.¹⁶ חרף ההצהרות שלעולם לא יסכימו לפינוי יישובים היו אפוא מקרים שבהם הגיעו המטה הכללי של ה'הגנה' ובן-גוריון למסקנה שבנסיבות מסוימות יש צורך בנסיגה. ובלשונו של בן-גוריון, שסיכם את הישיבה שבה נדון הפינוי של הר-טוב ועטרות: 'העיקר [לתת] מכה לכוחות-האויב ולא שמירה על נקודות, ולהסביר זאת לכל המפקדים, כי יש צורך בריכוז כוחותינו'. המטה הכללי קיבל באי רצון את העיקרון שפיצול מעט כוח האדם והמשאבים החומריים המוגבלים בין משימות אבודות מראש מנוגד למדיניות נכונה.¹⁷

נובומייסקי הגיע עוד לפני המטה הכללי למסקנה שלא ניתן להגן על המפעל. בן-גוריון מספר ביומנו כי כאשר הציע אחד מקציניו של שאלתיאל לשלוח תגבורות למקום, דחה נובומייסקי את הרעיון בטענה שהם ייטבחו.¹⁸ נובומייסקי האמין שהדרך היחידה לפתור את הבעיה היא באמצעות משא ומתן עם עבדאללה. בן-גוריון, וכמוהו גם מנהיגים אחרים כמשה שרתוק (שרת)

14 מ' גולני, 'מטה מחוז ירושלים וגוש עציון בתש"ח', מ' נאור (עורך), גוש עציון מראשיתו עד תש"ח, עידן 7, ירושלים תשמ"ו, עמ' 183-185.

15 גלילי חיבר את המברק המתיר להיכנע, ובן-גוריון הוסיף שורות אחדות בכתב ידו. ראה: 'גלילי, גוש-עציון — השעות האחרונות', מ' נאור (עורך), גוש-עציון מראשיתו עד תש"ח (עידן 7), ירושלים תשמ"ו, עמ' 170.

16 ראה: מ' גולני, 'מטה מחוז ירושלים וגוש עציון בתש"ח', נאור (שם), עמ' 189; בן-גוריון, יומן המלחמה, א, עמ' 415.

17 בן-גוריון, שם.

18 שם, עמ' 355-356.

ואליעזר קפלן, הבינו את עמדתו של נובומייסקי ותמכו בה, ואף קיבלו דיווחים על מגעיו עם מנהיגים בריטיים וירדניים. כאשר יצא נובומייסקי ב-13 במאי להיפגש עם גלאב פאשא ועם נציג של ראש ממשלת עבר הירדן תאופיק פאשא ליד המפעל הצפוני היה זה בידיעתם ובהסכמתם. המרב שנובומייסקי ובן-גוריון יכלו לקוות לו היה הסכם אשר יציל את נכסי החברה, יגן על הפועלים והמתיישבים היהודים מפני התקפה עליהם, ויותר להם זמן עד שהמצב יתבהר וניתן יהיה להגיע להסדר סופי בדבר גורל היישוב והחברה. ואמנם היה יסוד לאמונה שפתרון זה ניתן להשגה, שכן לאחר ניתוק הקמפוס של האוניברסיטה העברית ובית-החולים 'הדסה' שעל הר הצופים מריכוזי האוכלוסייה היהודית שבמערב ירושלים הסכימו הירדנים לאפשר לשיירות משורינות לעבור בבטחה אל מובלעת זו. לימים מוסדה הסכמה זו בהסכם שביתת-הנשק בין ישראל לבין ירדן. דובר גם על האפשרות שמפעל האשלג יוכרו כמקום נייטרלי, כלומר שיוצא מחוץ לתחום הלחימה. יתר על כן, במהלך המלחמה היו תקופות הפוגה אחדות, ודחיית התקפה על יישובים פגיעים בדרך זו היתה אפשרות רצויה ביותר.¹⁹

נובומייסקי יצא מהפגישה עם גלאב כשהוא משוכנע שהשיג בה את מבוקשו. גלאב הסכים להפוגה, שבמהלכה יוכלו הפועלים לשאת נשק אם כי לא יוכלו לקבל תגבורת; ילדים, נשים, זקנים וחולים יורשו לעזוב את המקום; המקום יוכרו אזור נייטרלי; והיה סיכוי שהעבודות במפעל יוכלו להתחדש. נובומייסקי היה מרוצה מתוצאות הפגישה, אך הודיע לגלאב שעליו להתייעץ עם ההנהגה היהודית לפני שיחתום על הסכם הפוגה. גלאב ראה בבקשה עניין הגיוני ביותר, והשניים קבעו לחזור ולהיפגש ב-17 במאי כדי להגיע לידי החלטה סופית בעניינים ולחתום על המסמכים הנחוצים.

נובומייסקי מיהר לחזור לתל-אביב במטוס הראשון, ב-14 במאי, וקיים פגישה קצרה עם בן-גוריון כארבע שעות לפני הכרזת העצמאות. הם תכננו להיפגש לדיון ארוך יותר מיד לאחר ההכרזה, אולם בצאתו ממשרדו של בן-גוריון נדרס נובומייסקי על-ידי אופנוע, והוא אושפז בבית-חולים. מאחר שנובומייסקי לא יכול לבוא לפגישה עמו, שלח אליו בן-גוריון שליחים, וביניהם גם גולדה מאירסון (מאיר), שביקרה אותו למחרת היום בבית-החולים 'אסותא'. לאחר שסקר עמה את המצב המליץ נובומייסקי לבן-גוריון למנות אנשים מתאימים שייצגו את חברת האשלג ואת הממשלה. הבחירה נפלה על פאול זינגר, אחד ממנהלי החברה הבכירים שהיה בעל ניסיון רב, ועל רודי (אמנון זעיר), שמונה זמן קצר לפני כן לאחראי על היישובים המנותקים במטה הכללי של ה'הגנה'. זינגר הונחה לחתום על ההסכם רק אם נציג המטה הכללי יאשר אותו.

בפגישה בין שני הצדדים שהתקיימה ב-17 במאי התפורר הסכם נובומייסקי-גלאב בן ארבעת הימים. הירדנים החליטו להכתיב תנאים חדשים, שהקשים והמסוכנים שבהם היו אלה: היהודים ימסרו את כלי נשקם ויפקידו את עצמם תחת הגנת הלגיון הערבי, והחברה תנהג כחברה בריטית הכפופה לחוקי עבר הירדן ותנתק ממרות המדינה היהודית. פירושו של דבר היה דרישה של הירדנים שהפועלים והמפעל ימסרו לידיהם, בהבטחה שהם יערכו לביטחונם ויתירו למפעל להמשיך לפעול תחת הגנתם הבלעדית. לשני הנציגים נדמה היה שלא נותרה בידם הברירה, וזינגר חתם על ההסכם בהסכמתו של רודי.

רודי כתב בזכרונו ששבחינה צבאית לא היתה להם ברירה. הוא ציין כי חיילי הלגיון הערבי, המצויד בטנקים ובתותחים, 'היו גומרים אותנו שם בעשר דקות'. הוא חשש שמי שישורר יושם באווירה כזו נפגש נובומייסקי עם מתיישבי בית-הערבה ב-2 במאי, ראה: קורן (לעיל, הערה 8), עמ' 122.

במחנה שבויים 'בפיקודו של לויטננט' מהלגיון הערבי, יתהה מה יקרה 'אם הלויטננט יתרגז פעם — יתן פקודה לפתוח באש... ויגמרו את האנשים'. בדברי ההצטרפות שלו בפני חברי בית-הערבה שפוגו לסדום ימים אחדים אחר כך הוא שאל:

מה רציתם, גוש עציון נוסף? לא די שהקרבתנו כל כך הרבה אנשים בגוש עציון? הערך של כל הקרב הזה הוא רק אגדה. אין לקרב אבוד שום ערך ממשי. זו אגדה, ומספיק אגדה אחת, השניה רק תקלקל את הראשונה. וסתם כך להקריב אנשים? על כלום? האם היו שם סיכויים למישהו להישאר בחיים? עשרה תותחים וחמישה טנקים היו גומרים אותנו. הם הבינו את הדברים. הבטחתי להם, את סדום אנחנו נחזיק.²⁰

ראשי ה'הגנה' סירבו לאפשר לפועלים להישאר בתנאים של מחנה שבויים למעשה ובמצב של אי ודאות וכן להשאיר את המפעל בשלמותו לשימושו של האויב. על כן חשו שלא נותרה בידם בררה אלא להורות על הריסת המתקנים ועל פינוי כל הצוות לסדום, שעליה, כך האמינו, יוכלו להגן בהצלחה.

בעקבות האירועים המרים הללו הורעו היחסים הטובים ששררו בין נובומייסקי לבן-גוריון. במהלך השבועות הבאים התנהלה חליפת מכתבים חריפים בין השניים.²¹ נובומייסקי האשים את בן-גוריון ואת ה'הגנה' בהריסת רכוש החברה שלא לצורך. אם היה צורך לחבל במפעל, הוא טען, אפשר היה לעשות זאת בדרך מזיקה פחות, על-פי תכנית שהוא עצמו הכין יחד עם ה'הגנה' עוד בימי מלחמת העולם השנייה, כאשר היישוב התכוון לאפשרות של פלישה גרמנית לארץ. הוא ציין שבית-החולים שבו שכב היה מרוחק מהלך עשר דקות מהמטה הכללי של ה'הגנה', והיה צריך להיוועץ בו בעניין זה כבעניינים האחרים. אין ספק שנובומייסקי כעס על הריסת רכוש החברה. הוא שקל לתבוע פיצויים על כך, והתלבט כיצד ניתן יהיה לחדש את הייצור במפעל הצפוני.²² בתשובתו התנער בן-גוריון מהאחריות לנוקים שנגרמו למפעל, ובכך ניסה למנוע תביעה לפיצויים. יתרה מזו, הוא ביקר את הנהלת החברה על שהפקירה אדמה יהודית — 'יהודית' אף אם היא נמצאת מעבר לגבולות המדינה.²³ בן-גוריון העלה לראשונה — כמובלע אך בנימה מאיימת — שאלות בדבר נאמנותה וכושרה של הנהלת חברת האשלג הארץ-ישראלית לנהל חברה בהתאם לאינטרסים של מדינה יהודית.

ספקות כאלה היו עניין מסוכן ביותר לחברה אשר זכותה לפעול תלויה היתה בזיכיון שהעניקה המדינה. על נזקים חומריים ועל הפסדים כספיים ניתן היה להתגבר, אך איבוד האמון של אחת מהממשלות העתידות לרשת את המנדט הבריטי היה הרה אסון לחברה. נובומייסקי הוכיח בעקביות ובאופן משכנע את ערכה של החברה למטרות הציונות במשך תקופת המנדט ועד לקבלת העצמאות, אך חלוקת הארץ יצרה מצב חדש שהציב את החברה בפני מבחנים חדשים. היכולת להוכיח נאמנות לבעלים שונים הנמצאים במלחמה זה עם זה היתה משימה קשה ביותר וכנראה

20 רודי (א' זעיר), וינה-גן-שמואל (הוקלט ונערך על-ידי ד' אמרן-ויסליב), ירושלים-גן-שמואל תש"ס, עמ' 102-108.

21 ח' כנען, בצאת הבריטים, תל-אביב תשי"ח, עמ' 88.

22 לורד גלנקונר, דיונים עם הממשלה הבריטית בדבר חברת האשלג בע"מ, 7 ביוני 1948, אחה"ה. לתזכיר זה מצורפת התכתבות בעניין עד ל-7 ביוני.

23 בן-גוריון, יומן המלחמה, עמ' 439. בן-גוריון אמר: 'אמרתי לזינגר שאין זה בסמכותם למסור אדמת המדינה לממשלה זרה, ועליהם להודיע לנו מיד [רשמית] מה עשו, ואז נודיע להם רשמית שאין אנו מכירים בסידור, ושומרים למדינת ישראל כל הזכויות שלנו בשטח'.

פועלים ערבים
מכשירים קרקע
לברכות בסדום (שנות
השלושים)

בלתי אפשרית. אירועי 13-20 במאי העלו ספקות בדבר נאמנותה ותבונתה של הנהלת החברה, וספקות אלה גרמו נזק למעמדה ולסיכוייה בישראל. באותה עת סיכנו את מעמדה של החברה ספקות דומים מצדה של ממשלת עבר הירדן.

עמדת ממשלת עבר הירדן

תפקידו של הלגיון הערבי להערכתו של רוזי כי אין סיכוי להגן על החברה וכי הצבא הירדני איננו מסוגל או אינו רוצה להגן על רכוש החברה ועל צוות עובדיה יש תימוכין רבים במקורות הירדניים הנוגעים לאירועים שהתרחשו באותם ימים. יתר על כן, מהמסמכים הירדניים עולה בבירור כי סיכוייה של החברה להמשיך ולהתקיים לאורך זמן לאחר החלוקה היו קלושים.

העמדה הירדנית בוטאה בבהירות על-ידי תאופיק פאשא, ראש ממשלת עבר הירדן. הוא הטיל את האשמה בהפסקת המגעים על עתיד החברה ובהריסת המפעל על הנהלת החברה. הוא טען שממשלת עבר הירדן היתה מספקת הגנה למפעל וכי חברת האשלג היתה בטוחה תחת שלטונה. ניתן היה לחדש את הייצור ולהבטיח את פרנסתם של הפועלים הערבים והיהודים כאחד. מצב כזה התאים בבירור לאינטרסים של ארצו; ירדן נהנתה מהכנסות נכבדות מתמלוגים, ואזרחים רבים שלה הועסקו על-ידי החברה.

המשא ומתן נכשל משתי סיבות: התפתחות המצב הצבאי כפי שנתפסה על-ידי המפקדים הירדנים בחזית והתביעה העיקשת של המנהיגות הפוליטית בירדן להגדיר מחדש את מעמדה ואת אופיה של חברת האשלג לאחר החלוקה.

ב-13 במאי נפגש כאמור נובומייסקי עם נציגים של ממשלת עבר הירדן: בריגדיר גלאב פאשא, מר פהראן, מזכירו הפרטי של ראש הממשלה תאופיק פאשא, וקולונל קוקר מהלגיון הערבי. מהרשימות שערכו שני הצדדים בעקבות הפגישה עולה כי היתה הסכמה ביניהם בכל העניינים פרט לאחד — בשאלה אם הסכים גלאב פאשא ל'הפוגה' או לא. מאוחר יותר טען תאופיק פאשא כי לא הוסכם על 'הפוגה' שכן עבר הירדן כמדינה ריבונית יכולה לקיים הפוגה רק עם ממשלת

מדינה אחרת, ואילו חברת האשלג לא היתה אלא חברה. למעשה הוא לא הכחיש שגלאב השתמש במונח זה כפי שטען נובומייסקי; הוא טען שלא היה מתאים לגלאב להשתמש במונח זה, וטענה זו היתה, כפי שנראה בהמשך, משמעותית הרבה יותר. די לציין כאן כי ב-13 במאי לא היו הירדנים מעוניינים במערכה צבאית מידית. סביר להניח כי הם ביקשו לחכות עד לאחר שהבריטים יעזבו והיישוב היהודי יכריז על עצמאות כדי להעריך את המצב.

מהדור"חות של גלאב מתברר שבשעה שנפגש עם נובומייסקי לא עמדה ההתקפה על היישובים היהודיים בצפון ים המלח במקום גבוה בסדר הקדימויות של הצבא הירדני. ב-13 במאי ניצבו כמעט כל כחותיו בפקודת השלטונות הבריטיים בעבר המזרחי של נהר הירדן, בשוני שמול יריחו. בבוקר ה-15 במאי, בשעה שהבריטים עזבו את ארץ-ישראל, חצה כוח בן שלושת אלפים חיילי לגיון את גשר אלנבי. בתחילה התכוון גלאב להשתמש בהם לפעולות צבאיות בנקודות מסוימות ברכסי ההרים, ולא לתקוף את מפעל האשלג בים המלח. כאשר התברר כי ההתקפות היהודיות מסכנות באופן חמור את האחיזה הערבית בירושלים, ערך גלאב מחדש את כוחותיו, וב-17 במאי היה הלגיון מוכן לרכז את כל מאמציו בירושלים.

גלאב סבר כי כדי לנצח בירושלים עליו לתקוף את עורקי התחבורה הישראליים מזרחה מירושלים אל חוף ים המלח ולהגן על עורקי התחבורה שלו מערבה מנהר הירדן ועד ירושלים. בזכרונות המלחמה שכתב הציג גלאב בבהירות רבה את הבעיה המשותפת של שני הצדדים: 'אם היהודים יכבשו את כל ירושלים הם יוכלו לנסוע לאורך הדרך הראשית ליריחו, וכל המצב בפלשתינה ישתנה. אם היהודים יצליחו לתפוס את גשר אלנבי ינותק הלגיון הערבי מבסיסו ויסבול מאסון צבאי'.²⁴

בשלב מוקדם זה של המלחמה, השיג הלגיון הערבי עליונות בשתי חזיתות. הופעל לחץ כבד על הכוחות הישראליים בנתיב התחבורה ממישור החוף לירושלים, ובמקביל איבטח הלגיון את הדרך לבסיס האם שלו דרך גשר אלנבי. בעת הפגישה שהתקיימה ב-13 במאי היתה הפסקה במשא ומתן שהתנהל בין היהודים והערבים באמצעות הקונסולים הזרים בירושלים, והלגיון הערבי היה במצב של הערכות מחודשת בעבר הירדן המזרחי. נראה היה שלא היה הכרח לנקוט בפעולה מידית כנגד מתקני חברת האשלג. אולם כאשר הלחימה בירושלים גברה, וסיכנה את עמדות הערכים בעיר, נעשה קיומו של כיס יהודי מזוין ומאומן ליד גשר אלנבי, בלתי נסבל. כלומר, למרות ההסכם עם נובומייסקי, היה זה בלתי סביר שאיזה שהוא מפקד צבאי ירשה נוכחות של אויב היכול לשבש את הנקודה הרגישה ביותר אולי, בנתיב הקשר של הלגיון.²⁵ ההצדקה להפרת ההסכם עם נובומייסקי הפכה ללא קושי לעובדה קיימת. בעיני גלאב הפרו היהודים את ההסכם כאשר יזמו התקפה מוצלחת נגד כוחותיו ב-16 במאי, כפי שניסח זאת: 'שוב, ועדת הפסקת האש [של הקונסולים הזרים בירושלים] נאבקה עם הטלפון. האש תופסק בבוקרו של ה-16 לחודש. אך במקום הפסקת אש, הרעש הלך וגבר'. ב-15 לחודש נראה היה כי הירי מוגבל לרובים ומכונות יריה, אך מוקדם ב-16 למאי החלו המרגמות היהודיות לפעול וטרטורן של מכונות היריה הופרע על-ידי רעש התפוצצותם של פצצות המרגמה שנחתו ברבעים הערכים.²⁶

J.B. Glubb, *A Soldier with the Arabs*, London 1957, pp. 107-108 24

G. Lia, *Glubb's Legion*, London 1956, pp. 178-185 25

גלאב (לעיל, הערה 23), עמ' 109. 26

מתיאור זה של מהלך המלחמה עולה כי ככל שהצליחו יותר היהודים בירושלים, כן התערער מעמדם של היהודים המגינים על מפעלי האשלג. וכאשר הורה המלך עבדאללה לגלאב ב-17 במאי לצאת להתקפה כוללת על ירושלים, נחרץ גורלו של המפעל הצפוני.²⁷ לתיאור זה של מצב העניינים יש אישור מעניין במקור ירדני אחר, בדברים שכתב עבדאללה את-תל. את-תל — שהיה ערבי לאומני נלהב ופקפק בנאמנותו של גלאב, הקצין הבריטי — אישר את ההיגיון שבניתוחו של גלאב, תוך שהוא מאשים אותו בכך שלא פעל בנחרצות הדרושה נגד מפעל האשלג משום שזו חברה בריטית. לעדותו יש משנה תוקף משום שבנוסף להיותו הקצין הממונה על הלגיון הערבי במחוז יריחו, היה את-תל מעורב ביותר בתכנון ההתקפה האחרונה על כפר עציון ובפיקוד עליה, ומאורע זה היווה תקדים חשוב למה שעמד לקרות למפעל הצפוני.²⁸ ביום שבו נפגש גלאב עם נוכומייסקי ודן עמו בסדרי הביטחון של מפעלי חברת האשלג הארץ-ישראלית, ב-13 במאי, היה את-תל בעיצומה של ההתקפה הסופית על כפר עציון. להערכתו של את-תל היה צורך להרוס את כפר עציון משום שהוא היה כ'קוץ חד שהיה תקוע בלב אזור ערבי טהור ואיים לנתק את ירושלים ממחוז חברון'. הוא סיפר בסיפוק שהוציא מכלל פעולה חמש מאות לוחמים יהודים, פגע פגיעה קשה במוראל של היהודים ועודד את הערבים. יתר על כן, הוא ציין כי הסרת הכיס מעורפה של ירושלים אפשרה לשחרר יחידות צבא מהפריפריה למאבק העיקרי על ירושלים. את-תל הוסיף כי הלגיון הערבי למד לא רק שהוא יכול להתגבר על התנגדות יהודית עיקשת, אלא גם שמטוסים אינם מתאימים להושטת עזרה ממשית לנצורים או ליישובים מרוחקים.

מטוס דקוטה בשדה הנחיתה במישור עמיעז, ממערב להר סדום (אפריל 1949)

את-תל השתמש בכל השיקולים הללו כדי להצדיק את סילוק 'הקוץ' של המפעל הצפוני ושל בית-הערבה. מתוך עדותו עולה כי נפילת גוש עציון ב-14 במאי חיזקה מאוד את ביטחונם העצמי של הירדנים בתכנון צעדיהם נגד מפעל האשלג.

את-תל היה מעוניין לפתוח בהתקפה עוד לפני המפגש בין גלאב לנובומייסקי. ב-10 במאי הוא כתב: 'השתוממתי ונדהמתי לראות את היהודים הנמצאים במרחק של פחות משמונה קילומטרים מיריחו כשהם משוטטים בהנאה ועליצות מבלי שאיש יתנכל להם ויפגע בהם לרעה... למרות העובדה שהם היוו איום לאזור יריחו כולו, שבו עבר עורק התחבורה לשני הצבאות — העיראקי והירדני'. הוא ביקש לשווא רשות מגלאב 'להתקיף את האזור ולכבושו, כדי שלא ייוותר קוץ בגבו של הלגיון הערבי'.²⁹ על תפיסתו ניתן ללמוד מפקודת היום שהוציא לחייליו בעת שחצו את גשר אלנבי ב-15 במאי: 'הנה קרבה השעה לנקום את נקמת דיר-יאסין, אשר בה חולל כבודנו. קומו ונטהר כדם את כבוד הערבים'.

את-תל היה מוכן למלא תפקיד תוקפני הרבה יותר מזה שהוטל עליו בפקודות שקיבל. ביזמתו שלו הוא ערך סיורים חמושים סמוך לעמדות היהודים, כדי להפחיד אותם וכדי להתכונן להתקפה עליהם. הוא נטל יזמות כאלה משום שהיה סבור שגלאב דואג לשמירת אינטרסים של הכלכלה הבריטית יותר מאשר להחיימה באויב הציוני. הוא טען למשל כי: 'היה זה גלאב פאשא שבכוונה נתן להם [לפועלים היהודים] זמן מספיק כדי להתפנות מהצפון לדרום אל סדום'.³⁰ מסתבר שלא קל היה לגלאב לרסן מפקד כה תוקפני. איש כמו את-תל יכול היה להגשים את חששו של רודי מ'לויטננט' חמום מוח 'של הלגיון הערבי' שמסוגל להתרגז ו'יתן פקודה לפתוח אש... ויגמרו את האנשים'.³¹

מלבד גוש עציון היה עוד תקדים לצפוי למפעל הצפוני של חברת האשלג. כמו לחברת האשלג גם לחברת החשמל היו מפעלים מעבר לגבולות המדינה העתידה לקום, והן רוטנברג והן נובומייסקי פעלו בלהט רב למען האינטרסים של חברותיהם, בעצמם ובאמצעות ידידים בעלי השפעה. התנאים שהציעו הירדנים לחברת החשמל ב-14 במאי היו קשים בהרבה מאלה שהוצעו לחברת האשלג ב-13 במאי. תאופיק פאשא הסכים לאפשר לפועלים שהיו חיוניים בהחלט לפעולת המפעל להישאר. אולם אלה וכל הפועלים האחרים חייבים היו להתפרק מנשקם בשעה 6:00 אחר הצהריים, שעתיים לאחר הכרות העצמאות הישראלית. החברה הוזהרה שאם לא תהיה כניעה מוחלטת, 'המתקנים יכולים לצפות לכיבוש צבאי ברגע שהמנדט יסתיים'.³² חברת החשמל קיבלה את התנאים הללו, אשר הבטיחו לה לפחות את האפשרות להמשיך ולהיות מעורבת בהפעלת מפעל. לפיכך ניתנו לפועלים הוראות להניח את נשקם ולמסור עצמם לחסות הרשויות הירדניות.

אלא שהבטחות הירדנים להגן על עובדי חברת החשמל ועל מתקניה לא קוימו. את-תל טען שהצבא העיראקי אשר נכנס לשטח לא היה מוכן לסבול נוכחות יהודית כה קרובה לבסיסם ובתוך טריטוריה ערבית. הפועלים נלקחו בשבי, והעיראקים יחד עם הירדנים החלו בביזה כללית של מכוונות, ציוד משרדי, כלי רכב וחפצים אישיים. את-תל הוכיח במסמך יוצא דופן שאפילו המלך עבדאללה לא היה מסוגל למנוע התפתחות זו. הוא ציין את התירוץ הקלוש שנתן המלך לאירועים

31 אמנון זעיר-רודי (לעיל, הערה 20), עמ' 102-108.
32 את-תל, עמ' 51.

29 שם, עמ' 70.
30 שם, עמ' 75.

במכתב ששלח ב-22 במאי אל סר הרברט סמואל, מי שהיה הנציב העליון הראשון של ארץ-ישראל ויושב ראש הוועד המנהל של חברת החשמל: 'בנוגע למה שקרה, ברצוני לציין כי אם בני עמי היו מצייתים [לפקודות], הרי שהדבר היה מביא להם תועלת גדולה. אולם הנסיבות הביאו למה שקרה'. המלך עצמו הודה אפוא שלא היתה לו שליטה על מה שקרה במפעל של חברת החשמל שבנהריים; המפעל הצפוני של חברת האשלג היה במצב לא פחות מסוכן.³³

שיקולים מדיניים

עוד בראשית חודש אפריל הודיע תאופיק פאשא לנובומייסקי כי כאשר יצאו הבריטים מפלשתינה יהיה על חברת האשלג למצוא לעצמה הסדרי הגנה חדשים. בין השאר יהיה עליה לדאוג לאבטחת השיירות לירושלים בעזרת כוחות מעבר הירדן בלבד. הוא הזהיר את נובומייסקי שאם יש בכוונתו למסור את ההגנה [על החברה] לידי ה"הגנה" או לידי כל כוח ציוני אחר, ממשלת עבר הירדן תראה בנוכחות כוחות אלה בגבול הטריטוריה שלה איום על אמצעי הביטחון. הוא הודה שהרחקת הכוחות היהודיים תותיר את חברת האשלג ללא הגנה, והציע להתיר לה להעתיק את מפעלה שבקצה הצפוני של ים המלח לטריטוריה ירדנית סמוכה שבה תוכל לפעול 'תחת ההגנה של כוחות משטרת עבר הירדן, למרות המתיחות החזקה השוררת בדעת הקהל בעבר הירדן ובעולם הערבי עקב המצב השורר בפלשתינה'.³⁴ מסתבר אפוא כי כבר חודש ימים לפני פגישתו של גלאב הופעל על נובומייסקי לחץ להיכנע למרות עבר הירדן.

עניין מרכזי שהעלה תאופיק פאשא שוב ושוב במפגשים עם נציגי חברת האשלג נגע לארגון מחדש של החברה לאחר החלוקה. הוא הבהיר כי אם ברצונה לזכות בהגנה חייבת החברה לנתק עצמה מכל קשר יהודי או ציוני ולנהוג כעסק בריטי לכל דבר. זה היה הרקע המשפטי והמדיני למגעים האחרונים עם נציגי החברה ב-17 במאי. כאשר הודיע זינגר לבני שיחו הירדנים שקודם שיוכל לחתום על הסכם יהיה עליו להתייעץ עם הממשלה היהודית החדשה, השיבו לו שהתייעצויות עם ישראל לא תותרנה ותחשבנה מעשה בגידה. בקשתו של זינגר לקבל אישור חיצוני — כלומר לא של החברה — נראתה כהוכחה לכך שחברת האשלג היא למעשה מכשיר ציוני ולא השקעה עסקית תמימה. יתר על כן, כיוון שחברת האשלג הארץ-ישראלית אינה יכולה להיות אלא חברה בריטית, הרי המדינה הריבונית של עבר הירדן אינה יכולה להסכים עמה על 'הפוגה', משום שהסכם מסוג זה ניתן לעשות רק עם מדינה אחרת. זו היתה הסיבה לסירובו של תאופיק להסכים לטענת נובומייסקי שבפגישתו עם גלאב ב-13 במאי הושגה 'הפוגה'. תאופיק עמד על כך שחברת האשלג היא זיכיון, ואחרי כניסת החלוקה לתוקף ב-15 במאי תהיה לחברה בריטית הכפופה לסמכותם של יורשי המנדט, והוא החליט ליישם עיקרון זה בהזדמנות הקרובה ביותר. הוא רצה שחברת האשלג תכריז על מעמדה ואופיה הבריטיים, וביטא את עמדתו במפורש במכתב ששלח ב-12 במאי אל נובומייסקי, דרך משרד החברה בלונדון, בפסקה שבה הצדיק את התנהגות ממשלתו בעניין המפעל הצפוני:

ובן הדבר כי חברתך נחשבת בעיני ממשלת עבר הירדן, כפי שאכן הנה, ובהתאם לתנאי

33 שם, עמ' 54-56.

34 תאופיק פאשא אל נובומייסקי, עמאן, 12 ביוני 1948, עמ' 3, אמ"י, חטיבה 978, תיק 9.

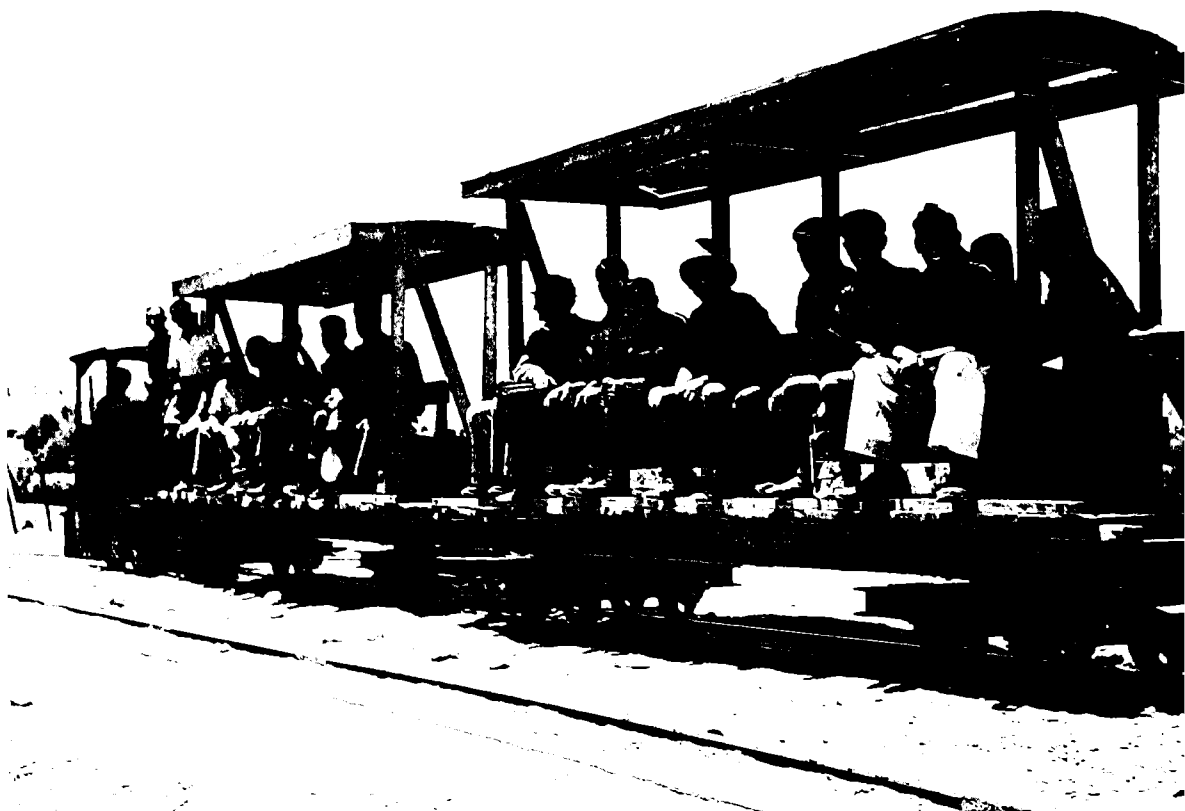

קו 27
ירושלים-קליה-ים
המלח

הזיכיון, עסק כלכלי בריטי טהור שאין לו שום זיקה לפוליטיקה או לציונות, ובהתאם לכך חברתך אינה מודה שפעולותיה ותכניותיה נתונות תחת פיקוח של הסוכנות היהודית.... [אך מכיוון שהמצב איננו נראה כך] יישקל מחדש כל עניין הזיכיון, ואני קובע זאת באופן ברור במכתב זה כאישור למניעים ולכוונות האמיתיים של חברתך, אשר לא היו ידועים קודם לכן לממשלתי, בפרט כאשר אליך, שחשבתי כי הנך עסוק באינטרסים מסחריים וכלכליים טהורים.

העמדת הפנים של תאופיק היתה צינית באופן גלוי. עוד באפריל באותה שנה התקבל נובומייסקי בארמון המלך עבדאללה ברבת עמון לא רק כמנהל הכללי של חברת האשלג הארץ-ישראלית אלא גם כשליחם של בן-גוריון ושל הסוכנות היהודית; כאשר שוחחו עבדאללה ותאופיק פאשא עם נובומייסקי הם ידעו היטב שהם משוחחים למעשה גם עם בן-גוריון. בקשתו של זינגר לקבל אישור מהרשויות הישראליות בתל-אביב היתה בהתאם לנוהל הרגיל. אך זה בדיוק היה העניין. החלוקה שינתה את המצב. נציגי עבר הירדן ביקשו לכפות על החברה לשנות את מעמדה ולנתק

עובדי המפעל
בקרונות

אותה מכבליה היהודיים-הציוניים. אם החברה תסכים לכך, יזכה החלק שייוותר בטריטוריה הערבית בהגנה ויותר לו להמשיך ולפעול. אך תאופיק פאשא לא השאיר מקום לשום ספקות בדבר התוצאות שתהיינה לעמידת החברה במריה. הוא הטיל את האשמה על נובומייסקי וטען שהוא מעדיף לנהוג על-פי שיקולים פוליטיים ורגשות לאומיים ופאנטיות, במקום לפעול על-פי האינטרסים של החברה בשעה שבעלי המניות בוטחים בו שישמור על האינטרסים שלהם.³⁵ למרבה האירוניה נובומייסקי וחברתו הפכו למוקד לניגוח ביקורתי של שני הצדדים, הישראלי והירדני, אך מסיבות מנוגדות. הירדנים האשימו אותו בציונות; הישראלים פסלו אותו מפני שאיננו די ציוני. ההאשמות עברו לאיומים גסים בירדן ולסימני אזהרה אילמים עדיין בישראל. האשמות לא פחות מזיקות העלו פועלי החברה שפוננו, והאשמותיהם הפכו לזרז שהוביל לפירוק הסופי של חברת האשלג.

עמדתם של פועלי החברה היהודים

במבט לאחור נראית ההוראה לפנות את המפעל הצפוני ואת בית-הערכה הגיונית ומוצדקת מעל לכל ספק. הם היו בנחיתות צבאית גדולה, מבודדים וללא סיכוי רב לקבל תגבורת וסיוע. הפועלים ידעו היטב שיישובים אחרים באזור ירושלים, וכפר-עציון כפרט, נפלו לידי הערבים כשהם סובלים מאבדות רבות בנפש, ויושביהם הנותרים נלקחו בשבי. הם ידעו היטב גם מה עלה בגורלו של

פירוק חברת האשלג בשנת 1948

מפעל חברת החשמל בנהריים, שאף הוא נמצא מעבר לגבולות ישראל ולתחום המוגן על-ידה. לפיכך ניתן היה לצפות שההוראה לפנות את המקום תתקבל בהבנה, כמעשה עצוב אך הכרחי. אולם למעשה היא עוררה מחלוקת מרה, והדיה נשמעים בספרי ההיסטוריה על המאורעות ובקרב אלה שהיו מעורבים בה.³⁶

פועלי חברת האשלג היהודים לא ראו את עצמם כפועלים גרידא המקבלים שכר עבור עבודתם, ולא תפסו את ארגון העובדים שלהם כעוד ארגון מקצועי שנועד לדאוג לרמת שכרם ולשיפור תנאי עבודתם. הם ראו עצמם כחלוצי האומה, כתנועה חלוצית שמוטלות עליה משימות חשובות והרואיות. בעיני אנשים אלה נראתה הפקרת המפעל והיישוב שלהם כמעשה קיצוני שאינו רק בגדר כישלון אלא אף גובל בכגידה.

יהודה קופלביץ, המנהיג-המוכתר של הפועלים, היה הדובר הבהיר ביותר שביטא את עמדות הפועלים.³⁷ כך למשל ציין במכתב מפורט ששלח אל נובומייסקי באוקטובר 1941 שרוב הפועלים גויסו מקרב הקיבוץ המאוחד, שהוא 'יורשו של גדוד העבודה של יוסף טרומפלדור, שנוסד במטרה לפעול בשני כיוונים: עבודה והגנה'; ואכן הפועלים במקום היו מאורגנים במסגרת פלוגת סדום של הקיבוץ המאוחד. קופלביץ הוסיף עוד כי כל חבר בקיבוץ הוא חבר באופן אוטומטי בארגון ה'הגנה', ולפיכך יהיה נכון למלא כל תפקיד שיוטל עליו, בין בהתגייסות לכוחות הברית בחוץ לארץ, בין בהגנה על היישוב. קופלביץ הסביר שהפועלים רואים עצמם כחלק של תנועה רחבה יותר, ושהם כפופים להוראותיה ולמשמעתה: 'כל [מה שנוגע להגנה] מאורגן על ידי רשות הגיוס המרכזית, וכל חברי הקיבוץ כפופים לה ומצייתים להוראותיה'. לשון אחר, הם אינם רק פועלים נאמנים של החברה, אלא בראש וראשונה הם חברים נאמנים בתנועה חלוצית שיש לה מחויבויות לאומיות. הוא סיים את מכתבו, בדרך אופיינית, בציטוט מדברי טבנקין, המנהיג האידאולוגי של הקיבוץ המאוחד, אשר הורה לכל חבר בתנועה להיות 'חיל-חלץ' טוב ונאמן, '...ומעל הכל, החייל היהודי נושא עמו את השבועה הקודמת לכל השבועות האחרות: נאמנות לציונות'.³⁸

ביחסיו עם נובומייסקי נהג קופלביץ כמתנח. לעתים קרובות הציג את עצמו כמורה חלוץ ונותן הוראות מדיניות ואידאולוגיות, וזאת לא בסגנון צייתי של מועסק אלא באסטרטגיות שגבלה לא פעם בחספוס. ואולם חברת האשלג נהנתה מן המסירות המיוחדת של עובדיה. פועלי החברה התייחסו אל המרחב הצחיח והחשוף לא כפי שנראה לעיניהם, אלא כפי שהיה עשוי להיות, והתמסרו למשימה לממש את חזונם.

החברה גילתה במהרה כי בהקשר של שוק העבודה הארץ-ישראלי חוזים לטווח ארוך עם פלוגת העבודה היו הדרך היעילה ביותר להבטיח כוח עבודה למקום שבו שררו תנאים כה קשים ותובעניים כים המלח. החל בראשית שנות השלושים באו הפועלים הללו מאזור ירושלים ובפרט

36 נוגעת לעניין ומועילה במיוחד הרצאתו של מאיר פעיל בכנס שהוקדש לתולדות חברת האשלג, שנערך על-ידי בן-צבי בסדום ב-5 באפריל 1993. עותק של נוסח ההרצאה נמצא בארכיון חברת האשלג באוניברסיטת בן-גוריון. ראה גם: צ' דרור, 'ישוב שנבנה פעמיים, תל-אביב תש"ן.

37 קופלביץ אל נובומייסקי, ים המלח דרום, 8 באוקטובר 1941, אח"ה. קופלביץ כתב עכרית, אולם מכתב זה, כרוב התכתבותו עם נובומייסקי, תורגם לאנגלית. שפת הדיבור של נובומייסקי ושל חברי צוות בכירים אחרים במשרד בירושלים, אשר כמוהו הגיעו ארצה מרוסיה, היתה רוסית. ראיון עם ציטרון, 25 בנובמבר 1993, אח"ה.

38 קופלביץ אל נובומייסקי, שם.

מרמת-רחל, קיבוץ שהשתייך לקיבוץ המאוחד, אם כי למעשה התנועה היתה מסוגלת לגייס פועלים לחברת האשלג מקרב כל חבריה. יתר על כן, כאשר המפעל הצפוני נעזב, התיישבו רבים מפועליו בקיבוצים של הקיבוץ המאוחד או ייסדו קיבוצים חדשים במסגרת תנועה זו. ככל תקופת קיומה נהגה פלוגת העבודה של ים המלח בחברת האשלג כמנהג בעלים. הפועלים לחצו על החברה לסייע להם להקים קיבוץ — הוא בית-הערכה — במקום שהיה ללא ספק אחד הנידחים והצחיחים ביותר בארץ-ישראל ותנאי החיים בו היו קשים ביותר. הם אף האיצו בחברה להרשות למספר רב של נשים להיות פועלות במפעלי ים המלח, הן מתוך השקפתם השוויונית והן בשל רצונם לבנות קהילייה נורמלית עד כמה שהדבר ניתן, בדומה למתכונת המקובלת בשאר יישובי הקיבוץ המאוחד. בעיקרו של דבר הם ראו בחברה מקבילה תעשייתית ליישובים החקלאיים הרבים שהקימו חברי התנועה במקומות אחרים בארץ, ועל כן הם העתיקו לים המלח את מסר העבודה השוויוני ואת תרבות החברה השיתופית שהתפתחה בקיבוצים ובפלוגות אחרות שעסקו בעבודות ציבוריות בכל רחבי היישוב מאז ראשית שנות העשרים. התוצאה היתה מיוזג רב עצמה של להט אידאולוגי וחלוצי אשר יצר קשר עמוק בין הפועלים, היישוב והמפעל. הניתוק אשר כפתה החלוקה של ארץ-ישראל על קשר זה היה טראומטי.

הפועלים הבינו שהקלייתם נתונה בסכנה. בחודשים שלאחר החלטת האו"ם הם ביקשו תגבורת וחיזוק את ביצורי הקיבוץ. תחושת הסכנה המתגברת משתקפת מן היומן המרשים שניהל דוד קורן, אחד מראשי הקיבוץ, בחודשיה האחרונים של בית-הערכה.³⁹ הוא מתעד את התרברבות הפועלים שטענו עד ימי הקיבוץ האחרונים כי ביכולתם לעמוד בפני התקפה מצד הערבים. זה היה הרקע לבעיה הקשה ביותר שעמדה בפני חברי הקיבוץ — השאלה אם יש לפנות את הנשים והילדים מאזור הסכנה, הוויכוח לא היה מתעורר אילו לא היתה קבוצה גדולה של פועלים שהיו נחוישים בדתם להישאר במקום, והאמינו שהם מסוגלים להדוף התקפה מצד האויב. עד לרגע שבו ניתנה הוראת הפינוי היתה הקהילייה חצויה בשאלה זו ומשהתברר לאנשי המקום שאינם מסוגלים להגיע לכלל הסכמה בינם לבין עצמם, החליטו להעביר את ההכרעה בשאלה לידי התנועה ולארגון ה'הגנה'; כאשר הגיעה הוראת ה'הגנה' לפנות את המקום הם צייתו לה בוריוזות אם כי באי רצון ובצער.

ככל שהתקרב סופה של הפרשה החלו חברים לחפש סיבות שגרמו למה שנראה בעיניהם אסון. בהדרגה התמקדה הביקורת במנהלי החברה ובמנהלה הכללי בפרט. מיומנו של קורן עולה החשד בנובומייסקי שהוא מוכן להפקיר את האינטרסים של הפועלים כדי לשמור על מפעלי החברה. מבקריו של נובומייסקי טענו נגדו שהוא מזדהה עם בעלי המניות הזרים יותר משהוא מזדהה עם המשימה שלמענה היו הפועלים מוכנים להקריב כה הרבה. ככל שהתקרבה שעת מימוש החלוקה והסכנה לקהילייה נעשתה מוחשית יותר, הלך וגבר חוסר האמון בנובומייסקי.

קופלביץ היה המבקר הקולני ביותר של נובומייסקי. נראה שהיה זה בלתי נמנע שייוצר מתח בין מנהיגי של חברה לאומית וסוציאליסטית מיליטנטית לבין נציגו של עסק קפיטליסטי שנמצא בבעלות משקיעים זרים. בין קופלביץ לנובומייסקי היו במהלך השנים התנגשויות תכופות בענייני שכר, תנאי מגורים והגדרות תפקידים בעבודה, אולם מגעיו של נובומייסקי עם נציגי עבר הירדן החריפו את העימות בין השניים. נראה שלקופלביץ לא היה כל מושג על כך שנובומייסקי ייצג לא

איסוף קרנליט (1944)

רק את החברה במגעים אלה אלא היה גם שליחו של בן-גוריון. הוא חשד שמתוך חשש מתוצאות החלוקה יראה נובומייסקי את תפקידו כמנהל חברה בריטית ויתפשר על חשבון האינטרסים הציוניים.

חוסר האמון והחשדנות הפכו אחרי הפינוי לדוקטרינה, שקיבלה ביטוי מפי כמה עובדים ותיקים של החברה, ביולי 1948. ההאשמות הרווחות ביותר היו אלה שהעלו אברהם דה-לאו (de Leeuw) ומאיר כהנר.⁴⁰ אלה של דה-לאו היו ברורות וחמורות במיוחד.⁴¹ את האשמה באבדן המפעל הצפוני הוא הטיל על נובומייסקי, זינגר וחברי ההנהלה הזרים, שהיו מוכנים לשתף פעולה עם אנשי עבר הירדן ועם הבריטים. במסמך נסער הוא הוקיע את התנהגות ההנהלה ואת השקפותיה. הוא ייחס לחברה את העמדות הבאות: 'חברת האשלג היא חברה אנגלית; יש לנו יחסים טובים עם ממשלת עבר הירדן; מדינה יהודית היא דבר בלתי אפשרי; צבאנו חסר תועלת; רק האנגלים מסוגלים לסדר עבורנו דברים, וכו'. בגלל עמדותיה אלה, כך הסיק דה-לאו, אין לחברת האשלג אמון לא בסוכנות היהודית ולא ב'הגנה', והיא לא האמינה שיש סיכוי שהפועלים יארגנו הגנה מתאימה.⁴²

דה-לאו אף עבר מהעלאת האשמות להצעת מעשים כדי לתקן את המצב: 'מאז 15 במאי 1948 השתנה המצב באופן רדיקלי, והגיע הזמן לאמצעים חדשים'. 'האמצעים החדשים' הללו היו הקמת 'נציבות ים המלח', שתפקידיה יהיו: א. 'לחקור מה בדיוק קרה בים המלח, ולראות מדוע זה קרה'; ב. 'לאסוף וללמוד את כל החומר שניתן להשיג בעניין האשלג וים המלח, הזיכיונות, העבודה, הדו"חות וכו'... לנקוט צעדים כדי לשמור את המיכון שנרכש בים המלח; ג. 'ליעץ

40 א' דה-לאו, ים המלח — סודי, חיפה, 11 ביולי 1948, אחה"ה. ראה גם: מ' כהנר, שנה לפטירתו [חמ"ד], 1965.

41 דה-לאו, שם.

42 קופלביץ לדוגמא במכתב אישי ששלח אל רוזי מיד לאחר הפינוי הוא משבח אותו על האומץ שהיה לו לקבל החלטה כה קשה ועל ביצועה המוצלח, ומסיים בהבטחה להמשיך ביחסיהם החמים והחברתיים גם בעתיד. ראה: קופלביץ אל רוזי, תל-אביב, 21 במאי 1948, אחה"ה (העתק של המכתב נמצא בארכיון גן-שמואל).

לממשלה, מה עליה לעשות מיזמתה שלה — דה-לאו קיווה שההמלצה העיקרית של 'נציבות ים המלח' תהיה להשעות את הזיכיון הבריטי ולהקים חברה חדשה אשר תיהנה משותפות פעילה של הפועלים, ולא בייצור בלבד אלא גם בנייהול.

שבוע ימים אחר כך, ב-18 ביולי, שיגר קופלביץ' מסמך מפורט ותוקפני הרבה יותר אל שר האוצר, אליעזר קפלן, ובו חזר על כל הדברים שכתב דה-לאו והוסיף עוד צעדים מעשיים אחדים שיש לנקוט. קופלביץ' הודיע לקפלן שהוא מייצג קבוצת מומחים אשר תרמו לפיתוח החברה מאז ייסודה והם קשורים לה בכל נפשם והם מצפים לעתידה. קבוצה זו מוכנה, 'בלי שום קשר לחברת האשלג', להשתתף בתכנון הפעלתו מחדש של זיכיון חברת האשלג הארץ-ישראלית.⁴³ קופלביץ' טען שאף-על-פי שהארץ נמצאת בעיצומה של מלחמה יש להתחיל בתכנון מיד כדי לא לאבד זמן ולמנוע נזק נוסף מהתעשייה. הוא הציע להקים מיד 'ועדה ממשלתית' שתפקידה יהיה להכין תכנית מקפת להקמת חברה חדשה אשר תיקרא 'מפעלי ים המלח'; זו כנראה הפעם הראשונה שאנו מוצאים את השם המדויק של החברה החדשה שתבוא במקומה של חברת האשלג הארץ-ישראלית בע"מ.

לאחר שהציג רשימה מפורטת של עניינים טכניים וכלכליים שיש לטפל בהם הגיע קופלביץ' לחלק המסובך והמהפכני ביותר — הבעיות המדיניות והמשפטיות הכרוכות בהקמת חברה יורשת לחברת האשלג. הצעתו היתה ישירה ורדיקלית. הוא המליץ שישראל תשתלט על החברה בדרך של הלאמה, וקרא למדינה להשקיע השקעה גדולה במפעל ולרכוש את חלקם של בעלי המניות. כיוון שחשש מחוסר הנאמנות של מנהלים זרים ביקש להקים הנהלה חדשה אשר בה הפועלים ישתתפו באופן מלא... ישאו באחריות לייצור ולניהול של העסק בכל הרמות. הוא הציע לנקוט הליכים משפטיים כדי להקנות לחברה צביון חדש שיתאים 'לצרכיה של מדינת ישראל'. פירוש הדבר היה בראש וראשונה לשים קץ לקרבה של החברה לבריטניה, קרבה שבאה לביטוי במקום מושבו של חבר המנהלים ובמיקום משרדי ההנהלה וכן בעדיפות שניתנה לבריטניה ברכישת מוצרי החברה.⁴⁴ בהגישו את הצעותיו להגדיל את חלקם של הפועלים בחברה הזכיר קופלביץ' לקפלן כי במהלך תשע-עשרה השנים צברו הפועלים ניסיון רב וקשרו את גורלם בחברה באמצעות הסכמי עבודה קיבוציים, בהקמת בית-הערכה ובניסיונות להקים יישובים גם במקומות אחרים. הוא הבטיח לקפלן שהפועלים מסוגלים להמשיך ולספק עובדים מקצועיים, וכי הם יעמדו, בסיוע ממשלתי, המשך לבית-הערכה ולקבוצות פועלים קבועות אחרות. קופלביץ' הזהיר ששיתוף פעולה כזה ייתכן רק תחת הנהלה חדשה ובחברה שתאורגן מחדש.

המוצא — פירוק חברת האשלג הארץ-ישראלית

חלק גדול מהתרחיש שהציג קופלביץ' אכן התגשם, אם כי לא במהירות שציפה לה. ארבע שנים אחר כך, ב-29 ביולי 1952, הוקמו מפעלי ים המלח כיורשים לחברת האשלג הארץ-ישראלית בע"מ. אחד-עשר חודשים מאוחר יותר, ב-18 ביוני 1953, פרש נובומייסקי באופן רשמי, אם כי כבר עם הקמת החברה החדשה הוא הודח למעשה מניהולה, כמוהו כשאר חברי ההנהלה הזרים

43 קופלביץ' אל קפלן, תל-אביב, 18 ביולי 1948, אתה"ה.

44 ראיון עם א' ציטרון, 17 ביוני 1993, אתה"ה.

הובלת האשלג
בקרונות אל בית-
החרושת (1944)

אשר פיקחו על פיתוחה של חברת האשלג בתקופת המנדט. תיאור מפורט של הפיכת חלקה הישראלי של חברת האשלג למפעלי ים המלח חורג ממסגרת מאמר זה, אולם ראוי להזכיר כאן עניינים אחדים המבליטים את טיבו של המשבר שחזה נובומייסקי ואת תרומתה של הפרשנות של קופלביץ וחבריו הפועלים להבאת קצה של חברת האשלג.

הצעתו של קופלביץ להקים ועדת חקירה התקבלה על-ידי הממשלה. ב-31 באוקטובר 1948 מינתה הממשלה ועדה בת שבעה חברים, ובראשה אליעזר הופיין, שהיה דמות מובילה בעניינים הפיננסיים של התנועה הציונית בתקופת היישוב והתמנה למתאם כלכלי של משרד ראש הממשלה. על ועדה זו הוטל לחקור את האפשרויות הטכניות, הפיננסיות והמדיניות להפקת כימיקלים מים המלח. כתב המינוי של הוועדה העניק לה לכאורה סמכות לחקירה רחבה הרבה יותר מחקירה של חברת האשלג, ואכן הופיין טען ש'אין שום כוונה, לא מצד הממשלה, ולא מצדו כיושב ראש הוועדה, להפוך את הוועדה שלנו לוועדה שתבחן או תחקור איזה ענין שהוא הנוגע לפעולותיה של חברת האשלג הארצישראלית'.⁴⁵

ההכרזה של הופיין היתה נחוצה, משום שגם קופלביץ וגם דה-לאו התמנו, חרף מחאותיו של

45 הופיין אל חברי ועדת ים המלח, 13 באוקטובר 1948, אה"ע, מחלקה ד/104, תיק 286.

נובומייסקי, לחברים בוועדה זו. כאשר התלונן נובומייסקי בפני שר האוצר קפלן על כך שבוועדה יושבים חברים עוינים, השיב לו קפלן באופן מפורש שאין זה עניינו את מי הממשלה ממנה, והוסיף בנימה סרקסטית ובאזהרה מובלעת כי 'חברת האשלג הארצישראלית חייבת לזכור כי היא פועלת בתוך הטריטוריה של מדינת ישראל'. קוצר הרוח שגילה קפלן כלפי נובומייסקי בא לביטוי גם בשיחה שניהל כעבור זמן קצר עם זינגר, ובה אמר לזינגר כי 'חשוב שהמנהלים היהודים ימלאו את חובתם לממשלה, ושלא ינהגו בהכרה שלא בלב שלם, כפי שאפשר לראות בהתנהגותו של נובומייסקי'. באותה פגישה החל קפלן לבדוק עם זינגר מי יוכל להחליף את נובומייסקי כמנהל כללי.⁴⁶ נובומייסקי פנה גם אל בן-גוריון וטען: 'אני וחברי הבחנו להפתעתנו שהוועדה של הוסיין מתייחסת רק לזיכיון של ים המלח, אך גם פנייה זו לא נשאה תוצאות'.⁴⁷ להאשמותיהם של קופלביץ וחבריו היתה ללא ספק השפעה על עבודתה של הוועדה כמו גם על חברים בממשלה. בניגוד להכרזותיו הראשונות של הוסיין דנה הוועדה בחברת האשלג ובפעולותיה. למשל אחד מחברי הוועדה השתמש בפרוטוקולים של מפגשים שהיו בין ראשי חברת האשלג לבין ממשלת המנדט ונציגי עבר הירדן כדי להטיל ספק בנאמנותו הציונית של נובומייסקי. גם מנהלים אחרים בחברה נתבקשו לענות על שאלות בדבר המגעים שקיימו עם הבריטים ועם אנשי עבר הירדן ולגלות מה נאמר בהם. כיוון עבודתה של הוועדה התברר כאשר היא ביקשה את עצתו של היועץ המשפטי של משרד החוץ ד"ר שבתאי רוזן בשאלה אם יכולה ממשלת ישראל לבטל את זיכיון חברת האשלג הארץ-ישראלית בתחום הטריטוריאלי של ישראל ואם יהא עליה לשלם פיצויים. הוועדה החליטה פה אחד שאין היא מאמינה ביכולתה של חברת האשלג לחדש את פעילותה, משום שאין היא זוכה לאמון פועליה. בדיון-וחשבון של הוועדה הובאה המסקנה הגורפת כי 'היחסים בין ההנהלה והפועלים היו רחוקים מלהיות משביעי רצון במשך כל תקופת קיומה של החברה'. דגש מיוחד הושם על פעולות החברה במהלך המשבר של מאי 1948 — אלה יצרו 'תחושה של מרירות כלפי הנהלת החברה'. משום כך קבעה הוועדה כי פועלים מנוסים לא ירצו לחזור לעבוד עבור ההנהלה הנוכחית. יתר על כן, הדר"ח המליץ לשתף את הפועלים בניהול החברה החדשה ולהקים שלושה יישובים חדשים באזור ים המלח. ועדת הוסיין אימצה אפוא כמעט את כל ההצעות שהעלה קופלביץ במכתבו אל קפלן ביולי 1948.⁴⁸

הדר"ח הוסיף עוד המלצה לממשלה — ליצור מבנה חדש לחברת האשלג קודם שיזרמו אליה כספים. מסקנות מרחיקות לכת אלה נועדו להביא להחלפת המנהלים הזרים במנהלים ישראלים נאמנים ולהלאמת החברה באמצעות 'משא ומתן ידידותי' ולא בכוח. היה צורך לנקוט זהירות, שמה תיראה ממשלת המדינה הצעירה בעיני קהיליית הפיננסים העולמית כמי שמבטלת זכויות של משקיעים זרים ושל מחזיקי זיכיונות חוקיים. עדיף היה להשיג את השליטה בחברה על-ידי דחיקת המנהלים הזרים 'לוותר על זכותם לזיכיון ברצון ותמורת פיצוי סביר'.⁴⁹

עד סיום עבודת הוועדה ולאחר שהגיש קפלן את הדר"ח לממשלה באוקטובר 1949 התעוררה בציבור תמיכה נרחבת בהלאמת המפעל בדרך זו או אחרת. בימין המפה הפוליטית עמדה 'חרות', אשר מתוך השקפה לאומית התנגדה לכל זיכיון שניתן לחברה זרה. בשמאל המפה תמכה מפ"ם

46 תזכיר של זינגר, 12 באוקטובר 1948, אחה"ה.

47 נובומייסקי אל בן-גוריון, 10 בדצמבר 1948, אחה"ה.

48 דר"ח ועדת הוסיין, 8 באוקטובר 1949, עמ' 18-22, אחה"ה.

49 שם, עמ' 18.

בהלאמה, מתוך שכנוע אידאולוגי ומתוך הזדהות עם הפועלים. גם הפועלים נאבקו למען שינוי בהנהלה, ונימקו זאת בהתנהגותה של החברה במהלך מלחמת השחרור. מול הדרישה להלאים את החברה לא היתה תמיכה מאזנת, לא בממשלה ולא בציבור, בדרישה לשמור על חברת האשלג במתכונתה הקיימת. הדו"ח הגביר מאוד את הביקורת על החברה, וגרם לה נזק שלא ניתן היה עוד לתקנו.⁵⁰

הדאגה שלא לסכן את מעמדה של ישראל בקהילייה הפיננסית העולמית הובילה למשא ומתן ממושך שבמהלכו היה למנהלי החברה יתרון משמעותי. הם אמנם הפסידו במערכה על דעת הקהל בישראל ובממשלה, אך, כפי שקבע הדו"ח בצדק, ישראל היתה חייבת להיות רגישה לאינטרסים הבינלאומיים שלה. ההחלטה בעניין חברת האשלג השתזרה בנושא רחב יותר – הסדר התביעות ההדדיות בין ישראל לבריטניה אחרי סיום המנדט.⁵¹

ההסכם הסופי קרא הן לחברה והן לממשלת ישראל להשקיע בפיתוח המפעל בסדום ולסלול כביש גישה חדש מדימונה לים המלח; לבעלי המניות הובטח מתן פיצוי באמצעים פיננסיים שונים, בעיקר ארוכי טווח; מונתה לחברה הנהלה חדשה שישבה בישראל ושהשליטה בה היתה בידי הנציגים הישראליים, ביחוד נציגי הממשלה; נובומייסקי המשיך לקבל משכורת ותשלום עבור הוצאות מסוימות עד להקמת מפעלי ים המלח, אולם סמכותו נשחקה לחלוטין.

למרות דו"ח הופיין ולמרות הביקורת הציבורית הרחבה על ההנהלה לא השכילו נובומייסקי ועמיתיו לשנות עמדות והשקפות ישנות. כמעט שנתיים ימים לאחר הקמת המדינה המשיכו נובומייסקי וחברי ההנהלה שישבו בלונדון ובניו-יורק לטעון שהזיכיון לא נפגע מבחינה משפטית. הם עמדו על כך שהשינוי היחיד שחל עם הקמת המדינה הוא שזיכיון החברה הפך לרב-לאומי. באי רצון הם הסכימו להודות בכל זאת שעם חלוקת הארץ חולקה גם החברה והחלק הנמצא בתחומי המדינה היהודית הפך לחברה ישראלית עצמאית.⁵² לאי רצון זה היו שותפים לא רק חברי ההנהלה הבריטים הנוצרים אלא גם חברים ציונים ותיקים ורבי השפעה, כגון חברי הקבוצה שהיתה קשורה למנהיג לשעבר של ציוני אמריקה לואיס ברנדייס. נובומייסקי וחברי ההנהלה ויתרו לבסוף על המאבק לשליטה בחלק זה של חברת האשלג, מאחר שלא הצליחו לגייס את ההון שישראל דרשה מהם כדי לחדש את העבודה במפעל בסדום. אי יכולתם לגייס משקיעים חדשים היא שהביאה את ממשלת ישראל להעביר לידיה בשנת 1952 את השליטה בחברה ולארגנה מחדש. כישלון זה לממן את חידוש פעולת חברת האשלג היה התוצאה המזיקה ביותר לטווח הארוך של דו"ח הופיין, שערער בקרב משקיעים זרים את האמון ביציבותה של החברה ובסיכווייה לעתיד.⁵³

50 ראה קטעי עיתונות מן השנים 1933-1948 שנאספו על-ידי חברת האשלג הארץ-ישראלית, אמ"י, חטיבה 980, תיק 32; וכן: מ' נובומייסקי, האמת על זכיון ים המלח, תל-אביב תש"י, עמ' 3, 8-11.

51 המנהלים דנו פעמים אחדות בבעיה זו עם משרד החוץ, אף שרק לעתים רחוקות זכו לקבל את האישור לדרכי הפעולה המבוקשות. ראה: PRO, FO 371/75389, 75249, 75250, 82582, 91736. קורן (לעיל, הערה 8), עמ' 120; בן-גוריון, יומן המלחמה, עמ' 969.

52 קיימת התכתבות נרחבת ורצופה בין ההנהלה לבין הופיין ושרי ממשלה, בפרט קפלן, ואחד הנושאים המרכזיים בה היה הרכב ההנהלה של החברה החדשה. נושא זה נגע למהות האופי הלאומי של החברה. המנהלים הזרים השתדלו לשמור על מקומם בהנהלה, בעוד הפקידים הישראלים לחצו לכיוון שליטה ממשלתית. ראה למשל: גלנקורן אל הופיין, 1 בדצמבר 1948, אחה"ה; ר' סולד, נובומייסקי, י"ב ברודי וי' סימון אל קפלן, 5 באפריל 1950, שם; וכן הפרוטוקול מפגישתם עם קפלן בישראל, 30 במאי 1950, שם.

*

יש לא מעט אירוניה בדרך שבה הגיעה חברת האשלג הארץ-ישראלית לסוף דרכה. נובומייסקי היה ציוני מסור, וללא ספק האיש החשוב ביותר בהגשמת הרעיון הרומנטי של הפיכת אדמה שוממה ובלתי מפותחת למחוז יצרני גדול אשר ירחיב את תחומה של המדינה היהודית שהיתה עתידה לקום. אולם החברה שהוא יסד כמפעל ציוני נסגרה על-ידי ממשלה יהודית.

שורשי הבעיה היו טמונים בחברת האשלג כבר מייסודה, והם באו לביטוי במבנה הארגוני שנכפה על נובומייסקי כשהקים את החברה. תוך זמן קצר התברר לו כי בניגוד לכוונתו לא יעלה בידו לארגן את חברת האשלג אם היא תהיה חברה יהודית בלבד הנתמכת על-ידי ארגון ציוני. האינטרסים הלאומיים הבריטיים השפיעו על קביעת סעיפי הזיכיון. אשלג וכימיקלים אחרים של ים המלח היו חומרי גלם בעלי חשיבות אסטרטגית, והגרמנים היו יצרניהם החשובים ביותר באירופה. משום כך היתה בריטניה מעוניינת להבטיח לעצמה הספקה בלתי תלויה של חומרים אלה אשר תהיה נתונה לשליטתה. היה ברור אמנם שיהודים פרו-ציונים יוכלו לממן את ההשקעות הנחוצות להגשמת רעיונותיו הנועזים והחדשנים של נובומייסקי, אולם הבריטים היו נתונים לחץ ערבי להבטיח שאוצרות הטבע של ארץ-ישראל לא יינתנו ליהודים בלבד. משום כך הזיכיון הביא בחשבון את היריבות הקיימת בין הקהילות השוכנות בארץ-ישראל, וכפה על החברה להקים כוח עבודה דו-לאומי, לשלב בין בעלי המניות מספר סמלי של ערבים ולמנות מנהל ערבי. האינטרסים הלאומיים הבריטיים הובטחו על-ידי הדרשה שיושב ראש חבר הנאמנים יהיה בריטי ושמשרדיה הרשומים של החברה יהיו בלונדון.

עם תום המנדט הבריטי גילתה ממשלת בריטניה שוב ושוב זלזול במאמצייהם של חברי ההנהלה הבריטים בראשות הלורד גלנקורן למצוא תמיכה חומרית ומדינית. בשורה של דיונים פנימיים שהתנהלו לאחר קבלת הסכם החלוקה והקמת המדינה החליטו פקידים בריטים שחברת האשלג הארץ-ישראלית היא בעיקרה חברה יהודית וכי יש לראותה כמפעל ציוני. לפיכך הגיעו למסקנה שהחברה היא עול המפריע לקידום האינטרסים הבריטיים בעולם הערבי.⁵⁴ בתזכיר אופייני של משרד החוץ צוין כי אין להאמין שהחברה היא בריטית ('The point that the Company is British is just not believed').⁵⁵ יתר על כן פקידי משרד המסחר הודיעו למשרד החוץ שבריטניה יכולה להחליף את האשלג של ים המלח באשלג זול יותר המגיע לשוק מברית-המועצות. לאחר הקמת מדינת ישראל יכלה אפוא בריטניה מבחינתה לוותר על חברת האשלג הארץ-ישראלית.⁵⁶

המשבר שנגרם בעטייה של הקמת המדינה סתם את הגולל על החברה הרווחת. הגבולות הלאומיים החדשים שנכפו על-ידי רשות חיצונית פירקו את המנגנון שפעל ביעילות וללא הרבה חיכוכים במשך עשרים שנה. לא עבר שבוע ימים מאז הקמת המדינה והחברה הבין-לאומית המשגשגת נהרסה. הן ישראל והן ירדן הקימו חברות נפרדות אשר המשיכו לפעול זו מול זו

54 זו היתה דעה שהביעו השגריר הבריטי בעמאן סר אלק קירקברייד ופקידים אחרים. ראה בייחוד: PRO, FO 371/68685 (1948), 75249 (1949), 91736 (1951)

55 Amman Chancery למחלקת המזרח, 3 בנובמבר 1948, PRO, FO 371/68685, (1951)

56 זה היה מוטיב שעלה לעתים קרובות. ראה למשל: היגנס במשרד המסחר אל בורוז במשרד החוץ, 21 במארס

PRO FO 371/75249, 1949

כשרצועת ים צרה למדי מפרידה ביניהן, והן נזהרות שלא להפריע זו לזו. לפירוק החברה היו גם תוצאות אישיות. לנובומייסקי לא היה שום תפקיד באף אחת משתי החברות החדשות, והוא פרש כאמור זמן קצר לאחר הקמת מפעלי ים המלח. את רוב שנותיו האחרונות בילה בחוץ לארץ, וקשריו עם ישראל היו עתה בעיקר קשרים אישיים ופילנתרופיים. לאחר שזכר המאבק שנערך נגדו התעמעם, הוא זכה שוב למידה של הכרה על הישגיו החלוציים כאשר הטכניון העניק לו תואר דוקטור לשם כבוד בשנת 1957. אולם האכזבה האישית שהיתה מנת חלקו נשארה, והיא מצאה ביטוי בין השאר באוטוביוגרפיה שלו, שהיא בו בזמן גם סיפור תולדותיה של חברת האשלג הארץ-ישראלית; נובומייסקי מתאר בה אך ורק מאורעות שהתרחשו לפני הקמת המדינה ופירוק החברה. גם שאיפותיו של קופלביץ התפתחו בכיוון בלתי צפוי. במקום ליטול חלק בניהול מפעלי ים המלח, הוא הקדיש את מרצו לניהול המועצה המקומית של אזור ים המלח. בתפקיד זה היתה פעילותו מלווה במאבקים. היו לו סכסוכים אישיים עם חברי קיבוץ עין-גדי, שהוא יזם את הקמתו, ואת שארית חייו בילה בכדידות יחסית בבית בקיבוץ ואחר כך במקום אחר ליד חוף ים המלח. מבין חברי פלוגת העבודה שנטלו חלק בעבודה החלוצית של חברת האשלג הארץ-ישראלית לא היה כמעט איש שהשתתף בפיתוח החברה היורשת, לא כמנהל ואף לא כפועל. בשנים שלאחר מלחמת העצמאות ירד בישראל בהדרגה העניין בטיפוח יחזמות פועלים מבוקרות, יוזמות שהיה להן מקום חשוב בתקופה שלפני קום המדינה. משקיעים זרים לא רק חששו מפני אפשרות של הלאמה, אלא גם חשדו ביוזמות שהיו תחת שליטה של ארגוני עובדים או ארגונים דומים אחרים ונרתעו מהן.⁵⁷ גם לנציגים של פלוגת סדום לא היה חלק בניהול המפעל החדש. רוב הפועלים

57 לדיון בגורלם של עסקים שנוהלו על-ידי פועלים לאחר הקמת המדינה ראה: N. Gross, 'The Economic Regime during Israel's First Decade', S.I. Troen & N. Lucas, *Israel: The First Decade of Independence*, Albany, N.Y. (1995); Y. Greenberg, 'The Contribution of the Labour Economy to Immigrant Absorption and Population Dispersal during Israel's First Decade', *ibid.*

הוותיקים של חברת האשלג מצאו לעצמם מקומות עבודה אחרים במשך השנים שנדרשו לארגן מחדש את הייצור בסדום. ליד המפעל הדרומי לא הוקם קיבוץ חדש. המפעל העסיק עתה קבוצות פועלים חדשות שלא היה להן קשר לקיבוץ המאוחד או למסורת העבודה הפועלית. הם היו מובאים למקום באוטובוסים של החברה מערי פיתוח כגון דימונה, באר-שבע וערד. רק קומץ של מנהלים ואנשי מקצוע מנוסים וותיקים המשיכו לעבוד במפעלי ים המלח. מגורי הפועלים בסדום הם כיום עיר רפאים אשר מורי דרך עוצרים בה כדי לספר למבקרים על הקרבנות והחזון של דורות החלוצים בעבר.

חברת האשלג הארץ-ישראלית, בדומה לארץ כולה, חולקה בשנת 1948. בתרחיש שהציג באוקטובר 1947 אכן חזה נובומייסקי נכונה שיהיו סיבוכים, אולם הוא לא צפה שפירוק החברה יזרוז על-ידי מחלוקת מרה. כיום, קרוב לחמישים שנה אחרי מאורעות אלה, הולך ונרקם הסכם חלוקה חדש, הפעם ביזמת תושבי האיזור ולא כהסכם כפוי מבחוץ. אם תתרחש חלוקה כזו בדרכי שלום, הרי שיתוף הפעולה הכלכלי והטכנולוגי, שלדעתו של נובומייסקי היה הכרחי לקיימו לאורך כל הגבולות הלאומיים בארץ-ישראל, יהיה סוף אפשרי.

מסע לעתיד?

מרגלית שילה

רחל אלבוים-דרור, המחר של האתמול, א: דיון באוטופיות, ב: מבחר האוטופיה הציונית. הוצאת יד בן-צבי בשיתוף עם מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ג. כרך א': 246 עמ', כרך ב': 297 עמ'.

מסבירה המחברת את מהות האוטופיה וסוקרת בהרחבה את ההיסטוריה של כתיבתה, את סוגי האוטופיות ואת הביקורת על סוג ספרותי זה. הדברים מלווים באפארט מדעי רחב היקף ובהפניות מאירות עינים למחקרים רבים, החל מדיונים באפלטון, המשך בהתייחסויות לאוטור-פיה בתרבות הסינית ובתרבות האיסלאם, וכלה במחקרים על האוטופיה המודרנית. פרק נוסף עוסק בקשרים שבין משיחיות יהודית ומילנא-רית לבין אוטופיזם ציוני. אלבוים-דרור מרחיבה את הדיבור גם על תכניותיהם של מבשרי הציונות, ומעלה את השאלה 'היכן קו הגבול בין האוטופיזם היהודי המסורתי לאוטור-פיזם הציוני?' (א, עמ' 50). שאלה נוספת שאפשר להציג בהקשר זה היא האם תכניותיהם של מבשרי הציונות אמנם כלולות בז'אנר האוטופי? הרצל, אשר הדגיש כי ספרו 'אלטנוילנד' אינו בבחינת אוטופיה, הסביר כי אין לכנות בכינוי זה תכנית לפעולה. מדבריו עולה כי תואר זה הולם 'תכנית דמיונית... רעיון דמיוני שאינו נתן להתקיים במציאות'.¹ מחברי האוטופיות לא תמיד ראו אפוא ביצירותיהם אוטופיות, ואין זו

רחל אלבוים-דרור ראויה לכל שבח על הספר המונח לפנינו — לא רק בזכות מחקר האוטור-פיות הציוניות, אלא על עצם הרעיון לקבצן ולהציען בפני הציבור. נראה לי כי טוב יעשה הקורא אם יקרא תחילה את הכרך השני, שבו נדפסו האוטופיות, ורק לאחר מכן יעבור לדיון ניה של המחברת, המובאים בכרך הראשון. 'האוטופיסטים היו מראשי המחדשים בחיינו ומיזומי הרפורמות החשובות ביותר' (א, עמ' 172). במשפט זה מובלע הסבר לתפנית בעבודתה של אלבוים-דרור, שקנתה לה שם כחוקרת תולדות החינוך ומתמקדת כאן בחקר האוטופיות, תחום שכמעט לא עסקו בו עד כה במקומותינו. אופטימיות מחד גיסא ואמונה כי החינוך מעצב את האדם מאידך גיסא הן תכונות יסוד של כותבי האוטופיות העוסקות בחינוך. רוב הכותבים, אף אלה שהחינוך לא עמד בראש מעייניהם, שרטטו במידה זו או אחרת את המסגרת החינוכית של החברה העתידית בארץ-ישראל. האוטופיה הציונית שרטטה את המדינה הנכספת ובה בעת שרטטה את העם היהודי הנכסף, את 'האדם היהודי החדש'. בכרך הראשון של 'המחר של האתמול'

1 'אוטופיה', מילון אבן שושן, א, תשמ"ה, עמ' 18.

מתתיהו החשמונאי
(פסל של בוריס שץ,
1894)

וכדאי היה לתרגמו לעברית לטובת הקורא הישראלי.

הפרק המרכזי בספר כותרתו 'נושאים ודילמות באוטופיות הציוניות'. המחברת סוקרת בשיטתיות מגוון רחב של נושאים שנדונו באוטופיות תוך כדי ניתוח מכלול האוטופיות כחתיכי רוחב: מדינת מופת בעלת ייעוד וייחוד; סובלנות ושלום; היחס לגולה, ליהודי התפוצות ולגלות; היחס למדינות אירופה; מאפייניה של המדינה היהודית החדשה; החברה העתידית; שאלת התרבות והדת; השאלה הערבית ועוד עניינים מעניינים שונים שעל כמה מהם ננסה להצביע בהמשך דברינו.

מה מאחד ומה מייחד את האוטופיות השונות? כתיבת תולדות היישוב בארץ-ישראל מתמקדת בדרך כלל במישור הדיפלומטיה ובכניית הארץ. האוטופיות הציוניות 'מדלגות' על קשיי העשייה ומעלות אותנו לספירה של החזון והחלום. לדברי הרצל הציונות היא 'אידיאל שאין לו סוף' (א, עמ' 104), ובניסוחה של אלבוים-דרור: 'הן במחשבה האוטופית והן ביצירות שאנו מביאים במחקר זה לא המדינה היהודית עיקר — אלא הייעוד היהודי האוטופי' (שם). הצגת הייעוד הרוחני כמטרתה העיקרית של הציונות מדברת בעד עצמה.

ראויה להדגשה העובדה שבכל האוטופיות הציוניות מצוירת במדינה העתידה חברת מופת. למרות העובדה ש'חיבת ציון' והתנועה הציונית צמחו במידה רבה בתגובה מידית לאנטישמיות, האוטופיה הציונית לא הרבתה להתעסק בשאלת האנטישמיות, אלא התעמקה בשאלת החברה היהודית החדשה שתקום בציון. ניתן לומר שהדחף ליצירת מקלט בטוח הוליד את הרצון לשקם את העם היהודי מבחינה חברתית ורוחנית. דבריו המפורסמים של יהודה לייב פינסקר בחוברתו 'אוטואמנציפציה' בדבר יצירת 'מקלט בטוח שאין עליו עוררין', לא סיפקו את מחברי

אלא אחת מבין הסתירות המרובות המציינות ז'אנר ספרותי זה.

הפרק העוסק ב'אוטופיות ויצריהן' הוא מבוא לכותבים השונים וליצירותיהם. אלבוים-דרור מציגה בתמציתיות ובבהירות את המחבר-ריס, חלקם עלומים לגמרי, ומשרטטת בדיוק רב את מקומה של האוטופיה במכלול יצירתם. לדוגמא המחברת מביאה את סיפור חייו של בצלאל שץ, שביקש לממש את חזונו בכסף שקווה לגייס בעקבות הפצת האוטופיה שלו. המחברת גם מתמצתת מספר אוטופיות שמשום מה לא נכללו בספר. אחת מהן 'מבט קדימה', שנכתבה בידי הרב חיים פרייה מנדס, מעוררת עניין מיוחד. אוטופיה זו, שמחברה היה רב אורתודוקסי ספרדי שהתגורר בניו-יורק התפרסמה בשנת 1899 ומשתקפת בה חשיבה ציונית חדשה. מהערת המחברת מתברר שהחיבור זכה לפרסום מחודש בשפה האנגלית בשנת 1971,

השכלה מוגדרת יגורש בלא רחמים מממלכת האלקים, שכידוע הוא ריבון המלוכה' (שם, עמ' 40). כיצד כל זה מתיישב עם חירות ושוויון? לבכר פתרונים.

גם בסטירה של שלום-עליכם 'משוגעים' (1901) מתוארת חברת מופת. יהודיו של שלום-עליכם מרשימים בתוארם החיצוני, לבושם הוא ללא רכב וכולם בעלי נימוסים. גם בחברה זו, שמצויים בה הן גבירים והן קבצנים, שוררים חירות ושוויון. אזרחי המדינה הם אנשים משכילים ויודעי ספר. שלום עליכם, הסטייריקון הידוע, לא הפליג יתר על המידה בתיאור החברה העתידית, אך היהודים המשתייכים אליה מצט"ינים ברמתם לעומת היהודים הגלותיים.

בנימין זאב הרצל ב'אלטנולנד' (1902) צייר במדינה העתידית חברת מופת. חברה זו הקימה בעילות ובמהירות ארץ מודרנית המושתתת על כל הטכנולוגיה, ארץ אשר תושביה נהנים מחיי חירות ושוויון. החברה החדשה אימצה רעיונות חברתיים שיתופיים חדשים והקימה את הכפר החדש. 'לבערות לא היה מקום בתוך החברה החדשה, עם שכל אחד ואחד רשאי לבקש את הטוב כרותו' (שם, עמ' 160). סובלנות, דמוקרטיה, נאמנות וצדק מרחפים באווירה של מדינת היהודים החדשה. גיבורו של הרצל הוא צעיר שעלה לגדולה בזכות חוכמתו, יושרו וענוותנותו. 'החברה החדשה' בארץ-ישראל כה חיובית ומאירת פנים שאף הנכרי שברח מאירופה המנוונת אל אי בודד ביקש לשוב לציוויליזציה ולקבוע את ביתו בארץ-ישראל.

'ירושלים הבנויה', האוטופיה של בצלאל שץ (נכתבה בשנת 1918, פורסמה בשנת 1924), מתארת עולם בעל חוקיות חדשה — עולם ללא מלחמות, עולם בעל איכות חדשה. 'ואנחנו, "עם השלום", לקחנו חלק הגון בעבודה הקשה הזאת, עזרנו לכל העמים לבנות עולם חדש, עולם שכולו אור' (שם, עמ' 234). גם בעולמו של שץ העם היהודי הוא עם למופת: '... גם

האוטופיות. זו עוד אחת מן הסתירות המרובות באוטופיות אשר המחברת מצביעה עליהן. מחד גיסא ביקשה הציונות להציע פתרון למצוקתם הפיסית של היהודים ולהווייתם ה'לא-נורמלית', ומאידך גיסא היא כמעט תמיד סירבה להועיד להם עתיד 'נורמלי' וחיקקה את המורשת היהודית של 'העם הנבחר'.

חברת המופת המוצגת באוטופיות השונות היא רבת פנים ועם זאת בולטת שורת מאפיינים החוזרים ונשנים בחיבורים שונים. מנחם אייזלר ב'חזות העתיד' (פורסם בשנת 1885) הדגיש את עקרונות הצדק והחירות שישררו במדינה. החברה במדינת יהודה תהיה חברה חרוצה שתפריח את השממה ותבטיח חופש דת וסובלנות לכל הבאים בשעריה. האויבים שיצורו עליה יובסו, אך יזכו למחילה. אייזלר תיאר עם יהודי שימשיך את ייחודו הסגולי בארצו הישנה החדשה. אבנר, מלך היהודים, פונה אל בני עמו במילים: 'עליך, עם יהודה, למלא את תעודתך ולהיות עם סגולה' (ב, עמ' 21).

אלחנן לייב לוינסקי ב'מסע לארץ-ישראל בשנת ת"ת [2040]' (1892) תיאר ארץ פורחת אשר יופיה עולה על זה של שווייצריה. הארץ מיושבת בצפיפות רבה ואזרחיה בריאים יותר מאזרחי ארצות אחרות; חיי המשפחה המצוינים שבה הם המבטיחים את בריאותם של תושביה. גם בארץ זו שוררים החירות והשוויון, כל אזרחי חיה משכילים, אין בה בטלנים, ואף אחד אינו נזקק לצדקה. לוינסקי תיאר בהרחבה את טיבה של הארץ וסיכם את דבריו במילים אלה: 'הנה עתה נהפכה לעדן גן אלקים... ורק ישראל בידיו החזקות ובמוחו הגדול יכול לעשות את כל הנפלאות הגדולות האלה...'. (שם, עמ' 78). יעקב בכר ב'אנטי-גיוות בציון' (1898) תיאר אף הוא חברה המושתתת על שוויון וחירות. זוהי חברה משכילה במיוחד. 'הדיוטות אינם ננמצא בארץ ישראל. שומרי חומותיה הם תלמידי חכמים, אנשי מדע, וכל שחסר מידת

איור לכתיבה העת
'פּלסטין' (אליהו
סיגורד, 1929)

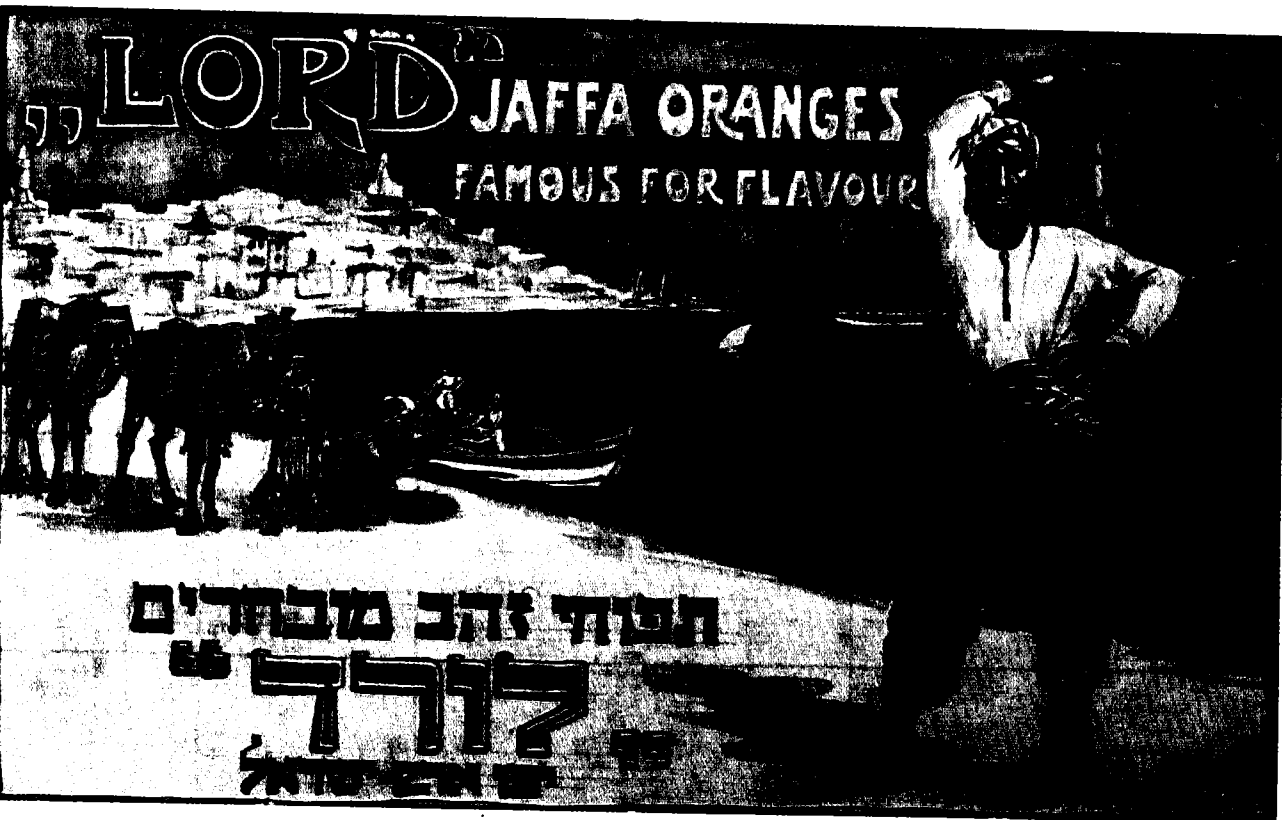
סטית התבטל ייחודו של העם היהודי. העמל הרב והיצירתיים שהושקעו ביצירת חברת מופת הולידו באורה פרוקסלי חברה יהודית 'נורמ-לית', עם שהוא 'ככל הגויים'. הסתירה האימננט-טית של הציונות, הרצון לעצב עם יהודי 'נורמלי' ו'נבחר' גם יחד, מתבטלת בחברה החדשנית של ברנפלד, ואולי אין ביטול זה אלא מימוש הסתירה.

חיים שלום בן-אברם — שהאוטופיה שלו היא האחרונה במחזור האוטופיות המובאות בספרה של אלבוים-דרור — התמודד עם דילמה זו והגיע לפתרון אחר. בחיבורו 'קומ-מיות' (פורסם בהמשכים 1921-1922) תיאר עם מצטיין אשר בנה מדינה מצוינת. בן-אברם הדגיש כי מלכתחילה רצו האנשים להיות 'ככל הגויים', אולם תוך כדי בניין מדינתם שינו את דעתם וביקשו להיות לחברה מצטיינת. 'כולמוס' — ההצטיינות אוהז בכלל את כל יושבי הארץ הקטנה... חובה קדושה מוטלת עליו להיות למלח העמים ולעשות את ארצו לצבי כל-הארצות... ההשגות הקטנות של 'נהיה נא ככל הגויים, בית ישראל'... חלפו ועברו חיש מהר' (שם, עמ' 284-285). ולא רק יהודי ארץ-ישראל, כך, אלא יהודי כל העולם הלכו בעקבותיהם. ההצטיינות ניכרת בכל תחומי החיים במדינה החדשה: בניין ערים, חקלאות, מסחר, השכלה

נוכרים באים להשתקע פה בגלל הארץ היפה, בגלל תרבותנו הגבוהה, ובייחוד בגלל מוסר-יותנו. בזאת אנו הראשונים בכל עמי תבל' (שם, עמ' 235).

היחיד שלא תיאר את העם היהודי בארץ-ישראל כנעלה על כל העמים היה זיגפריד ברנפלד. באוטופיה שלו 'העם היהודי והנוער שלו' (1920) תיאר אמנם חברה בעלת אופי חדש: 'מושג המשפחה... אינו קיים עוד בארץ ישראל במובנו המצומצם והמסוים... את מקומה תפש במידה רבה החוג הרחב והפורה יותר של החברה-העם' (שם, עמ' 204). ברנפלד ניסה לעצב חברה בעלת איכויות חדשות וסדרי עולם חדשים. הדרך להשגת האיכויות החדשות היא על-ידי חינוך חדשני. המדינה כולה עסוקה בחינוך הדור הצעיר, והוא עומד בראש מעייניה. מאחר שהילדים והנוער מתחנכים בבתים משלהם, חיי המשפחה החדשים מושתתים על 'טוהר בל ישוער', ויחסי הורים וילדים נעדרים רגשי אנוכיות. המדינה מרהיבת עין בגינותיה ובבנייניה. 'העם היהודי החדש אופיו שונה לחלוטין: הוא נהיה פעיל יותר, שמח יותר ובוטח בעצמו' (שם, עמ' 218). אולם ייחודו הוא דווקא בהעדר ייחוד: 'התייר משתומם, שהעם היהודי נבדל אך מעט מכל עם אחר' (שם, עמ' 226). באוטופיה הציונית-הסוציאלי-

ועוד. מחבר האוטופיה העלה את שאלה: 'היה-
פוך כושי עורו?', האם ייתכן שהעם ישתנה עד
כדי כך? והוא לא התפלפל בהסברים, והשיב
כפשטות: אין להתוכח עם עובדות.

סקירת חזון העם הנבחר באוטופיה הציונית
שופכת אור על מירב מאפייניהן של האוטופיות.
ז'אנר זה עוסק בשאלות החברה ולא בכעיות
היחיד. הפתרונות המוצעים לחולייה של החברה
עולים תמיד בקנה אחד עם הפתרונות לבעיותיו
של היחיד. האוטופיה בונה עולם הרמוני, אופ-
טימי, המבטיח תמיד סוף טוב ומספק. במחווה
של החברה העתידית כל השאלות נפתרות וכל
הסתירות נעלמות. אלבויס-דרור מרבה להצביע
על הסתירות שמאחורי החזיונות. החינוך הפתוח
המתואר בהרחבה רבה באוטופיה של ברנפלד

ובזו של שץ יוצר חברה סגורה ומסוגרת; ה-
שוויון המובטח לנשים בכל האוטופיות מנציח
את מעמדן הנחות, ויותר מכך, את העדר זכותן
לבור להן את אורח החיים הרצוי להן. במחוז
האוטופיה הן הילדים והן הנשים מאושרים
כתחומים המוגדרים שהוקצו להם. גם ערביי
ארץ-ישראל אסירי תודה לעם היהודי על
שהקים את מדינתו בארץ מגוריהם. העובדה
שהערבים הפכו למיעוט במדינה החדשה אינה
גורמת למורת רוח בקרבם. מציאות זו, שבה
מוצע לשאלות מורכבות פתרון פשוט אחד,
מקובלת על הדמויות הדמיוניות המאכלסות את
מדינת ישראל הדמיונית. בעולם הדמיון שוררים
שמחה ואושר אין-סופיים.

במהלך קריאת הספר עוררה את סקרנותי

מודעת פרסומת
לתפוזי 'לורד', זאב
רבן

יום גאולתו, וכי עליו לחכות ולחכות עוד, אף אם 'תמהמה...' (שם, עמ' 76). לוינסקי הוא ללא ספק המסורתי בין כותבי האוטופיות, והמדינה העתידית שלו מגשימה את המורשת היהודית הדתית-האורתודוקסית.

שלום-עליכם חזה גם הוא מדינה יהודית מסורתית, אם כי לפי חזונו יחולו בדת היהודית מספר שינויים. החברה במדינה העתידית שלו היא חברה דתית מסורתית — התושבים הולכים לבית-הכנסת ומתפללים בכבוד ובכוונה, והבנים והבנות לומדים תורה ועברית בחדר. זאולם בשבת ניתן להשתמש בטלפון ובבית-הכנסת מנגנים בעוגב, 'הוא זה שהלויים נגנו בו בבית המקדש' (שם, עמ' 192).

חזונו של אייזלר מורכב ובעל סתירות. במדינתו נמשכת המסורת המקראית, אם כי ניכרים בה גם אותות הזמן החדש. מדינת יהודה היא ארץ האבות ההיסטורית 'הארץ הקדושה' (שם, עמ' 20). מלך יהודה רואה עצמו ממשיך את המורשת ההיסטורית היהודית בת ארבעת אלפים שנה. ארץ-ישראל מחולקת שוב לשנים-עשר חלקים, כדוגמת החלוקה לשנים-עשר השבטים. שפת המדינה היא עברית, אך היא אינה שפת הדיבור. המדינה שוכנת בשבת, ובית-המקדש נבנה מחדש בירושלים, אך 'כל עיקרה של עבודת הקודש לא היה אלא אמירת פרקי תהילים או שירי תהילה חדשים' (שם, עמ' 33). מלך יהודה מאחד באישיותו את הכוח החילוני והדתי. עם זאת במדינת יהודה 'טקסים דתיים אסורים בפומבי. הדת היא מעניינם של בית הכנסת והבית' (שם, עמ' 23). חוקי המדינה אינם תואמים את חוקי הדת היהודית, ולעתים אף מנוגדים להם. שיטתו של אייזלר אינה עקבית. הוא השתמש במרכיבים שונים של התרבות היהודית ודחה אחרים. הוא הציג שלטון המפריד בין דת למדינה אך גם מאחד אותם. לדעת אלבוים-דרור 'החילון אצל אייזלר הוא רכיב מרכזי ביצירת תרבותה של חברה

יותר מכול השאלה: מה הוא הצביון התרבותי של המדינה העתידית וכיצד השתמרה בה המורשת היהודית? בסקירתה נזקקת אלבוים-דרור לשאלה זו, ומציגה שלושה דגמי תרבות שהוצעו למדינה העתידית: הדגם המקראי-הרומנטי, הדגם של תרבות 'חובכי ציון' ודגם מודרניסטי אירופי-מערבי שתרבותו אוניוורסלית (א, עמ' 137). המתכרת מציינת את העובדה שאף אחד מבין האוטופיסטים לא תיאר את צמיחתה של תרבות ילידית מזרחית ולא חזה את הופעת הכנעניות. ברצוני להציע חלוקה אחרת של דגמי התרבות המוצגים באוטופיות השונות: א. שימור המורשת התרבותית היהודית בשינויים מעטים, ב. אימוץ תרבות מערבית-אוניוורסלית, עם מעט פולקלור יהודי מסורתי.

לוינסקי, שלום-עליכם ואייזלר תיארו חברה בעלת תרבות יהודית שורשית. חזונו של לוינסקי הוא הברור והעקבי ביותר מבין השלושה. ארץ-ישראל העתידית שהוא צייר תהיה מדינה יהודית מסורתית דוברת עברית. אורחות הדת היהודית יבואו בה לידי ביטוי בכל תחום: בגינות ארץ-ישראל לא יוצבו פסלים; בבתי-הספר ילמדו בראש ובראשונה לימודי קודש ולצדם לימודי חול; שנת היובל תישמר והקרקעות תוחזרנה לבעליהן. המדינה תתנהל בכל המישורים 'הכל לפי תורת משה על פי ביאורי חז"ל... התורה — תורת משה, וחוקי האדמה והעבודה נבלעו בעקרי האומה, בדמה' (ב, עמ' 73). אימוץ ההלכה על-ידי האומה כולה יבטיח אליבא דלוינסקי 'רק שלום ורק שלוה בבית ישראל' (שם). הדגם לחיים היהודיים העתידיים הוא הדגם המקראי: 'כי יתאמצו היהודים לחקות בכל את חיי העברים הקדמונים' (שם, עמ' 70). כיצד התמודד לוינסקי עם החזון המשיחי ועם בניין בית-המקדש? הוא דחה את מימוש מלוא האוטופיה המשיחית לעידן רחוק יותר. במדינת היהודים שלו בית-המקדש עומד בחורבנו, והכותל הניצב על תלו 'אות הוא כי עוד לא בא

ברחובות ירושלים, ליל הסדר נחוג בחיק המשפחה, ואפילו בית-המקדש השלישי הוקם, אך כל אלה הם עיטורים לחברה המערבית המודרנית שקמה במזרח התיכון.

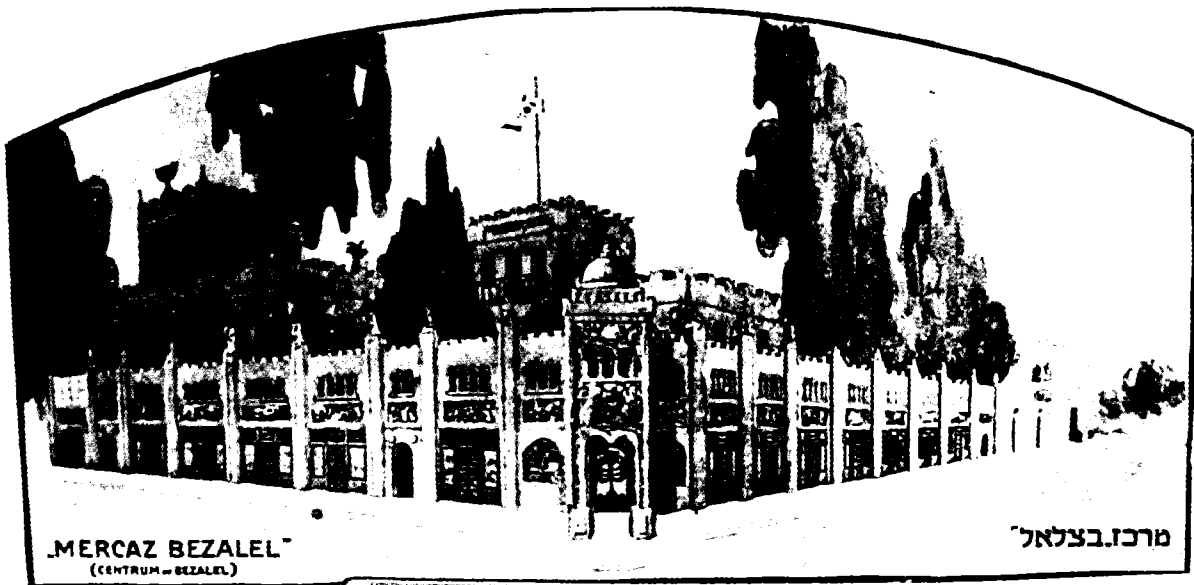
יעקב בכר ציין כי ארץ-ישראל היא ארץ האבות, וקבע את יום הכרזת החוקה החדשה לר' בסיוון, יום מתן תורה. ואולם לחוקי מדינתו אין כל זיקה לחוקי התורה והם שאובים מהמערכת המשפטית האירופית. בכר ציין שבמדינתו שומרים שבת (ולא ברור למה בדיוק התכוון בכך) ועורכים ברית מילה, אך נישאים נישואי תערובת.

תוכן תרבותי חדש בתוספת מעטה פולקלורי-ריסטי יהודי מאפיין אף את מדינת היהודים של ברנפלד. בחברה הסוציאליסטית בעלת הסדרים החדשים הנוער אינו לומד תנ"ך בבית-הספר, אך חוגגים את החגים היהודיים. 'החגים המשפחתיים הדתיים בעבר הפכו בארץ הישנה החדשה לחגים לאומיים-רוחניים' (שם, עמ' 209). ברנפלד לא נמנע מסתירות — אף שהחגים אינם עוד חגים דתיים, הצעירים החוגגים אותם חשים כי הם ניצבים 'מול הנשגב והקדוש ביותר' (שם, עמ' 219). אנשי הרוח של החברה החדשה הם מדענים וציירים, אך כינויים הוא כינוי יהודי מובהק, 'מורנו'. ברנפלד, שהתלבט בין בניין חברה עתידית חדשה לבין עם 'נורמלי' ככל הגויים, ציין כי הרמה התרבותית של היהודי ירדה, וכי העם החדש שעוצב בארץ-ישראל חסר 'את העמקנות הרוחנית מימים עברו' (שם, עמ' 218).

בן-אברם אף הוא תיאר חברה מערבית מודרנית מובהקת. הוא הדגיש את רצונם של היהודים ליצור חברה ייחודית, ועם זאת הציג את העם היהודי כעם אקלקטי שסיגל לעצמו את אורחות ארצות גלותו ועמד על חתירתו של העם היושב בציון לחקות את החברה באמריקה. 'בבואו סוף סוף ליצור יצירה על דעת עצמו

יהודית פלוראליסטית-ליברלית בארץ ישראל' (א, עמ' 59). להבנתי אייזלר תיאר אנשים מאמינים החשים כי הם ממשיכי המסורת היהודית הדתית. אולם אף-על-פי שרוח דתית מפעמת בהם ואף-על-פי שהם רואים עצמם ממשיכי המורשת היהודית, אין הם מייסדים מדינה תאוקרטית ועורכים שינויים בהלכה ובמנהגים. על טיב הסתירות בממלכת יהודה מעידים דברי מלך יהודה לפני מותו: 'שמע ישראל, ה' ויהודה חיים וקיימים לעד ולנצח נצחים' (ב, עמ' 35).

לוינסקי, שלום-עליכם וגם אייזלר הניחו שבסיסה התרבותית של החברה העתידית באוטופיה שלהם יהיה יהודי מסורתי. כל יתר חמשת כותבי האוטופיות ציירו חברה בעלת תרבות מודרנית מערבית המאמצת במידה זו או אחרת סממנים יהודיים מסורתיים. ראוי לציין שהמחברים לא הרחיבו את הדיבור על התוכן התרבותי המערבי המודרני החדש, ויש ללמוד על השקפתם בעיקר מהאופן שבו הציגו את המורשת היהודית. 'אלטנוילנד' של הרצל היא מדינה מערבית מובהקת. הרצל ציין כי היהודים הביאו את התרבות והקדמה לארץ-ישראל, אך דבריו מכוונים לתרבות המערבית בלבד. סדרי החברה והתרבות במדינה היהודית החדשה עוצבו על סיפונה של האנייה 'פוטורו'. לאנייה הוזמנו מיטב אנשי הרוח העולמיים 'אצילי הרוח הנבחרים ביותר של העולם התרבותי' (שם, עמ' 146), ומדברי הרצל מתברר באורח חד-משמעי כי אין מדובר באישים יהודים דווקא. במהלך מסע של שישה שבועות הם עיצבו את סדרי רוחה של המדינה החדשה. השיחות שניהלו על סיפון האנייה, 'שיחות אפלטון החדשות', הן שקבעו את התשתית הרוחנית החדשה. במדינת היהודים של הרצל עברית כידוע אינה השפה המדוברת. ואולם ביום שישי אחר הצהריים נפסקת התחבורה

אצל אייזלר, התרבות מרובת סתירות ומרובת פנים. גם במדינתו, כמו ביאלטנוילנד, נבנה בית-המקדש השלישי, אך הוא הדגיש כי לא יקריבו בו עוד קרבנות. המקדש נבנה בהר הבית, ומסגד עומר הועבר משם למקום סמוך כאות תודה לערבים 'על אשר שמרו בטיפול רב את מקומותינו הקדושים' (שם, עמ' 232). בבית-המקדש יימצא 'בית נכות לאמנות ישראל ולחור-כמתו, שם יכון רוח אדוני, אשר נתן בנו האלוקים' (שם). האמנות היא הערך החשוב ביותר במדינת העתיד אליבא דשץ. הדת היהודית תעבור מטמורפוזה; כל הסייגים המצויים בתורה אינם חיוניים עוד, והעם יחיה חיים טבעיים. התרבות במדינתו של שץ אינה תרבות יהודית מסורתית ואף לא תרבות מערבית; שץ חזה יצירתה של תרבות חדשה שקשה להגדירה. במערכת תרבותית חדשה זו יש לפולחן היופי השפעה רבה על חיי האדם.

השתקפות פניה התרבותיים של החברה העתידית באוטופיות מעוררת מחשבות מרובות. חלק מהדילמות שניצבו בפני מחבריהן עומדות

ובשביל עצמו, בגשתו ליצור לו את יצירת-חיו הגדולה, בחר לו מכל הנוסחאות, שסיגל לו באופן מצוין כל כך במשך אלפי השנים הארוכות, את הנוסח האמריקני' (שם, עמ' 286).

בסיפא של האוטופיה מופיעה שמועה מזוהה במדינה היהודית: 'אחדות מן המפלגות המשמרות והריאקציוניות בישראל, ההסתדרויות השונות של האדוקים והצבועים למיניהם, מתכוננות לגשת אל מפעל אחד, שאין אנו היסודות הדמוקרטיים והמתקדמים שבארץ, יכולים להרשות להן להביאו לידי גמר בשום אופן' (שם, עמ' 294). מפעל זה אינו אלא בניין בית-המקדש השלישי בירושלים! לנוכח השמועות מתברר באופן חד-משמעי יחסו של רוב העם לתכנית זו: 'עתה אין עוד מקום לכל הדברים האלה... יש לנו דעות ואמונות חדשות, וגם צורות של חיים חדשות' (שם, עמ' 295). בחברה חדשה זו לא רק הדת היהודית נשללת מכול וכול, אלא אין אף זכר למורשת היהודית התרבותית הגדולה.

במדינה העתידית באוטופיה של שץ, כמו

בוריס שץ
(1932-1866)

הרצל — החלום ושברו.³ זאת ועוד, תכניתו החינוכית האוטופית של ברנפלד, 'העם היהודי והנוער שלו', היוותה דגם לחיקוי עבור התנועה הקיבוצית, והמחברת מסיבה את תשומת הלב להשפעה שהיתה לאוטופיה על החינוך הקיבוצי. מכל מקום סוגיית ההשפעה של האוטופיסטים על בוני היישוב ראויה למחקר מקיף, וספרה של אלבוים-דרור יתרום רבות לכל מי שיבקש לעסוק בכך.

לסיום אני מבקשת לשבח את שני בתי ההוצאה שחברו יחד להוצאת הספר על עיצובו הנאה והמהודר ועל האיורים המרהיבים הנלווים לטקסט; מלבד ציורו של נפתלי בזם המתנוסס על העטיפה ומהווה פתיח מסקרן לחיבור, אזכיר את תמונותיהם הצבעוניות של נחום גוטמן (שם, עמ' 69) ואריה לובין (שם, עמ' 124), את המתווה להיכל האמנויות בתל-אביב שצייר זאב אקסלרוד (שם, עמ' 232) ואת הציור ההומוריסטי 'אוטופיה של שפע' (א, עמ' 18). והערה קצרה למביא לבית הדפוס: לקראת הדפסה מחודשת של הספר ראוי לשים לב שהמחברת ציינה כי האוטופיות מוצגות על-פי סדר כרונולוגי, אך לא תמיד נעשה הדבר ויש אפוא להקפיד על כך. זאת ועוד, שמה של תנועת הנוער באוטופיה של ברנפלד הוא כמובן 'שאר ישוב' ולא 'שער ישוב', כפי שמופיע מספר פעמים בטעות.

בפנינו גם היום, והצצה לימחר של האתמול' מרחיבה ומחדדת את ראייתנו. יתר על כן, מתעוררת השאלה באיזו מידה האוטופיות הן ראי למדינת ישראל דהיום? הז'אנר האוטופי היה ז'אנר ספרותי מקובל ופופולרי במאה הי"ט המחברת ציינה אילו מבין החיבורים זכו לתפוצה נרחבת עם פרסומם. ויש מקום לבחון את ההשפעה הישירה של רעיונות אוטופיסטיים מסוימים על עיצוב היישוב ועל בניין מדינת ישראל. 'אלטנוילנד' של הרצל היתה האוטופיה הפופולרית ביותר, ויש עדויות לא מעטות על השפעתה הישירה על ראשוני היישוב. לדוגמה, הרצל תיאר את בתי העיר בלשון זו: 'הבתים היו לרוב קטנים ונאים, מתוכננים כנראה מראש לצורכי משפחות בודדות, כדרך שאתה מוצא בערים שבבלגיה' (שם, עמ' 104). עקיבא אריה וייס, מייסדה של תל-אביב, ראה בכך הצעה לחיקוי, וטרם עלייתו, בשנת 1905, סר לבלגיה כדי לבקר בתערוכה העולמית בליאז' ולשאוב ממנה רעיונות לבניין העיר. אחוזת בית, ששמה הוסב לתל-אביב — כשם האוטופיה של הרצל בתרגומה לעברית — אכן נבנתה במתכונת שהציע הרצל. לכבוד מאה שנה להולדת הרצל יצאה מהדורה מאוירת של 'אלטנוילנד' ובה מוצגים צילומי מדינת ישראל משנת תש"ך כמימוש החזון של חוזה המדינה.² ושלמה אבינרי כתב אודות 'האוטופיה הציונית של

2 אלטנוילנד, בעריכה גרפית של ד' תורן, חיפה 1961.

3 קתדרה, 40 (תמוז תשמ"ו), עמ' 189-200.

ארכיונים

ארכיון מוזאון 'הח'אן' לתולדות חדרה

רנית ירדן

המוזאון ההיסטורי של חדרה, הממוקם באתר הלאומי הח'אן של חדרה, כולל ארכיון בעל חשיבות בנושא ייסוד חדרה והתפתחותה.

ראשיתו של הארכיון ביזמת אגודה (כיום עמותה) של תושבי המקום שהחלה לפעול בשנות השישים המוקדמות, עם הריסת בתי ראשונים במרכז העיר. האגודה, שראתה את משימתה לתעד ולשמר את עברה של העיר (כמנוסח בתקנון משנת 1973), התמקדה בשני תחומים: א. שימור ושיקום אתר הח'אן ההיסטורי על מנת להפכו למוזאון עירוני; ב. איסוף עדויות היסטוריות מתחום התרבות החומרית ומן התחום התיעודי. בראש סדר העדיפויות עמד איסוף כלי חקלאות וכלי בית של משפחות הראשונים, בבחינת פעולת הצלה של חומרים שזנחו ועמדו בפני כליון.

במרכז העיר חדרה, המשתרע מערבה ודרומה לח'אן, שכנה מושבת העלייה הראשונה (נוסדה ב-1891). באזור זה היה הריכוז הגדול של בתי ראשונים ומוסדות ציבור. לפני שלושים שנה החל בחדרה תהליך של שינויים אורבניים מרחיקי לכת ששיאם היה במהלך שנות השמונים ובראשית שנות התשעים. תהליך זה טשטש לחלוטין את רובדי הבנייה וההתפתחות של המושבה. ההרס לא פסח על חצרות האיכרים, כולל רפתות ראשונים, ועל כן כללה פעילות האיסוף הראשונית כלי חקלאות גדולי ממדים שהועברו לחצר הח'אן העזובה. כיוון שכאותם ימים עדיין לא היה הח'אן ברשות האגודה, הופקדו חפצים וכלים קטנים בבתים פרטיים למשמרת.

השלב השני בבניית הארכיון והמוזאון ההיסטורי היה שיקום מבנה הח'אן (1979) והקמת ארכיון תיעודי, שהוא לבו של מרכז המידע של המוזאון ההיסטורי, וכולל גם ספרייה בנושאי חדרה וההתיישבות. פעולה מתמשכת זו היתה תלריה בסיוע של גורמי חוץ מקצועיים, מוניציפליים וציבוריים, שלא תמיד שיתפו פעולה.

בשלב זה הוחל באיסוף חומר תיעודי מגוון (מסמכים, תעודות, תמונות וגזרי עיתונות) ובהקלטת זכרונות של ראשונים וותיקים על-ידי חברי הנהלת האגודה.

החומר הראשוני התקבל ממקורות פרטיים, ועל כן היה לו אופי משפחתי-אישי. במקביל נעשו מאמצים להשגת חומר בעל ערך ציבורי. בהתערבות האגודה החלה עיריית חדרה לטפל בארכיון ההיסטורי של העיר, שעד 1987 היה מוזנח במרתפי בית העירייה.

מאז פתיחת מוזאון 'הח'אן' לציבור, בשנת 1982, חלו שינויים מפליגים בהיקף הארכיון, במיקומו, בצידודו וברמת הטיפול המקצועי בחומר.

ארכיון מוזאון ה'חאן' בחדרה

בשנת 1992 התעשר ארכיון המוזאון בחטיבה ההיסטורית של מסמכי העיר מן השנים 1890-1948. בהסכם רשמי באישור ארכיון המדינה הופקדו המסמכים במוזאון, לצורך טיפול, שימור ותיעוד.

החטיבה ההיסטורית של העירייה כוללת:

1. פרוטוקולים של ישיבות ועד המושבה ואספות המושבה מהשנים 1914-1947. המושבה החלה לנהל פרוטוקולים מסודרים החל בשנת 1891; הפרוטוקולים נכתבו בעברית. חסרים ספרי הפרוטוקולים מן השנים 1891-1913, ונראה שנעלמו בעת מעבר העירייה לבניין הקבע שלה בשנת 1962 או בסמוך לאירוע זה.
2. ספרי העתקי תכתובת של ועד המושבה חדרה מן השנים 1895-1948.
3. ספרי דו"חות כספיים ומנהלתיים של המושבה מן השנים 1891-1949.
4. ספרי האחוזה המקוריים (הוגשו לשלטונות המנדט ואושרו בשנת 1925).
5. מכתבים מקוריים בנושאים הנוגעים לחיי חדרה ושכונותיה.
6. קטעי עיתונות משנת 1890 ועד היום.

ארכיונים אישיים

עניין רב יש במאה ושניים הארכיונים האישיים של אישים שהטביעו חותמם על חדרה, ממשפחות מייסדים ומוותיקי המקום. הארכיון מעמיד את שירותיו לרשות המשפחות החפצות בשמירה ובטיפול במסמכיהן, ללא פירוק האוסף המשפחתי, הכולל לעתים גם חפצי-ערך וכיוצא באלה. להלן נציג מספר ארכיונים בולטים:

ארכיון הרב יהודה לייב פרנק

הרב יהודה לייב פרנק, ממייסדי חדרה, שימש יושב-ראש אגודת קובנה (אחת מארבע האגודות המייסדות) במשך שלוש שנים עד עלותו ארצה בתרנ"ד. במשך שנים דאג לענייניהם של 'מתנחלי החוץ' (מונח מיוחד לחדרה המתייחס למי שלא היו עולים בפועל). ארכיונו כולל מאה העתקי מכתבים מן השנים תרנ"א-תרנ"ד (המכתבים המקוריים נמצאים ברשות המכון ע"ש הרב צבי פסח פרנק וגם ברשות המשפחה). רוב המסמכים ממוענים אל מ"מ נחומבסקי, שהגיע לחדרה בין המתנחלים בפועל ושימש מזכיר ועד המושבה. במכתבים אלו העלה פרנק את בעיותיהם של 'מתנחלי החוץ'.

ארכיון ישראל שיוו

ישראל שיוו היה במשך עשרות שנים כתב 'דבר' בחדרה. את פעילותו העיתונאית שילב בפעילות ציבורית ענפה. ארכיונו כולל עשרות כרכים של קטעי עיתונות על חדרה והסביבה משנת 1926 עד 1979. החומר מתעד את הכרוניקה השוטפת של חדרה והאזור, ומודגשים בו עניינים הקשורים להסתדרות העובדים הכללית ולפועלים.

ביל המוביל אל בית-
גד (שנות השמונים)

יסה למוזאון הח'אן
וזרה, השער
וערבי (שנות
זשעים)

בית-הבד בחצר הח' בחדרה (1932)

שער הח'אן המערבי (שנות העשרים)

ארכיון צבי בוטקובסקי

צבי בוטקובסקי שימש מוכתר המושבה במשך 15 שנים החל מ-1911 לסרוגין והיה עסקן ארצי. הוא סידר את ספרי האחוזה העצמאיים של חדרה בתקופת המשטר העות'מאני, כשהמושבות ניהלו בעצמן את ספרי האחוזה, ובשנת 1925 הועבר החומר בשלמותו ללשכות הרישום המנדטוריות. בארכיונו ניתן למצוא התכתבויות עם התאחדות האיכרים בארץ-ישראל ועם ועדות ממשלתיות לבעיות שיווק פרי הדר, הצעות תקציב, פרוטוקולים של ישיבות המושבה, מכתבים אישיים, חוזים וביאורים לספרי האחוזה של חדרה, שרשם על סמך תעודות, מפות ופרוטוקולים.

רנית ירדן

ארכיון חיים גולדנברג

חיים גולדנברג, בן למייסדי חדרה, השתתף בהקמת חברת 'פרדס', שימש ראש ועד המושבה ומוכתר (בתקופת כהונתו סודרה אספקת המים לבתים), וייצג את חדרה בהתאחדות המושבות סמוך למלחמת העולם הראשונה. ארכיונו כולל מכתבים משנת 1905 בעניין קניית אדמות על-ידי 'מתנחלי-חוץ', התיישבות התימנים בחדרה ומצב הייעור בחדרה, מחברות ודו"חות של חברי אגודת 'פרדס' וצירור מכתבים שכתב מפריז ובהם תיאור השתדלותו להיפגש עם ג'יימס דה רוטשילד כדי להשיג למען המושבה רשות לשימוש בעצי יער חדרה ללא דמי חכירה (1920).

ארכיוני שכונות

ארכיון שכונת נווה חיים

שנת 1934, בעקבות מצוקת דיור בחדרה, יזמה מועצת הפועלים הקמת שכונת פועלים — נווה חיים. עם קום המדינה נכנסה השכונה לתחום השיפוט של חדרה. מסמכי הארכיון כוללים פרוטוקולים של אספות הוועד, התקשרויות של ועד השכונה עם חברות שונות בדבר רכישות אדמה, בניית בתים וחפירות תעלות ניקוז. זכרונות ראשונים, מפות, חוזים ומכתבים אישיים של תושבי השכונה. באוסף זה כאלפיים מסמכים. בנוסף לארכיון שכונת נווה חיים קיימים גם ארכיוני שכונות אחרות שנאספו על-ידי פרטים וחברי ועדים לשעבר (שכונת אפרים, שכונת בית אליעזר).

אוספים נוספים

עבודות מחקר — עותקי עבודות סטודנטים ותלמידי בתי-ספר שהופקדו בארכיון הח'אן לאחר שהסתייעו בשירותיו.

תמונות — ארכיון התמונות במוזאון הח'אן הוא היחיד בעיר, והוא כולל שמונת אלפים וחמש מאות תמונות מן השנים 1906-1994. מרבית החומר הוא ממקורות פרטיים. התמונות של הצלמים החדרתיים פנחס קריסטל וסוניה קולודני מעמידות חטיבות רחבות של תמונות בעלות אופי ציבורי. עוד יש בארכיון העתקי תמונות מארכיון הקרן הקיימת לישראל ומן הארכיון הציוני המרכזי ואוסף תמונות של ש' נרינסקי על המושבות ודמויותיהן.

אוסף קלטות האודיו כולל ברובו דברי זכרונות של ראשוני המקום, והדברים שוכתבו והודפסו. באוסף שלוש מאות עשרים וחמש קלטות.

אוסף קלטות וידאו של בני משפחות המייסדים המספרים את זכרונותיהם.

מגוון חומר מקורי ומצולם: מאמרים, מודעות, כרזות, מפות, תעודות אישיות וציבוריות וכדומה.

הארות והערות

האם נחצבה נקבת חזקיהו לשווא?

עמיחי מזר

הקורא במאמרו של ד' אוסישקין 'מפעלי המים של ירושלים בימי חזקיהו', שהתפרסם לאחרונה ב'קתדרה'¹, מגיע למסקנה כי נקבת חזקיהו נחצבה ללא כל תכלית. לדעת אוסישקין לא היה שום פתח ליציאת המים מן הנקבה בין מעין הגיחון לבין הברכה שהיתה קיימת לפי השערתו בנחל קדרון. ממזרח לקצה הדרומי של עיר דוד. אולם לכאן הרי הובילה כבר קודם לימי חזקיהו תעלת השילוח (תעלה II). לדברי אוסישקין 'אין לנו תשובה על השאלה מדוע ראו המהנדסים צורך להקים מערכת מים חדשה במקום להתאים את מערכת המים הקודמת לצרכים החדשים'.² לאילו 'צרכים חדשים' מתכוון אוסישקין? מקובל במחקר כי תעלת השילוח (תעלה II) נועדה להשקות גנים בקדרון, ואוסישקין טוען עתה כי לשם כך נחצבה נקבת חזקיהו. אילו כך היה, מן הסתם היתה בספר ישעיה נבואת זעם נגד בזבוז משאבי האומה על מפעל הנדסי שאין בו צורך. אין כל היגיון בטענה זו של אוסישקין, ואין להניח כי הקדמונים היו מבצעים מבצע הנדסי מסובך כל כך אילולא נועד לשפר מצב קודם. כן אין לקבל את דעתו של אוסישקין כי עם התרחבותה הגדולה של ירושלים לכיוון הגבעה המערבית בשלהי המאה השמינית לפה"ס חדלו מי הגיחון להיות בעלי חשיבות לתושבי העיר. מי הגיחון המשיכו להיות גם בתקופה זו מקור המים הקבוע היחיד בעיר. אמנם מתקבל על הדעת כי תושבי העיר בתקופה זו אגרו מים בבורות (כדברי רבשקה: 'ושתו איש מי ברו', מלכים ב' יח, לא) וצרכו מים מברכות שאגרו מי נגר עילי (במקרא נזכרו כמה וכמה ברכות שכאלו). אולם עד כה לא התגלו בירושלים בורות מים מימי בית ראשון, ומלבד זאת בשנות בצורת בורות וברכות אגירה אינם נותנים פתרון מלא לבעיית אספקת המים.

יש אם כן לחזור לדעה המקובלת הגורסת כי הנקבה נועדה להזרים את מי הגיחון לאפיק הגיא המרכזי (גיא הטירופאון). המקום שבו נמצא פתח הנקבה כיום (בברכת השילוח) הוא המתאים ביותר למוצא מי הנקבה בתקופת בית ראשון, מאחר שכאן הגיעה הנקבה לנקודה הקרובה ביותר למדרון הגבעה המערבית. לכאן יכלו תושבי הגבעה המערבית לרדת על מנת למלא כדים ונאדות עור במים ולהעלותם ברגל או באמצעות בהמות לבתיהם שבמעלה הגבעה, כפי שמקובל ביישובים מסורתיים רבים באזורים הרריים במזרח-התיכון עד לזמן האחרון.

צודק אוסישקין באמרו כי הברכה הנמצאת במקום מוצא הנקבה כיום (ברכת השילוח) היא

1 קתדרה 70 (טבת תשנ"ד), עמ' 3-28.

2 שם, עמ' 27.

תוצאה של עבודות חציבה ובנייה בתקופות מאוחרות (בעיקר בתקופה הביזנטית). אולם אין בכך לשלול את ההנחה כי במקום זה היה המוצא המקורי של מי הנקבה. תומכת בכך העובדה שכתובת הנקבה נמצאה מטרים ספורים מנקודה זו. אמנם אין ביטחון כי בימי בית ראשון היתה ברכת אגירה בנקודת מוצא המים כיום. ייתכן כי היתה כאן ברכה קטנה שאפשרה למלא באופן קבוע כדים ונאדות מים לצורכי תושבי הגבעה המערבית. הדעת נותנת כי מים עודפים שלא נצרכו ישירות בקצה הנקבה הוזרמו אל 'הברכה התחתונה', שאותה יש לזהות עם הברכה שבוודאי היתה קיימת בימי בית ראשון באתר ברכת אל-חמרה, הנמצא בתחומי הגיא המרכזי. רק מים עודפים שלא נצרכו באחת משתי הדרכים הללו הוזרמו דרך תעלה IV בחזרה לגני הקדרון, תוך ניצול קטע מתעלה II והעמקתו כך שהמים יכלו לזרום ממערב למזרח. הזרמת מים עודפים לקדרון נועדה ככל הנראה לאפשר קיום הגנים המלכותיים בנחל קדרון. אולם הצעתו של אוסישקין לראות בכך את מטרתה העיקרית של נקבת חזקיהו אינה משכנעת. זו הצעה אבסורדית, השוללת כל היגיון ממצעה חציבת הנקבה, שהוא לכל הדעות הישג הנדסי גדול ביותר בתקופת המלוכה.

שתי גישות בחקר הארכאולוגיה של ארץ-ישראל

דוד אוסישקין

קיימת כמדומה תהום עמוקה בין גישתו של עמיחי מזר לגישתי כבואנו לבחון את הסוגיות הקשורות בנקבת השילוח ובתפקידה. לשיטתי נקודת המוצא לבחינה של הנושא היא בדיקה וניתוח של כל הנתונים הטופוגרפיים והארכאולוגיים, ולאחר מכן השוואתם למקורות הכתובים. הדיון במשמעותה של הנקבה, בתכלית חציבתה ובתפקידה נערך רק בשלב השני של הבדיקה, וזאת כמובן על סמך הניתוח של כל הנתונים אשר נעשה קודם לכן, ולא על סמך קונצפציות או פירוש של פסוק מקראי. בדרך זו הלכתי בקפידה במאמרי על מפעלי המים של ירושלים בימי חזקיהו, ואין טעם לחזור על הדברים כאן.

גישתו של עמיחי מזר היא שונה. נקודת המוצא שלו היא בחינת תפקיד הנקבה ותכלית חציבתה

לפי התפקיד שנועד לנקבה כזו לדעתו. הוא דן בנתונים העובדתיים שברשותנו לאחר שקבע מה היתה תכלית הנקבה, והדיון מושפע כמובן מקביעה זו. הבדלי הגישה מתבטאים בנושא היחס בין הנקבה מתקופת המלוכה למקומה של ברכת השילוח בת ימינו. נקודת המוצא שלי היא שאין במקום שרידים כלשהם של ברכה מתקופת המלוכה, בעוד כל הנתונים העובדתיים מורים שהמנהרה המקורית — אשר חלקה האחרון הרוס כיום — נמשכה לכיוון נחל קדרון. כל דיון בתפקיד המנהרה חייב להסתמך בראש וראשונה על נתונים אלה. נקודת המוצא של מזר היא הפוכה: המנהרה נועדה לפי דעתו לאפשר לתושבי ירושלים גישה למים במקום שבו קיימת כיום ברכת השילוח. מכאן הקביעה החד-משמעית שהיתה כאן ברכה בתקופת המלוכה — מסקנה הנועדרת כל סימוכין עובדתיים.

הבדלי הגישה בין מזר לבניני ניתנים להמחשה על-ידי השוואה לדרך עבודתו של חוקר בלש הבא לברר כיצד מצא פלוני את מותו. לגישתי, יש לבדוק תחילה בהקפדה רבה את הנתונים העובדתיים הקשורים במקרה זה ולנתח אותם. משנאספו הנתונים העובדתיים ונחקרו עד תום — ורק אז — ניתן לברר ולנסות לקבוע אם נרצח פלוני, כיצד ולמה, או שמא מצא את מותו בדרך אחרת. לעומת זאת גישתו של מזר דומה לזו של אותו חוקר בלש הניגש לחקור את הענין ואומר: 'לפלוני היו מתנגדים אלה ואלה, ומובן מאליו שהוא נרצח; הבה נבהיר מה הנתונים הקשורים ברצח ונאסור את הרוצח'.

חשוב לציין שהבדלי הגישה העקרוניים בין מזר לבניני באים לכיטוי גם בעניינים אחרים בארכאולוגיה של ארץ-ישראל, כגון בעניין שער העיר בן ששת התאים במגידו. חוקרים רבים — ומזר ביניהם — מייחסים שער זה לימי מלכות שלמה, ואילו חוקרים אחרים — ואני ביניהם — משוכנעים שהשער נבנה בתקופה שלאחר פילוג הממלכה. חלקו התחתון של בית השער אשר נחשף בחפירות היה בנוי אבני גזית. בדיקה של הנתונים העובדתיים הנמצאים בידנו מלמדת שהמבנה שהתגלה הוא בסך הכול מבנה היסוד של בית השער; מבנה יסוד זה היה מתחת למפלס הרצפה של השער והיה מכוסה כולו בעפר מעת בנייתו. לגישתי המסקנה הברורה מכך היא שהיה נהוג בתקופת המלוכה לשלב אבני גזית ביסודות של מבנים מונומנטליים. מזר לעומת זאת מאמץ גישה הפוכה כנקודת מוצא להבנת השער; לדבריו 'קשה להאמין שאבני בניה מעובדות כה יפה ייקברו במכוון בנדבכי יסוד [של בית השער] ששם לא ניתן יהיה לראות אותם'.¹ לאור הנחת יסוד זו — שאין לה סימוכין מן הממצאים בשטח — בודק מזר את הנתונים העובדתיים ומפרש אותם, וכך הוא מגיע למסקנה שלא היה זה מבנה יסוד אלא מבנה-על של בית השער. עניין זה ממחיש היטב כיצד גישה מתודית הפוכה מולידה מסקנה הפוכה.

לסיכום, הערתו של מזר בעניין נקבת השילוח ממחישה בעיה מתודית עקרונית מן המעלה הראשונה בארכאולוגיה של ארץ-ישראל, ואני מודה לו על האפשרות שנתן לי להציגה בפני קוראי 'קתדרה', ולו גם בקצרה.

הארות והערות

עוד פרטים על פקידי הבארון רוטשילד

אמנון מיכלין

במאמרו של רן אהרנסון על פקידי הבארון בארץ-ישראל¹ נפלו מספר שיבושים, ועל אחדות מן הדמויות הנזכרות בו ניתן להוסיף פרטים שלא צוינו שם. הרוקח איצק (עמ' 171, מס' 93) הוא ר' יצחק דראגונסקי, שהוכר במושבה כ'קליט'ס'ר'ניקי' (חוקנאי) והיה גם מלמד.²

הרוקח מאיר אלכמיסטר (עמ' 171, מס' 94) — שהיה ככל הנראה הרוקח המוסמך היהודי הראשון בארץ-ישראל — לא עבד מעודו בבית-החולים 'משגב לדרך' בירושלים. במודעה שפרסם הרוקח עצמו נכתב כי 'עבד בבית החולים לשרי רוטשילד בירושלים'.³ הרוקח נעזר באברהם מויאל, איש יפו, שעה שחנך את בית-המרקחת 'כוכב הזהב' בשותפות עם גיסו, הרוקח חיים גדליה.⁴

הד"ר ישעיהו (ולא יעקב) בלידן (1847-1927; ראה: עמ' 171, מס' 96) עקר לטבריה בשנת 1897, ולא בשנת 1902 כמצוין במקורות אחדים. זאת שמעתי מפיה של הגב' דניס ג'ולי סקיירסקי, נינתו של הרופא.⁵ פקיד הבארון ז'אק-יעקב בנשימול הנזכר במאמר, היה חתנו של ד"ר בלידן, לאחר שנשא את בתו ג'ני. לימים היה בנשימול מנהלו של בית-החולים 'מאיר רוטשילד' בירושלים.⁶

שמו המלא של הרוקח העקרוני — הבלתי מוסמך — הוא בן ציון גורין (עמ' 172, מס' 100).⁷ הד"ר שמואל זוסמן (עמ' 172, מס' 104), בנו של ר' אברהם זוסמן, היה יליד ירושלים ולמד רפואה בברלין. הוא היה ראשון הרופאים מילידי הארץ שפעל במולדתו. בעת שירותו בזכרון-יעקב נשלח לתקופה קצרה ליפו ולסביבותיה, כדי למלא את מקומו של הד"ר יצחק ד'ארבלה, אשר עקר לירושלים.⁸

1 ר' אהרנסון, 'פקידי הבארון רוטשילד (1882-1890) — האנשים שמאחורי מפעל ההתיישבות', קתדרה, 74 (טבת תשנ"ה), עמ' 157-178.

2 א' הורביץ, 'כאשר ביל"ויי נופל למשכב', הבקר, 31 בינואר 1949, עמ' 3.

3 מודעה מטעמו של 'האדון מר מאיר אלכמיסטר אפאטעקר דיפלומי שכהן במשרתו זו שנים רבות בביה"ח לשרי רוטשילד בירושלים...'. השקפה, כ"ז בתמוז תרס"ז, עמ' 6.

4 א' מיכלין, 'שושלת הרוקחים לבית אלכמיסטר-אלינהורן', מרקחתון לבריאות, 67 (נובמבר 1994), עמ' 24-25.

5 וחיווק לכך ראה: דאר היום, 27 ביולי 1927, עמ' 3. בידיעה על מות הרופא נאמר שם כי שהה 'שלישים שנה כאורח מומחה למחלות ילדים...'.
6 השקפה, ו' בטבת תרס"ד, עמ' 95.

7 שמו המלא מופיע בעמודים האחרונים של גיליון 8-9 של 'הפועל הצעיר' משנת 1920, שהוקדשו להודעות ולפריסות שלום מאת פועלים ואליהם. וראה עוד: זכרונות דברים של האגודה המדיצינית העברית, 3 (אדר תרע"ו), עמ' 37.

8 המליך, ד' באבתרמ"ח, עמ' 1502. וראה: א' מיכלין, 'מאה שנה לתחילת פעילותם של רופאים ילידי ארץ ישראל בארצם', הרפואה, ו (15 במרס 1994), עמ' 338-340.

מקורות האורים

- חובה נעימה היא להודות למי שהרשו לבית ההוצאה להשתמש בתצלומים ובתעודות שכרשותם. בסוגריים מרובעים [ ] – מספר העמוד שבו מופיע האזור בחוברת זו.
- דמיאנוס אנטסט. ירושלים [60]
- ארכיון היסטורי, עיריית ירושלים [56]
- ארכיון העבודה והחלוצ, מכון לבון, תל-אביב [98]
- הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים [62, 77, 84, 119]
- ארכיון הקרן הקיימת לישראל, ירושלים [71]
- ארכיון מדינת ישראל, ירושלים [69, 70, 78, 79]
- זלמן גרינברג, ירושלים [53, 54, 58]
- חפירות גמלא, המשדר הראשי [10]
- מוזאון הי'יאן, חדרה [184, 185]
- המוזאון הימי הלאומי, חיפה [18, 19]
- המחלקה לגאוגרפיה, האוניברסיטה העברית בירושלים [75, 80]
- מפעל 'נשר' [106]
- מרכז לימודי אזורי על-ישם ג'ו אלון, קיבוץ להב [126, 128, 130, 132, 137]
- המרכז לתיעוד גוש תל מונד, תל מונד [109, 111, 112, 114, 117, 120]
- חנינא פורת, קיבוץ להב [123, 142]
- ברוך רוזן, פתח-תקוה [40]
- דן רטנר, קיבוץ להב [144]
- דני שיאון, רקפת [שער אחורי, 5, 8, 20, 21]
- ר' אלבוים-דרור, המחר של האתמול, א. יד יצחק בן-צבי ומוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ג, עמ' 89, 162; שם, ב', עמ' 100, 125, 241 [שער קדמי, 174, 176, 177, 180]
- צ' אשל (עורך), המלט ויוצריו, מפעלי מלט פורטלנד ישראלים 'נשר', חיפה תשל"ו, עמ' 19, 39, 40 [86, 89, 92]
- י' ביילין, התעשייה העברית: שורשים, כתר, ירושלים 1987, עמ' 92 [101]
- ד' גביש, מלח הארץ, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשנ"ה, עמ' 9, 74, 78, 108, 125, 140, 154, 157, 161, 165, 167 [147]
- 148, 151, 153, 156, 158, 161, 162, 165, 167, 171 [171]
- י"מ לנדאו, ארץ-ישראל בימי עבדול חמיד, כרטא, ירושלים 1979, עמ' 48 [52]
- י' שביט, י' גולדשטיין וח' באר (עורכים), לקסיקון האישים של ארץ-ישראל 1799-1948, עם עובד, תל-אביב 1983, עמ' 505 [181]
- נ' שור, תולדות עכו, דביר, תל-אביב תש"ן, עמ' 211 [46]

We gratefully acknowledge the use of illustrations that appear in the following:

- La Bibliothèque Nationale, Paris [33]
- The Metropolitan Museum of Art, New York [27]
- Histoire de la France rurale*, I, Seuil 1975, p. 432 [33]
- Palästina Jahrbuch*, 1911 [13, 15]
- P. Sauer, *Uns rief das heilige Land*, Stuttgart 1985, pp. 96-97 [73]
- Die Warte des Tempels* 1892, 1893 [67, 69]

משתתפים בחוברת זו:

- פרופ' דוד אוסישקין – המכון לארכאולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978
רינה אידן – החוג ללימודי ארץ-ישראל, מכללת בית ברל, כפר-סבא 40965
ד"ר דבורה ברנשטיין – החוג לסוציולוגיה, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31999
ד"ר זלמן גרינברג – המעבדה לבריאות הציבור, משרד הבריאות, ת.ד. 6115, ירושלים
ד"ר נפתלי טלמן – רח' ביאליק 23, חדרה 38402
פרופ' אילן טרואן – החוג להסטוריה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 84105
רנית ירדן – מוזיאון החאן, רח' הגיבורים 74, חדרה 38131
פרופ' עמיחי מזר – המכון לארכאולוגיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 91905
מגיסטר אמנון מיכלין – רח' יאיר שטרן 51ב', קיראן 55602
ד"ר חנינא פורת – המחלקה לגאוגרפיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 84105
ד"ר ברוך רוזן – רח' קפלנסקי 26, פתח-תקוה 49213
נתן שור – רח' ברק 1, צהלה, תל-אביב 69933
דני שיאון – ת.ד. 55, רקפת 20175
ד"ר מרגלית שילה – המחלקה ללימודי ארץ-ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52100

Ilan Troen

The Price of Partition, 1948: The Dissolution of the Palestine Potash Company

The U.N. decision to partition Palestine into Jewish and Arab states threatened the existence of Palestine Potash Ltd., the country's largest industrial enterprise, in which Jews, Arabs, and the British were involved. Moise Novomeysky, the company's founder and managing director, unsuccessfully attempted to rescue Palestine Potash from what he viewed as an improperly conceived plan, by suggesting proposals for regional cooperation. He feared the company could not survive the self-destructive power of bitterly antagonistic crosscurrents both within and between the Jewish and Arab communities. Indeed, nearly half a century later, any partition of the area would still need to address some of the fundamental issues Novomeysky had identified as impediments to a large-scale economic enterprise that attempts to operate across a region divided into competing national entities.

A week after partition, the company's main base on the north of the Dead Sea was destroyed by Jews and then by Arabs. After a hiatus, competing Israeli and Jordanian companies were organized as successors to Palestine Potash, and Novomeysky's fortunes and reputation were severely injured. The dissolution of the company is examined through an analysis of the objectives and perspectives of the Jewish and the Jordanian political and military leadership, and of the company's Jewish workers.

Margalit Shilo

A Journey to the Future?

A review of: Rachel Elboim-Dror, *Yesterday's Tomorrow*, Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi, 1993

The study of Zionist utopias is a neglected field that at last has found a scholar who has brought it to the fore in a new two-volume work. The first volume is a comprehensive study of utopias, and the second consists of a collection of eight fascinating Zionist utopian texts, the most well-known being Herzl's *Altneuland*. Elboim-Dror dwells in depth on various topics, each of which had its own agenda in the attempts to mold the future model society: Jewish culture, the attitude toward Arabs, the 'New Jew', and the education that would create him. *Yesterday's Tomorrow* provides new insights into the present.

Ranit Yarden

The 'Khan' Museum Archive in Hadera

The initial acquisitions of the archive were collected from private sources and are of a personal nature. In the course of time, the collection was expanded, upon the initiative of the archive employees who gathered material from public bodies. In 1992 the Khan Archive acquired the historic section of the Hadera Municipal Archives covering the years 1890-1948. It also contains the only collection of photographs of Hadera since its founding. The archive includes documents, certificates, photos, newspaper clippings, minutes of official meetings, property records, the correspondence of the *moshava's* committee, slides, audio and video tapes, and publications.

*Abstracts edited by Priscilla Fishman
and Yohai Goell*

Zalman Greenberg

The Turkish Municipal Hospital in Jerusalem

The Turkish Municipal Hospital was housed in a building on Jaffa Road, near the present Mahaneh Yehudah market. It was the only hospital established by the Turks in Jerusalem and, indeed, was one of the few public structures built by the Ottoman government in the city. The hospital functioned between April 1891 and the end of 1917. Its patients were mainly the poor from the city and the neighboring villages.

Dr. Photios Efklides, a Turk of Greek origin, administered the hospital until his death in the typhus epidemic of May 1916. After his demise, Dr. Helena Kagan, the well-known pediatrician who began her practice in the hospital in 1914, served as acting administrator for several months. Since the Mandatory period, the building has served as the district health office, and houses the central laboratories of the Ministry of Health.

Naftali Thalmann

Farming in the Templer Settlements and its Contribution to the Development of Agriculture in Eretz Israel

The settlements of the German Templers constituted one of the high points marking European penetration of Eretz Israel in the nineteenth century. The Templer settlements were already well established when the first Jewish agricultural colonies were founded; thus, the Jewish farmers were able to learn from them. Exchange of technical knowledge and mutual assistance developed into good neighborly relationships between the two groups, both of which were in close contact with the Palestine Office of the Zionist Organization. The Templers, bearers of modern Western culture, introduced progressive farming methods and served as models and inspiration for the development of the mixed farming that formed the basis for modern agriculture in Eretz Israel. They made an important contribution to the country's landscape.

Deborah Bernstein

Jews and Arabs in the 'Nesher' Cement Works

The employment of Jewish and Arab workers in the Nesher cement works in Haifa in the 1920s and 1930s, and their interrelationships, are viewed against the background of the rivalry between the groups and the growth of the city with its mixed population. Because of economic and political considerations, the owner of Nesher chose to employ workers from both groups. During most of these two decades they worked in separate areas — Jews in the factory and Arabs (until 1938) in the quarry — although at times they worked alongside one another. This intensified problems of interrelationships; rivalry increased, and the Jews increasingly objected to the employment of Arabs. On the other hand, working together in some areas of production created a reciprocal dependency and need for cooperation that, for brief peri-

ods of time, lessened the sense of rivalry and antagonism. The sharp organizational, political, economic, and ideological segregation of each group, both within the Nesher factory, and particularly outside it, stemmed in part from the general struggle against cheap Arab labor, which made it difficult to cooperate even when both sides wished to do so.

*Rina Idan*Structural Planning of *Moshav Ovedim* Settlements in the Tel Mond Region

Ten Years after Eliezer Joffe created the first *moshav ovedim* (workers' settlement), drastic changes were introduced into its structure. Joffe's idea was suited to a singular population — the Second Aliyah, a specific period — the 1920s, and a unique area — the Jezre'el Valley. In the 1930s, *moshav ovedim* settlements were established on the Coastal Plain, the first ones in the Tel Mond region. Although these settlements tried to adopt the ideas and system established by Joffe, a different geography, social and economic structure gave birth to a new physical plan. The result was unlike the renowned circular model of the settlements of the previous decade.

Hanina Porat

Negev Development Plans, 1948-1951

Prior to the War of Independence, plans to settle the Negev were drawn up, based on previous agricultural experience in several small spots, and on the extension of water pipes to the area. This would make it possible to cultivate and settle hundreds of thousands of dunams in the Negev.

During the war, plans were made to establish military settlements in the Negev within a short period of time. These would defend the new borders, produce food, spread the population, and settle new immigrants. From mid-1949 and during 1950, Negev Councils were established to carry out these plans through new agricultural technology and extensive irrigation. The Negev Councils headed by J. Weitz and I. Chizick, and the Negev Project headed by M. Khanovitch began, with very small budgets, to locate areas for settlements, while studying the topography and climate of the area, searching for minerals, and conducting agricultural experiments. As a result of the disputes between the political leadership who wanted immediate settlement, and the JNF and the Jewish Agency experts who wanted to conduct more experiments before reaching a final decision, each side drew up its own plans, manpower needs, timetable, and type of settlement.

During 1950, the Gadna, Nahal, and Shahal strengthened the new military settlements and farms established in the Arava and around Eilat. Despite the limited budget, Yeruham, Nahal-Oz, and Yotveta came into being.

Abstracts

Danny Syon

The Identification of Gamla — Through the Sources and by Results of the Excavations

The identification of Gamla in the Golan is re-examined in light of 14 seasons of excavations at Es-Salam by S. Gutmann. The finds from the site are interpreted against the historical sources — Josephus and the Rabbinical literature, and it is determined that the evidence reinforces the present identification. A brief overview of the former suggested sites is given, with special attention to an article by B. Bar-Kochva, who still defends the former identification of Gamla at Tel-ed-Dra. His views are rejected one by one on historical and archeological grounds.

Baruch Rozen

Swine Breeding in Eretz Israel after the Roman Period

195

The domestic pig, the only animal cultivated exclusively for consumption in the traditional agriculture of Eretz Israel, first appeared around 6000 B.C.E. Ever since, its raising has been characterized alternately by acceptance and rejection. Jews did not raise swine. In the Roman period pigs were raised in Eretz Israel and this increased with the ascendancy of Christianity. After the rise of

Islam, Christians continued to breed swine in Eretz Israel despite the Muslim prohibition. With the Crusader conquest the breeding increased and was supplemented by import from Europe. Swine breeding and pork eating on the one hand, or refraining from it on the other, defined group identity, constituted cultural delimitations and may be taken as indicators of tolerance or rejection between Christians and Muslims. The collapse of the Frankish kingdom led to a reduction in swine breeding. Remnants of swine are significant cultural indicators in the archeology of Eretz Israel.

Nathan Schur

Volume Two of Giovanni Mariti's History of the Wars of Dāhir al-'Umar'

An unknown second volume of Mariti's innovative work on current events in the Holy Land has recently been discovered. *Istoria della Guerra della Soria*, Parte II, Firenze 1774, provides much new material about the wars between Sheikh Dāhir al 'Umar' and the forces supporting the Ottoman government in the years 1772-1774. It also includes data about the towns and villages of Galilee and Samaria. The siege of Jaffa (1772/3) is described in great detail.

CATHEDRA

For the History of Eretz Israel and its Yishuv 78

YAD IZHAK BEN-ZVI, JERUSALEM • DECEMBER 1995

EDITORS: GIDEON FUKS, URI BIALER, ORA LIMOR, EPHRAIM STERN

BOOK REVIEWS: ISRAEL BARTAL

EDITORIAL COORDINATOR: DORON NIEDERLAND

CONTENTS

GIDEON FUKS / PREFACE 1

DANNY SYON / THE IDENTIFICATION OF GAMLA — THROUGH THE SOURCES AND BY RESULTS OF THE EXCAVATIONS 3

BARUCH ROZEN / SWINE BREEDING IN ERETZ ISRAEL AFTER THE ROMAN PERIOD 25

INFORMATION: NATHAN SCHUR / VOLUME TWO OF GIOVANNI MARITI'S *HISTORY OF THE WARS OF DĀHIR AL-'UMAR* 43

ZALMAN GREENBERG / THE TURKISH MUNICIPAL HOSPITAL IN JERUSALEM 49

NAFTALI THALMANN / FARMING IN THE TEMPLER SETTLEMENTS AND ITS CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE IN ERETZ ISRAEL 65

DEBORAH BERNSTEIN / JEWS AND ARABS IN THE 'NESHER' CEMENT WORKS 82

RINA IDAN / STRUCTURAL PLANNING OF *MOSHAV OVEDIM* SETTLEMENTS IN THE TEL MOND REGION 107

HANINA PORAT / NEGEV DEVELOPMENT PLANS, 1948-1951 122

ILAN TROEN / THE PRICE OF PARTITION, 1948: THE DISSOLUTION OF THE PALESTINE POTASH COMPANY 146

BOOK REVIEW: MARGALIT SHILO / A JOURNEY TO THE FUTURE? 173

ARCHIVES: RANIT YARDEN / THE 'KHAN' MUSEUM ARCHIVE IN HADERA 182

COMMENTS:

AMICHAÏ MAZAR / WAS HEZEKIAH'S TUNNEL DUG IN VAIN? 187

DAVID USSISHKIN / TWO APPROACHES IN THE ARCHEOLOGICAL RESEARCH OF ERETZ ISRAEL 188

AMNON MICHLIN / MORE ABOUT THE OFFICIALS OF BARON ROTHSCHILD 190

ACKNOWLEDGMENTS 191

CONTRIBUTORS TO THIS ISSUE 192

ABSTRACTS 195

Front Cover: View of The Hills of Ramat Gan (painting by Aryeh Lubin, see pp. 173-181)
Back Cover: Gamla — View from the South (see pp. 3-24)

© Yad Izhak Ben-Zvi Publications, Jerusalem 1995
Assisted by the Ministry of Education and Culture,
Cultural Administration, Division of Culture and Arts
ISSN 0334-4657 Printed in Israel